

VU Research Portal

De vierde weg. Een onderzoek naar de herordening van het maatschappelijk organiseren en een ontwerp van een alternatief

van Putten, R.J.

2013

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Putten, R. J. (2013). *De vierde weg. Een onderzoek naar de herordening van het maatschappelijk organiseren en een ontwerp van een alternatief*. Faculteit der Sociale Wetenschappen. Vrije Universiteit Amsterdam (masterthesis bestuurskunde).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

De vierde weg

Een onderzoek naar de herordening van het maatschappelijk
organiseren en een ontwerp van een alternatief

Masterthesis Bestuur van maatschappelijke organisaties (Bestuurskunde)

Faculteit der Sociale Wetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam

Datum: 27 september 2013

Auteur: Robert van Putten

Begeleider: prof. dr. W. Trommel

Tweede lezer: prof. dr. H. Boutellier

Inhoudsopgave

1. Het maatschappelijke systeem in verbouwing.....	4
1.1 Introductie	4
1.2 Aanleiding	5
1.3 Probleemstelling	6
1.4 Onderzoeksmethode	8
1.5 Verantwoording theoretische benadering.....	9
1.6 Relevantie van dit onderzoek	10
1.7 Opbouw thesis	11
2. De wending naar de samenleving.....	13
2.1 Introductie	13
2.2 Kritiek op het maatschappelijke systeem	13
2.3 De herziening van de verzorgingsstaat.....	14
2.4 Burgerschap als nieuw paradigma.....	17
2.5 Heroriëntatie op het maatschappelijke domein.....	19
2.6 Naar een andere overheid	20
2.7 Conclusie: de wending naar de samenleving.....	22
3. Een samenleving in transitie.....	24
3.1 Introductie	24
3.2 Het decor van maatschappelijke verandering.....	24
3.2.1 De crisis van de moderniteit	25
3.2.2 Het ontstaan van een nieuwe moderniteit.....	26
3.3 Politiek-maatschappelijke onderstromen.....	28
3.3.1 Op zoek naar nieuwe sociale stabiliteit en sociale samenhang.....	28
3.3.2 De vraag naar solidariteit.....	30
3.3.3 Herontdekking van zelfbestuur.....	31
3.3.4 Kritiek op het neoliberalisme	31
3.4 Fundamentele wissels worden omgezet	33
3.4.1 Verschuivende wereldbeelden.....	33
3.4.2 Nieuwe drijfveren.....	35
3.5 Conclusies	38
4. Nieuwe sociale dynamiek.....	40
4.1 Introductie	40
4.2 Nieuwe patronen van samenleven en samenwerken	41
4.2.1 Voorbij Gemeinschaft en Gesellschaft.....	41

4.2.2 Nieuw sociale identiteit en nieuwe sociabiliteit	43
4.2.3 De netwerksamenleving als nieuwe sociale structuur	44
4.2.4 Nieuwe aandacht voor ‘samen’	46
4.3 Nieuwe patronen van moraliteit en normativiteit	49
4.3.1 Proliferatie van bezieling.....	49
4.3.2 Contouren van gezag	51
4.3.3 Vakmanschap als inspiratiebron.....	53
4.4 Nieuwe patronen van organiseren en besturen	53
4.5 Conclusie: een nieuw maatschappelijke identiteit.....	55
5. Terug naar de samenleving: een problematische wending.....	57
5.1 Introductie	57
5.2 Maatschappelijk organiseren in de <i>civil society</i> ?	57
5.2.1 De staat van de <i>civil society</i>	57
5.2.2 Bezieling.....	59
5.2.3 Binding	59
5.3 De grenzen van maatschappelijke veerkracht	60
5.3.1 De vermoeide samenleving	60
5.3.2 De kracht van actieve burgers	61
5.4 Implicaties van de moderniteit	63
5.5 Conclusie: er zijn grenzen	65
6. De vierde weg: nieuwe perspectieven op maatschappelijk organiseren.....	67
6.1 Introductie	67
6.2 Conditie, richting en grens.....	67
6.3 De nieuwe maatschappelijke identiteit als basis.....	69
6.4 De contouren van een passend systeem van publieke voorzieningen	71
6.5 Een passende verhouding in verantwoordelijkheden	73
6.6 Een passend <i>governance</i> -concept.....	75
6.7 Conclusie	78
7. Epiloog: verbouwingsplannen bijstellen	80
7.1 Verbouwing, renovatie of innovatie	80
7.2 Onduidelijkheden in het bouwtraject: reflectie en vervolgonderzoek.....	82
7.3 Ten slotte	83
Literatuurlijst.....	84
Bijlage	92

1. Het maatschappelijke systeem in verbouwing

1.1 Introductie

Nederland is in de ban van zijn eigen maatschappelijke problemen. De manier waarop we de zaken in dit land hebben georganiseerd staat onder grote druk. Dagelijks gaat het over de problemen van ons maatschappelijke systeem. Nu al een aantal jaren luidt de boodschap uit Den Haag dat er hervormd en bezuinigd moet worden. De prognoses van het Centraal Planbureau (CPB) zijn al even lang overwegend somber, sinds de intrede van de financiële crisis in 2008. De algemene overtuiging groeit dat ‘de verzorgingsstaat’ niet langer houdbaar is en dat ‘de overheid’ veel te groot is. Tegelijkertijd toont ‘de politiek’ zich onmachtig om effectief de crisis te lijf te gaan. Kabinet-Rutte II heeft geen meerderheid in de Eerste Kamer en daarmee staat de politieke agenda van dit kabinet op losse schroeven. Hervormingen vinden maar in beperkte mate plaats en zullen pas op lange termijn effectief zichtbaar zijn. En dat terwijl de huidige politiek toch in zijn essentie getypeerd kan worden als ‘management van BV Nederland’.

De problemen zijn omvangrijk. In de sociale zekerheid kreunt het pensioenstelsel door verloren vermogen en fluctuerende beleggingsresultaten. Het aantal premiebetalers neemt af, pensioenuitkeringen moeten gekort worden en voor de komende generaties is het helemaal onduidelijk of ze er nog van kunnen profiteren. Datzelfde geldt voor de AOW-regeling en het nu nog omvangrijke zorgstelsel. De zorguitgaven stijgen jaarlijks met miljoenen en ook hier geldt dat het aantal betalende burgers afneemt en het aantal gebruikende burgers toeneemt – die bovendien ook nog steeds langer en steeds duurdere zorg gebruiken. Daarnaast zitten we met ‘geredde’ banken, bonuskwesties en royaal verdienende (semi)publieke bestuurders, maar ook met burgers en politici die elk hun ‘heilige huisjes’ hebben, waardoor - hoewel fors bezuinigd wordt in de zorg, sociale zekerheid, onderwijs, media en cultuur - er van daadwerkelijk hervormen weinig komt. En alsof dat niet genoeg is dragen we ook nog forse financiële verantwoordelijkheid voor het zuidelijk deel van Europa. Voor de volledigheid mag de vastgelopen huizenmarkt, waar alle ellende in 2008 uiteindelijk toch mee begon, niet worden vergeten, evenals de oorzaak van veel financiële problemen van Nederlandse gemeenten: grondaankopen en vastgoedinvesteringen die in veel gevallen een debacle zijn geworden.

De oorzaak van dit alles is natuurlijk meervoudig. Veranderingen in de demografische opbouw van de samenleving is een belangrijke factor: ontgroening en vergrijzing zorgen voor grote schuivende patronen in ‘bijdragen’ en ‘gebruiken’, waardoor de draagkracht van het systeem onder spanning komt te staan. De toegenomen individualisering en het ‘mondig’ worden van burgers (wat zichtbaar wordt in de eisen en verwachtingspatronen richting de overheid en publieke voorzieningen) vormt ook een belangrijke factor: we willen steeds meer en we zijn steeds kritischer. Maar in het publieke debat lijken dit niet afdoende redenen te zijn. De kern van de problematiek ligt volgens velen bij ‘de markt’. Primair wordt daarmee het neoliberale kapitalisme als economisch systeem bedoeld dat door te weinig toezicht, door complexe producten en een naïef geloof in de blijvende groei van economische vooruitgang. Ook de overheid zelf is onderwerp van kritiek. Ze heeft zich laten meevoeren in het economisch denken waardoor het deze problemen niet kon voorkomen. Bovendien is het overheidsapparaat veel te log geworden.

In de wereld van politiek en bestuur raakt men ervan overtuigd dat het roer om moet. De manier waarop verantwoordelijkheden voor publieke zaken zijn geregeld moet anders. Onder druk van de toenemende staatsschuld en begrotingstekorten formuleerde kabinet Rutte-I het concept van een ‘compacte overheid’ en bedacht dat het goed was om burgers en maatschappelijke organisaties intensiever te betrekken bij de uitvoering van het overheidsbeleid. In dat kader begon ze eind 2011 te spreken over ‘vermaatschappelijking’. Dit om het ideaal van een ‘compacte overheid’ te realiseren, maar ook om ruimte te geven aan de samenleving en het potentieel van de samenleving beter te

benutten. Vanaf begin 2012 groeide de stapel publicaties over hoe het verder moest met de verhouding tussen overheid en samenleving, de herziening van de verzorgingsstaat, actief burgerschap en vermaatschappelijking. ‘Eigen verantwoordelijkheid’ en ‘zelfredzaamheid’ is steeds vaker het antwoord uit Den Haag. Sociale zekerheid, zorgvoorzieningen, financiering van kunst, cultuur en media en onderwijsfaciliteiten worden minder vanzelfsprekend. Oude idealen van de *civil society* en revitalisering van ‘de samenleving’ zoals in het Britse concept *big society* staan volop in de belangstelling. Veel beter dan overheid en markt kan de samenleving verantwoordelijk zijn voor publieke voorzieningen, zo is de nieuwe gedachte.

1.2 Aanleiding

De oplossingsrichting van politiek en bestuur lijkt de nieuwe *common sense* te worden. Politici, beleidsmakers en overheidsadviesraden tonen zich zeer positief over de vermogens van burgers en de samenleving. De vragen voor het openbaar bestuur zijn dan ook: hoe kunnen burgers beter betrokken worden bij de publieke zaak? Hoe kunnen overheidstaken vermaatschappelijkt worden en hoe valt dat te sturen? Het lijkt erop dat politiek en bestuur een poging doen om burgers en organisaties te mobiliseren voor een Nederlandse *big society*. In de huidige heroriëntatie binnen het openbaar bestuur op de samenleving gaat het vaak over de *civil society* en het ‘particulier initiatief’.

Maar hoe zinvol is een heroriëntatie op de ‘de samenleving’? Zijn *civil society*, particulier initiatief en maatschappelijk middenveld het geschikte referentiekader? Het maatschappelijk middenveld en de verstatelijkte maatschappelijke organisaties worstelen met hun verbinding met de ‘achterban’ en daarmee ook met hun legitimiteit. Veel organisaties in de *civil society* hebben grote moeite om mensen aan zich te binden. Betrokkenheid bij vrijwilligerswerk vraagt om bezielde mensen, en wat is er over van een dergelijke bezieling door secularisering en het einde van de grote verhalen? Door grote sociaal-culturele en maatschappelijke veranderingen zoals individualisering, secularisering en globalisering is de *civil society* onder druk komen te staan. Het is dus zeer de vraag of dit domein van de samenleving in staat is om een sterke verschuiving in verantwoordelijkheden tussen overheid en burgers op te vangen.

Deze problemen worden nauwelijks gethematiseerd in studies die verschijnen rond het thema vermaatschappelijking. En als dat al gebeurt, dan in het kader van verstatelijking die het particulier initiatief en het maatschappelijk middenveld heeft verdrukt. Onder de notie burgerschap en het nieuwe inzicht dat mensen in de netwerksamenleving allerlei dingen met elkaar doen – en er dus zeker nog wél leven in de *civil society* is – worden alle ogen daarop gevestigd. Het probleem tussen overheid en samenleving en de mogelijkheid om te ‘vermaatschappelijken’ wordt aldus teruggebracht tot de vraag hoe een brug geslagen kan worden tussen overheid en samenleving.

Onderkent deze beweging voldoende het probleem van vermaatschappelijking? Hoe politiek wenselijk het idee ook mag zijn, de instituties van de verzorgingsstaat zijn niet maar zomaar over te dragen aan de *civil society*. De ontwikkeling van particulier initiatief naar verzorgingsstaat is immers onderdeel van een moderniseringsbeweging. Maatschappelijke ontwikkeling laat zich niet zomaar terugdraaien. Niet voor niets is destijds de beweging ingezet om los te komen van liefdadigheid als basis voor het maatschappelijke systeem. Bovendien zijn de sociaal-culturele en institutionele condities veranderd waarin het maatschappelijk organiseren plaatsvindt. Individualiteit en het eigen leven staan voorop, iedereen heeft een carrière, identiteit komt voort uit het netwerk, de baan en de consumptiecultuur. Dat staat in diep contrast met de periode van de verzuiling, waar het leven in perspectief van gemeenschap en levensovertuiging stond. Daarbij komt dat professionalisering en modernisering verdere eisen stellen aan het maatschappelijk organiseren die haaks staan op de manier van organiseren in de *civil society*.

Willen we echt terug naar de periode van voor de verzorgingsstaat?, zo vraagt socioloog Willem Trommel (2013c) zich af. Is er geen andere weg – behalve een vermaatschappelijking onder

de hoede van een gulzig bestuur waardoor Nederland een grote ‘zorgbureaucratie’ wordt? Trommel wijst op een nieuwe mogelijkheid. Hij stelt dat vanaf de 21^e eeuw een nieuw soort van samenwerken in het publieke domein opgekomen is in de vorm van *crafting communities*. Dat zijn netwerken van burgers, organisaties en beleidsmakers die zich rond een maatschappelijk vraagstuk verenigen vanuit hun expertise. Passie voor hun vak en het delen van kennis is een belangrijke drijfveer. Trommel stelt dat dit een nieuw maatschappelijke middenveld is, een intermediair tussen staat en burger. Deze intermediair is een alternatief tussen terug naar het oude ‘*civil society* model’ enerzijds en de verstatelijke samenleving anderzijds.

1.3 Probleemstelling

Het is het onderzoeken waard of in *crafting communities* een haalbaarder idee over maatschappelijk organiseren besloten ligt dan het idee van *big society* of terug naar de *civil society*. Ligt hierin een model van maatschappelijk organiseren besloten dat realistischer is dan radicale vermaatschappelijking? Het is dan de vraag of dit concept meer past bij de sociaal-culturele en institutionele ontwikkeling van de samenleving. Het moet de problemen van de *civil society* aan kunnen: bezieling, binding, identiteit en legitimiteit en dus bestendig zijn tegen secularisering, individualisering, globalisering etc. In deze thesis wil ik op zoek naar een passende manier van maatschappelijk organiseren. Een manier van organiseren die past bij de ontwikkelingsrichting van de moderne samenleving. Een eerste formulering van de centrale vraag luidt dan ook ‘wat is een manier van maatschappelijk organiseren die passend is bij de ontwikkelingsrichting van de moderne samenleving?’

Een adequaat idee van de juiste manier van maatschappelijk organiseren is van groot belang. De effecten van vermaatschappelijking of pogingen daartoe in een samenleving die daartoe helemaal niet in staat is laten zich raden: chaos, anarchie, verlies aan sturing, nog meer onbehagen, verzet. Bovendien is meer ruimte voor de samenleving politiek gezien absoluut een te legitimeren doel. Met een beperkt zicht op de samenleving en mogelijkheden om het maatschappelijk organiseren te herordenen is vermaatschappelijking te vergelijken met lopen op glad ijs. Het is de taak van de bestuurskunde om als studie van het openbaar bestuur en *governance* bij te dragen aan kennis ter verbetering van het functioneren van het openbaar bestuur en de *governance*. Deze thesis wil daaraan bijdragen door meer zicht te bieden op mogelijkheden en onmogelijkheden in de herordering van het maatschappelijk organiseren.

De vraag naar een passende manier van maatschappelijk organiseren is echter complexer dan het er ogenschijnlijk uit ziet. De verandering in het maatschappelijk organiseren is op zichzelf niet eenduidig, maar meervoudig: aanpassen aan de netwerksamenleving, actief burgerschap, de verzorgingsstaat. Bovendien speelt het zich af in een maatschappelijke context die getypeerd kan worden door tal van crises. Naast financiële en economische crises spelen er sociale, politieke, morele en ecologische crises. Op fundamenteel niveau lijkt de samenleving in ontwikkeling. Sociale en politieke wetenschappers zoeken naar nieuwe ideeën over politiek en bestuur, politici zoeken naar wegen om het onbehagen en de sociale problematiek op te lossen, in de samenleving wordt met het oog op duurzaamheid gezocht naar een ander idee van goed leven dan de neoliberale economie voorschrijft. Op allerlei plaatsen in het academische en maatschappelijke debat duiken ideeën over samenwerking op die verwant zijn aan Trommels *crafting communities*. Dat zien we rond nieuwe informatietechnologie en sociale verandering, rond het werk van Richard Sennett over vakmanschap en ‘cooperation’, in het publieke debat over de rol van professionals, in de economische literatuur over consumptie en het bedrijfsleven. De woorden ‘samenwerking’ en ‘community’ hangen overal in de lucht. Wat heeft dit te betekenen? Opent zich in de samenleving een nieuwe openheid voor samenwerken en voor *civil society*-vorming? Vormt deze dynamiek een antwoord op de crisis en is het

een kans voor vermaatschappelijking? Hoe betekenisvol is deze beweging? En hoe verhouden de ontwikkelingen in het openbaar bestuur zich tot déze sociaal-culturele en institutionele ontwikkelingen? Past 'meer samenleving' in deze beweging? Is dit het bewijs dat vermaatschappelijking wél passend is en zorgen rond de *civil society* onterecht zijn?

Hoe kunnen we duiden wat hier gaande is? Mijn vermoeden is dat we hier te maken hebben met veel meer dan een *governance*-verandering in het maatschappelijk organiseren. Allerlei domeinen van de samenleving zijn in beweging. De veranderingen in het maatschappelijk organiseren hangen op een of andere manier samen met sociaal-culturele, economische en maatschappelijke ontwikkelingen. Dergelijke ontwikkelingen zijn bepalend voor de ontwikkelingsrichting van de samenleving en daarmee voor de passende manier van maatschappelijk organiseren.

Mijn vermoeden wordt van verschillende kanten bevestigd. De filosoof Ad Verbrugge stelt dat we in 'staat van verwarring' leven. We worden volgens Verbrugge geconfronteerd met de grenzen van de moderniteit. We worstelen met onszelf en met de wereldorde. Het kan zijn, zegt hij, dat we voor een transformatie staan. Of het alleen verval van de huidige tijd is, of ook een overgang naar een nieuwe orde is volgens hem nog onduidelijk. Oude organisaties en instituties staan op wankelen. Intuïtief voelen we aan dat er iets gaande is, maar we kunnen het nog moeilijk duiden (Snel & Oevermans, 2012). Mogelijk dient zich hier een nieuwe maatschappelijke identiteit aan, die volgens de Belgische psychiater Paul Verhaeghe (2012) hard nodig is. Hij heeft fundamentele kritiek op de neoliberale identiteit van de moderne samenleving en pleit voor een ander waardenpatroon waarmee we onze identiteit voeden en onze samenleving inrichten. De transitiedenker Jan Rotmans, geeft een ander, meer productief perspectief op wat hier gaande is. In zijn boek *Nederland in transitie* stelt Rotmans (2012) dat onze samenleving radicaal aan het veranderen is en we ons op een 'kantelpunt' bevinden. We zijn een samenleving in *transitie*, die zich kantelt naar een duurzame samenleving, aldus Rotmans. Volgens Rotmans doen zich 'ingrijpend en onomkeerbare kantelingen van het systeem' voor (2012: 6). We leven niet zozeer in een tijdperk van transities, maar in een *transitie van tijdperken*.

Onze samenleving is in een overgangsfase en bevindt zich op een kantelpunt. Van een verticale, centrale en verzuilde samenleving naar een horizontale, decentrale netwerksamenleving. In deze kantelperiode worden oude systemen afgebroken en nieuwe opgebouwd. Oude waarden verdwijnen, nieuwe waarden ontstaan. (2012: 6).

Rotmans analyse en stelling bevestigen mijn vermoeden dat de veranderingen in het maatschappelijk organiseren complex zijn. De problematiek gaat nu niet alleen over andere manieren van organiseren, verhouding tussen overheid en samenleving, maar over tijdperken, transities en waarden. Wat op het spel staat is het maatschappelijk systeem.

De zojuist geformuleerde doelstelling om bij te kunnen dragen aan de zoektocht naar een passende manier van maatschappelijk organiseren vraagt om verruiming van de onderzoeksvraag. Om de vraag naar een passende manier van maatschappelijk organiseren goed te kunnen beantwoorden is het nodig om op fundamenteel niveau te begrijpen wat er aan de hand is. Welke veranderingen in het maatschappelijk organiseren doen zich voor? Hoe kunnen deze ontwikkelingen worden begrepen? We zijn er namelijk nog niet met de vermoedens van Verbrugge en de wens van Verhaeghe. Hoewel Rotmans' transitieperspectief vruchtbaar is en ik die ook in mijn thesis als raamwerk wil hanteren, wil ik niet op de inhoud van zijn analyse steunen. De vraag blijft namelijk wat die transitie inhoudt en hoe het nieuwe maatschappelijke systeem samenhangt met de ontwikkelingsrichting van de samenleving. Dan heeft Rotmans het in dit verband over duurzaamheid, netwerksamenleving en kleinschaligheid. Maar mogelijk speelt er meer. Een eigen 'weging' van deze maatschappelijke ontwikkelingen verdient daarom de voorkeur.

De vraagstelling van dit onderzoek kan nu aldus geformuleerd worden. Twee aspecten zijn in het spel. In de eerste plaats het *begrijpen* van veranderingen in het maatschappelijk organiseren, zowel wat er allemaal verandert in de *governance*, alsook hoe fundamenteel de veranderingen zijn. In de tweede plaats gaat het om het *doordenken* van een passende manier van maatschappelijk organiseren, die correspondeert met de ontwikkelingsrichting van de samenleving. Dat resulteert in de volgende hoofdvraag:

Welke veranderingen in het maatschappelijk organiseren doen zich voor en wat is een manier van maatschappelijk organiseren die past bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving?

Het begrip *maatschappelijk organiseren* is al meermalen gevallen; tijd om het te definiëren. Met dit begrip duid ik de *governance* van het maatschappelijke systeem. Met de term ‘maatschappelijk organiseren’ probeer ik drie aspecten te vatten: het systeem van publieke voorzieningen, de verhouding in verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving, en de *governance*, de vorm van bestuur en organisatie van het maatschappelijk organiseren.

1.4 Onderzoeksmethode

Wat voor onderzoeksmethode ligt ten grondslag aan deze thesis? Zoals gezegd gaat het mij in deze thesis om *begrijpen* en *doordenken*. Ik probeer de maatschappelijke en bestuurlijke werkelijkheid te *interpreteren* en op basis daarvan met een eigen *concept* van maatschappelijk organiseren te komen. De onderzoeksmethode kan dus getypeerd worden als een theoretische en conceptuele studie. Voor mijn interpretatie en doordenking maak ik gebruik van veel empirische studies, adviesrapporten, eigen waarneming en filosofische en sociaal-theoretische ideeën. Deze studie is bovendien *exploratief* van aard. Het heeft een hoog ontdekkend en verkennend gehalte: het gaat om het zien van samenhangen, patronen en nieuwe ontwikkelingen.

De benadering die ik heb gekozen is atypisch voor de bestuurskunde. Het meeste bestuurskundige onderzoek is empirisch van aard, explorerend of evaluerend. Daar waar de bestuurskunde theoretisch wordt gaat het over *governance* en het openbaar bestuur. Voor het overige worden theoretische inzichten ‘geleend’ uit aanverwante maatschappijwetenschappen zoals de politicologie, sociologie en economie. In deze thesis echter doe ik geen empirisch bestuurskundig onderzoek en beperk ik het theoretiseren niet tot *governance*-thema’s en het openbaar bestuur. Mijn blikveld reikt verder dan gebruikelijk. Om meer begrip van mijn onderzoeksobject te krijgen maak ik gebruik van sociologische, sociaal- en politiek-filosofische en psychologische literatuur. En om de nieuwe manier van maatschappelijk organiseren te begrijpen – wat een bestuurskundig vraagstuk is – bestudeer ik uitgebreid maatschappelijke ontwikkelingen. Hoewel de methodische aanpak overwegend filosofisch en sociologisch is en het onderzoeksonderwerp eveneens omvattender is dan bestuurskundigen gewend zijn, past een dergelijke studie ook wel weer goed bij het multidisciplinaire karakter van de bestuurskunde. Een aspect van mijn benadering moet ik nog toelichten. Het begrip ‘passend’.

Wat bedoel ik met ‘passend’? Met een zoektocht naar ‘passendheid’ van een manier van maatschappelijk organiseren gaat het om het vinden van ‘fit’ tussen samenleving en bestuur. De vraag naar een ‘fit’ impliceert een vorm van normativiteit, namelijk of iets adequaat, in rapport is met de huidige tijd. Het is een bestuurssociologische benadering van een probleem, die uitgaat van “(...) een verklaringskader waarin de fricties en spanningen tussen vroegmoderne bestuursinstituten en laatmoderne problemen en beleidsambities centraal staan.” aldus Trommel (2009: 34). Volgens mij bezitten sociale wetenschappers een analytisch instrumentarium en een kijk op de sociale werkelijkheid waardoor ze in staat zijn om deze vraag te beantwoorden. Een vervolgvraag is: passend bij wat? Deze normativiteit is niet gebaseerd op politieke-ideologische overtuigingen, maar op sociaalwetenschappelijke inzichten. Daarmee biedt deze normatieve benadering een verrijking voor

het academische en maatschappelijke debat. In de verantwoording van de onderzoeksmethoden hieronder zal ik toelichten hoe ik het referentiekader dan invul.

1.5 Verantwoording theoretische benadering

Op welke manier kom ik tot de beantwoording van mijn hoofdvraag? Methodisch bedien ik me van het instrument ‘passendheid’ en doe ik aan interpreteren en conceptualiseren. De vraag is dan nog op welke wijze ik dat uitvoer. In deze thesis maak ik daarvoor gebruik van zeer uiteenlopende literatuur uit allerlei wetenschappelijk disciplines. Om iets meer transparantie te scheppen over mijn methodische benadering licht ik een aantal centrale theoretische lenzen toe.

Hoe operationaliseer ik de onderzoeksvraag? Het eerste deel van de hoofdvraag betreft het begrijpen van veranderingen in het maatschappelijk organiseren. Primair is dat een beschrijvend onderzoek naar ontwikkelingen in het openbaar bestuur. Een eerste antwoord op deze vraag bevat een systematisch inzicht in de veranderingen die zich in de wereld van het openbaar bestuur, de publieke huishouding en verantwoordelijkheidsverdeling voordoen. Vervolgens probeer ik deze veranderingen te begrijpen in het licht van grote maatschappelijk veranderingen. Vanuit de gedachte dat vormen van besturen en organiseren voortvloeien uit ontwikkelingen in de samenleving kom ik tot de gedachte dat het van essentieel belang is om veranderingen in het organiseren ook vanuit het perspectief van die samenleving te begrijpen. Als in het bestuur veranderingen plaatsvinden, is dat als reactie op maatschappelijke en culturele ontwikkelingen. Dat volgt simpelweg uit de beleidssociologische benadering die ik volg, zoals ik zojuist toelichtte. Bij het begrijpen van veranderingen in de samenleving gaat het over maatschappijstructuren, veranderende instituties, levensoriëntaties, waarden en denkbeelden. Om veranderingen in het organiseren te begrijpen is het daarom van belang om ook déze veranderingen te begrijpen. De volgende stap is te doordenken wat een passende vorm van organiseren is (het tweede deel van de hoofdvraag). Daarvoor bieden deze inzichten vervolgens ook weer het referentiekader voor het bepalen van de passendheid van alternatieve manieren van maatschappelijk organiseren. De passendheid die wordt afgemeten aan de ontwikkelingsrichting van de samenleving betreft dus de structurele en culturele ontwikkelingen.

De benadering en veronderstelling in mijn thesis lijkt sterk op die van de analyse van een transitie. De transitietheorie wil ik dan ook gebruiken als een raamwerk om de verschillende lagen en dimensies van mijn thesis te verduidelijken. Hoewel ik niet een complete transitieanalyse wil maken – en het überhaupt de vraag is of we inderdaad in transitie zijn – biedt het theoretische model van transities wel een aantal handvatten om structuur te geven aan dit onderzoek.

Eerst kort iets over transities en transitiekunde. Dit vakgebied bestudeert de ingrijpende en onomkeerbare systeemkantelingen en hoe die gestuurd kunnen worden. Transities zijn complex en onzeker en beginnen daarom (het beste) op kleine schaal, om bij gebleken succes uitgebreid te worden. Bij transitiesturing draait het om ‘zoeken, leren en experimenteren.’ (2012: 13). Transities ontstaan door interacties tussen mensen en systemen. Beiden veranderen voortdurend waardoor er continu veranderingen plaatsvinden. Transities kunnen allerlei oorzaken hebben: een gebeurtenis kan verandering ineens in gang zetten, maar vaak is er al een maatschappelijke basis voor een kanteling. “Een transitie is dus een omkering van ons denken, handelen en organiseren (...).” (2012: 236). Voor transitie van complexe systemen moet de structuur, cultuur en werkwijze onder de loep worden genomen. Bij structuur gaat het om de ‘institutionele, economische en fysieke inrichting van een systeem’, bij cultuur om een ‘set van gedeelde denkbeelden, waarden en paradigma’s’ en bij werkwijzen ‘routines, regels en gedrag.’ (2012: 236). Complexe systemen kunnen organisaties (publiek en privaat) zijn, maar ook de publieke sector of (delen van) een samenleving. “Transitiedenken is transitiepatronen herkennen in tijd, ruimte en domein.” (2012: 251). Transities kennen meerdere schaalniveaus. Macro: maatschappelijke trends, meso: de regimes (dominante

culturen, structuren en werkwijzen) en micro: ‘de bakermat voor de nieuwe ideeën, praktijken en niches(...)’. (2012: 12).

Om veranderingen in het maatschappelijk organiseren te begrijpen kijk ik naar de drie genoemde aspecten van een transitie: werkwijzen, structuur en cultuur. In het beschrijven van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren beschrijf ik veranderingen in de werkwijzen. In het dieper begrijpen ervan zoek ik naar veranderingen in structuur en cultuur. Bij het zoeken naar passendheid van organiseren (werkwijzen) neem ik veranderingen in cultuur en structuur als uitgangspunt. Ook zijn drie schaalniveaus te onderscheiden in mijn onderzoek. De veranderingen in het maatschappelijk organiseren zie ik primair op mesoniveau. De veranderingen in structuur en cultuur zie ik als veranderingen op macroniveau en op microniveau. Ook het passende concept van maatschappelijk organiseren ontwikkelt zich volgens mij op microniveau. Deze levels gebruik in de thesis vooral om duidelijk te maken op welk niveau zich ontwikkelingen afspelen.

Om veranderingen in structuur en cultuur te begrijpen maak ik gebruik van sociologische en filosofische literatuur over moderniteit. Voor mij zijn dit twee belangrijke perspectieven op moderniteit die – voor mijn onderzoek – belangwekkende aspecten van de moderniteit in beeld brengen. De meer sociologische analyses van veranderende maatschappelijke structuren en gedragingen van groepen mensen zijn van belang. Dat geeft op macroniveau weer hoe de moderne samenleving zich ontwikkelt. Daarbij gaat het om bestudering van processen en tendensen. De filosofische benadering van moderniteit biedt daarnaast de mogelijkheid om de ideeën en de ontwikkeling van waarden te begrijpen. Wanneer we nadenken over de condities van de huidige samenleving is datgene wat op cultureel niveau, dat wil zeggen op het niveau van waarden en overtuigingen en houdingen leeft, van groot belang. Dat geeft namelijk inzicht in wat mensen beweegt en hoe mensen denken en doen. Naast sociologische en filosofische perspectieven maak ik gebruik van meer psychologische theorieën over wereldbeelden en drijfveren. Mensen hebben altijd impliciete wereldbeelden en drijfveren en groepen mensen hebben dat ook collectief. Deze drijfveren sturen menselijk denken op individueel en op maatschappelijk niveau. Naast inzicht in morele ideeën die de meer filosofische literatuur geeft, is inzicht in deze psychologische processen van waarde om ontwikkelingen in cultuur en structuur weer te kunnen begrijpen. Bovendien bieden de theorieën die ik gebruik de mogelijkheid om te extrapoleren en dat is interessant bij de vraag naar een passende vorm van maatschappelijk organiseren. Dit alles natuurlijk om een wetenschappelijk referentiekader op te bouwen om daarop de passendheid van maatschappelijk organiseren te baseren.

1.6 Relevantie van dit onderzoek

Wat is het belang van mijn onderzoek? Zoals bij de onderzoeksdoelstelling al benoemd staat de toekomst van het maatschappelijk organiseren op het spel. In de wereld van het openbaar bestuur en het maatschappelijk organiseren wordt intensief nagedacht over nieuwe wegen. Aan die bezinning wil ik met deze thesis bijdragen. De meeste adviezen en rapporten bevatten echter maar een beperkte analyse van wat er aan de hand is. Door middel van een fundamentele analyse vanuit het transitie-model, waardoor ook culturele en structurele aspecten worden betrokken en door een beleidssociologische benadering wil ik verdieping aanbrengen in het debat. Met de gekozen theoretische lenzen hoop ik een aantal nieuwe inzichten naar voren te kunnen brengen. Deze benadering geeft ook de gelegenheid om een meer samenhangende analyse te geven van veranderingen het maatschappelijk organiseren in relatie tot sociaal-culturele, politieke en institutionele ontwikkelingen – een samenhang en overkoepelend perspectief ontbreekt tot nu toe. Bovendien brengen veel publicaties nieuwe empirische inzichten. Wanneer zich nieuwe en soms onduidelijke sociale veranderingen voordoen is conceptuele studie minstens zo belangrijk als het verzamelen van nieuw empirisch materiaal. Zeker in tijden van transitie en verwarring is *begrijpen* van wat er gaande is van groot belang. Met deze thesis sluit ik aan bij lopend bestuurswetenschappelijk

onderzoek naar *emerging governance* en *crafting communities*. De leidende wetenschappelijke vraag is hoe de inrichting van het openbaar bestuur en het type *governance* begrepen kan worden. Daarnaast draagt het bij aan theoretisch en conceptueel inzicht in de ontwikkelingsrichting van de samenleving.

1.7 Opbouw thesis

De opbouw van deze thesis is als volgt. Elk hoofdstuk is gestructureerd aan de hand van een eigen vraagstelling en een eigen these. In hoofdstuk 2 staat de vraag centraal ‘welke veranderingen in het maatschappelijk organiseren doen zich voor?’ De these die ik in dit hoofdstuk poneer is dat zich een ‘wending naar de samenleving’ plaatsvindt. Hier geef ik een bestuurskundig getoonzette beschrijving van de veranderingen in *governance* die zichtbaar zijn in de wereld van het openbaar bestuur. Daarmee beantwoord ik een gedeelte van het eerste deel van de hoofdvraag. In dit hoofdstuk laat ik zien dat die veranderingen allemaal een ‘wending naar de samenleving’ zijn. Daarmee geef ik een systematische analyse van de in deze inleiding geschetste oplossingsrichting die het openbaar bestuur ziet. In transititermen gaat het om de dynamiek op ‘mesoniveau’ en om een beschrijving in de verandering in ‘werkwijzen’.

In hoofdstuk 3 vervolg ik met het eerste deel van de hoofdvraag: het begrijpen van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. De vraag die leidend is, is dan ook ‘hoe kunnen de veranderingen in het maatschappelijk organiseren begrepen worden?’ Als antwoord daarop laat ik zien dat het hele ‘maatschappelijke systeem’ in beweging is: de moderniteit is in ontwikkeling, politiek-maatschappelijke problemen spelen mee, wereldbeelden en drijfveren vernieuwen. De these die ik hier doe is dat de veranderingen in het maatschappelijk organiseren gezien moeten worden in relatie tot de grote maatschappelijke veranderingen. In transititermen begrepen gaat het hier om trends op ‘macroniveau’ en om de verandering in ‘structuur’ en ‘cultuur’. Wat ik daarmee laat zien is dat de ‘condities’ van het maatschappelijk organiseren aan het veranderen zijn. Dit hoofdstuk heeft echter een dubbele positie. Het is tegelijkertijd onderdeel van het tweede gedeelte van de vraagstelling. Het beschrijft namelijk ook de ontwikkelingsrichting van de samenleving. En daarmee vormt het – samen met het volgende hoofdstuk – een van de belangrijke referentiepunten om een passende manier van maatschappelijk organiseren bij te doordenken.

In hoofdstuk 4 wordt verder gewerkt aan het referentiekader voor de zoektocht naar passendheid. In dit hoofdstuk stel ik de vraag ‘in welke richting ontwikkelt zich de sociale dynamiek van de samenleving?’ Met dit hoofdstuk zoom ik in op een belangrijk aspect voor de zoektocht naar passend bestuur: de manier waarop patronen van samenwerken, sociale interactie, bezieling en organiseren zich ontwikkelen. De benoemde problemen met *civil society* liggen rond deze aspecten en rond deze sociale dynamiek lijken relevante ontwikkelingen plaats te vinden. Bovendien is analyse van de sociale dynamiek van groot belang omdat het maatschappelijk organiseren hoe dan ook een wending naar de samenleving aan het maken is. In transititermen is het een bestudering van het ‘microniveau’. De these die hier centraal staat is dat zich in de laatmoderniteit een nieuwe sociale dynamiek ontplooit.

Met hoofdstuk 5 begint de zoektocht naar een passende manier van maatschappelijk organiseren. Hier evalueer ik de beweging ‘terug naar de samenleving’, in het bijzonder de beweging naar *civil society* en *big society*. De these die centraal staat in dit hoofdstuk is dat de beweging ‘terug naar de samenleving’ problematisch is. Aan de hand van de geschetste ‘condities’ van het maatschappelijk organiseren reflecteer ik op deze beweging. Op basis van inzichten over de moderniteit en de daarmee samenhangende politiek-maatschappelijke problemen en ontwikkelingen betoog ik dat het een problematische wending is. Daarbij analyseer ik specifiek ontwikkelingen rond de *civil society* en bespreek ik aan de hand van filosofische en sociaalwetenschappelijke onderzoeken de vraag wat de veerkracht van de samenleving is.

In hoofdstuk 6 onderneem ik de poging om een eigen idee van een passende manier van maatschappelijk organiseren te construeren. Op basis van inzichten uit hoofdstuk 3 en 4, maar ook met de kritische evaluatie van hoofdstuk 5 in het achterhoofd, doordenk ik welke manier van- en welke perspectieven op maatschappelijk organiseren passender zijn bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving. In dit hoofdstuk zal ik betogen dat Trommels concept van *crafting communities* inderdaad passender is. Dat zal ik beargumenteren binnen een eigen schets van een passende manier van maatschappelijk organiseren, waarbij een ‘vierde’ route geschetst wordt, voorbij staat óf markt óf gemeenschap.

Hoofdstuk 7 is een epiloog. Daarin blik ik aan de hand van de in dit hoofdstuk geschetste beeld van de ‘verbouwing’ van het maatschappelijke systeem wat populariserend terug op hetgeen in deze thesis naar voren is gebracht. Ook benoem ik enkele aandachtspunten voor vervolgonderzoek. Ten slotte maak ik enkele afsluitende opmerkingen.

2. De wending naar de samenleving

2.1 Introductie

Het huidige maatschappelijke systeem staat onder druk. In de wereld van politiek en bestuur wordt gezocht naar nieuwe wegen voor het maatschappelijk organiseren. Tientallen onderzoeken, adviezen en rapporten hierover zagen in 2012 en de eerste helft van 2013 het licht. De bezinning lijkt alle kanten uit te gaan: de verzorgingsstaat, de relatie overheid-burger, de *civil society*, de bureaucratie in de netwerksamenleving, actief burgerschap, vermaatschappelijking. In dit hoofdstuk schep ik orde in deze ‘drukte’ aan de hand van de vraag welke veranderingen in het maatschappelijk organiseren zich voordoen. Als antwoord op deze vraag geef ik een beschrijving van veranderingen in het huidige maatschappelijke systeem. Eerst bespreek ik de kritiek op het huidige maatschappelijke systeem (2.2). Vervolgens bespreek ik de herziening van de verzorgingsstaat (2.3) en de opkomst van actief burgerschap (2.4). Daarna laat ik zien welke ideeën zich aandienen voor een nieuwe verhouding tussen overheid en samenleving (2.5) en welke verandering zich voordoet in het denken over de overheidsorganisatie (2.6). Dit hoofdstuk sluit af met een conclusie (2.7).

In dit hoofdstuk laat ik dus de verschillende aspecten zien van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. Centraal staan de veranderingen in *governance*, de veranderingen in politiek en bestuur en de overtuigingen en paradigma’s die daarin tot uitdrukking komen. De these die in dit hoofdstuk – als antwoord op de vraag van dit hoofdstuk – centraal staat is dat zich een *wending naar de samenleving* voordoet, zowel in het politieke denken als in de beleidspraktijk. Het gaat daarin om ‘meer eigen verantwoordelijkheid’ en ‘meer samenleving’. In de conclusie (paragraaf 7) zal ik deze these verder uitwerken. De in dit hoofdstuk beschreven veranderingen zijn duidelijk waarneembaar in de samenleving, in overheidsbeleid en in het publieke debat. Het is een beschrijving van daadwerkelijke beleidsmatige ontwikkelingen en van veranderingen in verantwoordelijkheden, maar ook een beschrijving van veranderende overtuigingen, nieuwe denkrichtingen en opvattingen over de juiste manier van maatschappelijke organiseren.

2.2 Kritiek op het maatschappelijke systeem

De huidige maatschappelijke ordening van verzorgingsstaat, een bureaucratisch georganiseerde overheid, marktgericht denken en een beperkte rol voor particulier initiatief wordt in toenemende mate bekritiseerd door politici, beleidsmakers en in de publieke opinie. Die wordt *onhoudbaar* en daarom *onwenselijk* en uiteindelijk ook *ongeschikt* geacht. De overtuiging dat de overheid het beste is in het oplossen van maatschappelijke problemen, neemt hard af. Het model van een grote en actieve overheid die op nationaal niveau zorgdraagt voor collectieve voorzieningen, geholpen door een verstatelijkte maatschappelijk middenveld en uitvoerende gemeentelijke overheden, raakt uit de gratie.

De huidige manier van maatschappelijk organiseren, een verzorgingsstaat met grote rol van de overheid, is *onhoudbaar* geworden om primair financiële redenen. De algemene overtuiging is dat het financieel niet meer haalbaar is dat de overheid verantwoordelijk is voor een collectief stelsel van publieke voorzieningen rond zorg, onderwijs, wonen, cultuur, participatie en sociale zekerheid. De boodschap luidt simpelweg: het geld is op. Nu is dit geen nieuwe boodschap; de financiële tekorten op de rijksbegroting maken dit al jaren duidelijk. Bovendien wordt de onhoudbaarheid van de verzorgingsstaat al sinds jaren tachtig van de twintigste eeuw gethematiseerd (Van Doorn & Schuyt, 1982) en die is sindsdien ook al in onderhoud (Schuyt, 2013). Maar de situatie wordt wel steeds problematischer. De financiële onhoudbaarheid van de verzorgingsstaat heeft natuurlijk alles te maken met demografische, economische en sociaal-culturele ontwikkelingen, zoals de WRR laat zien in *De verzorgingsstaat herwogen* (WRR, 2006). Maar belangrijker is volgens mij dat sociaal-politieke ideeën over maatschappelijk organiseren veranderen. Andere waarden treden op en zorgen voor wrijving met de huidige manier van maatschappelijk organiseren. Als reactie op het consumentistische

denken ontstaat een burgerschapsbegrip waarin niet zozeer het recht op verzorgingsarrangementen centraal staat, maar de plicht om bij te dragen aan de samenleving. Daarover in paragraaf 4 meer. ‘Meer eigen verantwoordelijkheid’ is het motto van politici en beleidsmakers en inmiddels een dominant discours in het maatschappelijk organiseren, zo laat het SCP in *Een beroep op de burger* (2012) zien.

Door deze veranderingen wordt het huidige maatschappelijke systeem *onwenselijk* verklaard. De meeste politieke partijen vragen aandacht voor ruimte voor de samenleving, voor meer verantwoordelijkheid voor burgers en voor *minder overheid* (De Best, 2012; SCP, 2012). Het ideaal van een verzorgingsstaat neemt hard af (Trommel, 2009) en de overheid lijkt vaak in de weg te zitten (WRR, 2012a). De idee van burger als consument maakt plaats voor de burger als betrokkene bij bestuur en samenleving (Tonkens, 2006). Politici vinden het onwenselijk als burgers te weinig verantwoordelijkheid dragen voor de samenleving. Burgerschap brengt ook plichten en verantwoordelijkheden met zich mee; dat wordt in de regeerakkoorden en beleidsnota’s van de regeringen Balkenende en Rutte een belangrijk thema. De burger komt als *probleemoplosser* in beeld voor verschillende maatschappelijke problemen, zoals zorgtaken, sociale cohesie, publieke moraal (Tonkens, 2006). Dan gaat het om maatschappelijke problemen die ‘Den Haag’ niet (meer) kan oplossen. De veranderde visie op burgerschap onderzoek ik in paragraaf 4 verder. Het huidige systeem is dus niet alleen om financiële redenen onwenselijk, maar ook om inhoudelijke redenen.

Daarmee wordt het huidige maatschappelijke systeem – en dus de verzorgingsstaat en een grote overheid – *ongeschikt* verklaard om adequate publieke voorzieningen te organiseren en maatschappelijke problemen op te lossen. De ongeschiktheid van de overheid om maatschappelijke problemen op te lossen en een arrangement van collectieve voorzieningen te faciliteren hangt ongetwijfeld samen met de toegenomen eisen van de samenleving en de verminderde sturingspositie van de overheid. Trommel & Arendsen (2005) wijzen op het patroon van stijgende verwachtingen van het overheidsbeleid in de moderne tijd. Daarnaast is het sturende vermogen van de overheid door globalisering en horizontalisering (netwerksamenleving) veel beperkter geworden. Al langer wordt in de bestuurskundige literatuur gesproken over de beweging *from government to governance*, die inhoudt dat besluitvorming en beleidsvorming steeds vaker buiten de overheid om plaatsvindt of dat de overheid slechts één van de spelers is in het netwerk. Het inzicht is dus gegroeid dat de overheid in het realiseren van beleid sterk afhankelijk is van maatschappelijke organisaties, (internationale) bedrijven en individuele burgers. En dat heeft impact op de sturingsconcepten en rolopvatting van overheden (zie bijv. Klijn & Koppenjan, 2004; Rhodes, 1997; Osborne, 2006; Rhodes, 2007; Frederickson et al, 2012). Daartegenover wordt de opvatting dominant dat burgers dat beter zelf kunnen doen. De kritiek op de verzorgingsstaat is dat het weinig ruimte laat voor flexibele arrangementen, op maat gemaakte toepassingen en door burgers nauwelijks meer wordt geassocieerd met solidariteit (RMO, 2013a; SCP, 2013). Het verstatelijke maatschappelijk middenveld vormt een oneigenlijke situatie: het middenveld is van de samenleving en moet aan de samenleving worden teruggegeven (Rob, 2012). De eisen van de samenleving en de overtuiging wat goed maatschappelijk organiseren is, veranderen. Burgerschap en eigen verantwoordelijkheid worden leidend. Waarden als individualiteit, kleinschaligheid en zelforganisatie staan nu voorop en dat zijn andere waarden dan die bij de collectieve verzorgingsstaat horen.

2.3 De herziening van de verzorgingsstaat

Veranderingen in het maatschappelijk organiseren worden zichtbaar in hoe collectieve voorzieningen inhoudelijk en bestuurlijk aan verandering onderhevig zijn. Dan gaat het natuurlijk over de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat mag wel dé gestalte van het ‘huidige maatschappelijk systeem’ genoemd worden. In deze paragraaf laat ik zien op welke manier de verzorgingsstaat verandert, welke inhoudelijke beleidswijzigingen en welke veranderingen in verantwoordelijkheden hier plaatsvinden.

Om verschillende redenen staat de verzorgingsstaat al enkele decennia ter discussie, zoals in de vorige paragraaf is benoemd. De verzorgingsstaat is te omvangrijk geworden. Hoogleraar sociaal-politieke aspecten van de verzorgingsstaat, Margo Trappenburg, geeft in haar oratie *Actieve solidariteit* (2009) een mooie beschrijving van de 'ontaarding van het systeem' en van de groeiende overtuiging dat het zo niet langer kon.

“Het ging aan alle kanten mis met de indicatiestelling en de grensbewaking bij de verschillende voorzieningen voor kwetsbare groepen. Wat ziek was en wat gezond werd van lieverlee steeds minder duidelijk. (...) Op bijna alle fronten zien we dus een gestage groei van de doelgroep: meer arbeidsongeschikten met een uitkering, meer ouderen met vervroegd pensioen, meer kinderen in het speciaal onderwijs, meer patiënten in verpleeghuizen, meer hulpbehoevende bejaarden in verzorgingshuizen en meer bewoners in instellingen voor mensen met een verstandelijke beperking. (...) Veel burgers beschouwden de versoepelde toelatingscriteria voor het verkrijgen van uitkeringen en speciale voorzieningen als misbruik en werden minder bereid belasting en premies te betalen. Economen legden uit dat het sowieso niet goed voor een land is als er te veel belasting en premies moeten worden betaald.” (Trappenburg, 2009: 7,10).

In een boeiende analyse van de geschiedenis van de verzorgingsstaat analyseert Schuyt (2013) dat de ontaarding ervan samenhangt met het probleem dat geen onderscheid werd gemaakt tussen 'noden' en 'wensen'. Wat echt nodig is voor levensonderhoud en wat vooral fijn is wordt niet goed onderscheiden, en – zo geeft Schuyt toe – dat is ook moeilijk te onderscheiden. Daarmee vormt dit de 'achilleshiel' van de verzorgingsstaat aldus Schuyt. Toch zou het onderscheid behulpzaam kunnen zijn bij de afweging wat publieke en wat persoonlijke verantwoordelijkheid is (Schuyt, 2013).

Marja Jager-Vreugdenhil (2012) geeft in haar proefschrift *Nederland participatieland?* een kort overzicht van de geschiedenis van de verzorgingsstaat en de kritiek op de verzorgingsstaat. Zij stelt dat alle kritiek draait rond de verhouding tussen overheid, individuen en sociale verbanden. Hoewel oppervlakkig beschouwd het hoofdzakelijk een financiële kwestie lijkt, gaat het ook daarin om verschuiving in verantwoordelijkheden. De verzorgingsstaat maakte door allerlei arrangementen individuele ontplooiing en emancipatie mogelijk. Daarmee institutionaliseerde de individualisering. De bureaucratisering van de verzorgingsstaat en de administratieve drukte leidt tot ontoegankelijkheid van de voorzieningen. “Dat is niet alleen onaangenaam voor die 'zwaksten' zelf, maar leidt er ook toe dat voorzieningen slecht aansluiten bij de totale levenssituatie van de hulpbehoevende en dus niet efficiënt en effectief kunnen worden ingezet.” (Jager-Vreugdenhil, 2012: 19). De kritiek die hieruit voortkomt, heeft ook betrekking op de verhouding tussen burger en overheid: het gebrek aan aansluiting daartussen. De overheid is onvoldoende in staat om bij de leefwereld van burgers aan te sluiten.

De in de vorige paragraaf benoemde onhoudbaarheid, onwenselijkheid en ongeschiktheid van het huidige maatschappelijke systeem kan tegen de achtergrond van de geschiedenis van de verzorgingsstaat ook als een kritiek erop begrepen worden. De hierboven genoemde wending krijgt concreet vorm in de herziening van de verzorgingsstaat (Jager-Vreugdenhil, 2012). In de jaren negentig wordt al een vernieuwing in gang gezet waarin (markt)principes van vraagsturing meer centraal komen te staan. De invoering van het persoonsgebondenbudget (pgb) is hiervan een voorbeeld. Ook zette decentralisering in, waarmee voorzieningen beter zouden kunnen aansluiten bij burgers. De invoering van de participatiewet (Wmo) in 2007 en de herziening van sociale zekerheid (Wwb) in 2004 zijn een verdieping van de ingezette koers van meer vraagsturing, decentralisering, deregulering (Jager-Vreugdenhil, 2012; Trommel, 2013b). Het is een uiting van de ideeën van meer eigen verantwoordelijkheid en zorgzaamheid en van minder overheid (Jager-Vreugdenhil, 2012). De huidige beleidsvoornemens van kabinet-Rutte II staan ook in dit teken. De aanstaande decentralisering van de Wmo, de jeugdzorg en de participatiewet maakt duidelijk dat sturing en vormgeving van beleid

op een ander bestuurlijk niveau terecht komen: het lokale niveau. Trommel (2013b) spreekt in dat kader van *lokalisering* van beleid en van het ontstaan van *local welfare landscapes*. Gemeentelijke overheden krijgen grotere verantwoordelijkheid voor deze domeinen. Dit is opnieuw vanuit de gedachte dat lokale overheden dit beter kunnen organiseren omdat ze beter maatwerk kunnen leveren voor wat in hun gemeente nodig is.

De grote nadruk op meer ‘eigen verantwoordelijkheid’ is ook een belangrijk kenmerk van de huidige bezuinigingsagenda van de politiek. Als reactie op de uit de hand gelopen ‘passieve solidariteit’ van de verzorgingsstaat ontwikkelt zich het idee van ‘actieve solidariteit’. Burgers moeten meer verantwoordelijkheid gaan dragen. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling verwoordt kernachtig wat hier het punt is:

“De verzorgingsstaat zou minder een vanzelfsprekendheid moeten zijn waar burgers aanspraak op kunnen maken. Burgers zouden eerst en vooral ook moeten bezien in hoeverre ze zelf en met anderen zorg en zekerheid kunnen organiseren. De verzorgingsstaat zou een vangnet moeten zijn in plaats van een subsidieruif.” (RMO 2013a: 21).

Op alle terreinen wordt gestuurd op meer eigen verantwoordelijkheid. Door burgers meer zelf te laten betalen en te laten organiseren, en door maatschappelijke organisaties meer taken te geven worden verantwoordelijkheden van overheden overgedragen aan de samenleving (SCP, 2012). Trappenburg geeft de overtuiging weer die als *common sense* zich heeft ontwikkeld.

“Het ideaal van participatie en integratie als zodanig spreekt de meeste mensen aan. Enerzijds omdat het betekent dat iedereen erbij hoort – in de wijk, in de buurt, op school, op de club, in de stad, in het land –, anderzijds omdat het betekent dat iedereen zijn steentje bijdraagt. Ziek, arbeidsongeschikt, gehandicapt, verstandelijk beperkt, geestesziek, slecht Nederlands sprekend: er is voor de meeste mensen vast iets te verzinnen wat zij wel kunnen, en dan is het veel eerlijker dat mensen naar vermogen bijdragen aan de maatschappij, dan dat zij enkel hun hand ophouden voor een uitkering of worden beziggehouden in een speciaal voor hen opgerichte organisatie.” (2009: 17)

De herziening van de verzorgingsstaat is dus qua *governance* een beweging van decentralisering en lokalisering, met maatwerk, aansluiting bij de lokale samenleving en vraaggerichte benadering als bestuurlijke principes. *Inhoudelijk* is het een verschuiving in verantwoordelijkheden. Dit wordt treffend uitgedrukt in de leus ‘van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving’. Uitgangspunt is een samenleving waarin iedereen meedoet naar vermogen en waarbij de overheid niet meer het primaat heeft, maar burgers, organisaties, de *civil society*. In de participatiesamenleving staat ‘samenredzaamheid’ voorop en komt de overheid pas veel later en in een andere rol in beeld. Die rol is wat medewerkers van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties *Van verzorgingsstaat naar waarborgstaat* hebben genoemd (Kwakkelstein, Van Dam & Ravenzwaaij, 2012). Wat ze hieronder verstaan definiëren de redacteurs niet, ze vermelden alleen dat het uitdrukking geeft aan veranderende verhoudingen tussen overheid en samenleving. Van der Meer (2012) vult het begrip waarborgstaat in als ‘voorwaardenscheppende staat’, waarbij de faciliterende rol van de overheid vooropstaat. In de waarborgstaat schept de overheid voorwaarden voor de inrichting van de samenleving en het maatschappelijk verkeer. Tonkens & Duyvendak (2013) betogen dat de overheid een rol aanneemt van ‘helper’. “Nieuw is namelijk dat de overheid zich niet langer zonder meer wil terugtrekken en niet louter voorzieningen afbouwt; zij wil burgers helpen bij het nemen van hun eigen verantwoordelijkheid.” (2013: 233). Daarvoor zijn de professionals van de overheid, die dienen voor tijdelijke hulp “(...) totdat burgers weer de ‘regie’ over hun eigen leven terug hebben en ‘in hun eigen kracht gezet’ zijn.” (2013: 233).

2.4 Burgerschap als nieuw paradigma

Een belangrijke gedaante waarin de verandering van maatschappelijk organiseren zichtbaar wordt is *actief burgerschap*. De opkomst van actief burgerschap maakt de transformatie duidelijk in (het denken over) verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving en in het bijzonder de rol die burgers spelen in het maatschappelijk organiseren. Het is niet alleen een uiting van nieuwe vormen van *governance* maar ook van een nieuwe sociaal-politieke visie op de rol van burgers (vgl. Tonkens, 2006; Schinkel, 2007; Boutellier, 2011). In deze paragraaf bestudeer ik de opkomst van actief burgerschap als paradigma en de actieve burger als centrale speler in het publieke domein.

Verscheidende auteurs wijzen op een paradigmaverandering in opvattingen over burgerschap. Waar burgerschap voorheen de formele en juridische status van een persoon in een politieke samenleving was, betekent burgerschap vandaag participeren in de samenleving, zo betoogt Willem Schinkel. Burgerschap is sterk in de context van integratie komen te staan en daarmee zijn burgerschap en participatie in de samenleving nauw met elkaar verbonden geraakt (Schinkel, 2007). De filosoof Gijs van Oenen stelt het nog scherper. De burger is een nieuw maatschappelijk figuur, die de laatste decennia is opgekomen. “Burgerschap is het model dat liberaal individualisme moet verbinden met verantwoordelijkheid voor de samenleving.” (Van Oenen, 2011: 140). Hans Boutellier stelt in *De improvisatiemaatschappij* dat er in de chaos van de geglobaliseerde en geïndividualiseerde netwerksamenleving nieuwe ordeningsprogramma’s zijn ontstaan die structuur moeten geven aan de richtingloze samenleving. Burgerschap is een van deze ordeningsprogramma’s om de sociale orde vorm te geven (Boutellier, 2011).

Goed burgerschap is de oplossing voor allerlei maatschappelijke problemen, zo beschrijft Evelien Tonkens, hoogleraar Actief Burgerschap aan de UvA in haar oratie *De bal bij de burger* (2006). Het moet gebrek aan sociale cohesie, consumentisme, asociaal gedrag, uitsluiting en de kloof met het openbaar bestuur oplossen. Van de burger wordt verwacht dat hij verantwoordelijk is voor zichzelf en zijn sociale omgeving, dat hij zorgzaam is, zich inzet voor welzijnswerk (zoals mantelzorg) en bijdraagt aan sociale cohesie, dat hij fatsoenlijk is en bijdraagt aan een positieve publieke moraal, en dat hij deelneemt aan de besluitvorming en het maatschappelijke debat (Tonkens, 2006).

We zien de politieke agendering van burgerschap bij kabinetten (in elk geval) vanaf het begin van de 21^e eeuw. Allereerst natuurlijk in het normen-en-waarden-offensief van kabinet Balkenende-I. Het regeerakkoord *Samen werken, samen leven* (Balkenende IV) draagt een sterk moreel appel uit. Het kabinet Balkenende gaf in 2009 een *Handvest verantwoordelijk burgerschap* uit en had een aparte minister voor Wonen, Wijken en Integratie. Het concept ‘verantwoordelijk burgerschap’ dat in het handvest wordt gehanteerd, houdt respect, betrokkenheid op elkaar en inzet voor de samenleving in (MinBZK, 2009). Kabinet-Rutte I kwam in de zomer van 2011 met de nota *Integratie, binding en burgerschap* (MinBZK, 2011b). Dat kabinet verwoordde haar visie als volgt: “Om als actieve burger in een in allerlei opzichten pluriforme samenleving te kunnen functioneren is inzet en betrokkenheid nodig van alle burgers. Van alle burgers in Nederland verwacht het kabinet participatie, betrokkenheid en binding aan de Nederlandse samenleving.” (MinBZK, 2011b: 6-7). Voor kabinet-Rutte I was burgerschap iets van zelfredzaamheid én een instrument voor sociale samenhang. En zeer recent kwam kabinet-Rutte II met de nota *Doe-democratie*. Daarin geeft het kabinet aan dat de overheid wil bijdragen aan de transitie in de verhouding tussen burgers en de overheid. Dat houdt in dat de rol van de overheid ‘zorgen dat’ wordt en niet langer ‘zorgen voor’. Het kabinet wil de vermaatschappelijkingsbeweging versterken en versnellen (MinBZK, 2013). De term ‘doe-democratie’ is gemunt door Van de Wijdeveen (2010). Daarin gaat steeds meer om directe participatie, in plaats van indirecte vertegenwoordiging en minder om deliberatie, maar om concrete activiteiten.

“Het gaat in de doe-democratie niet zozeer om burgers die op een keuzeformulier of met handopsteken aangeven welke beleidsoptie (A of B) ze prefereren, het gaat veeleer om burgers die door te doen laten zien waar ze staan. Als je een schone straat wilt, ga dan

vegen; als je meer ‘sociale cohesie’ wilt, organiseer dan ontmoetingen; als je een verloederde speeltuin hebt, knap hem op.” (2010: 16).

Inmiddels is de ‘verantwoordelijke burger’ of de ‘actieve burger’ niet meer weg te denken uit het publieke domein. Studies over en pleidooien voor de inzet van burgers (burgerkracht) bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken en de herziening van sociale arrangementen en zorgvraag zijn talrijk. Het essay *Burgerkracht. De toekomst van sociaal werk in Nederland* geschreven door Nico de Boer en Jos van der Lans (2011) is daarin van grote betekenis geweest. Dit essay voert een pleidooi voor de inzet van en ruimte voor burgers en de overheid als ondersteuner van door burgerkracht geleide voorzieningen en activiteiten. Op basis van dat essay wordt op allerlei plaatsen nagedacht over en geëxperimenteerd met de inzet van burgers.

De aard van het actieve burgerschap wordt door Verhoeven, Verplanke en Kampen (2013) getypeerd als ‘affectief burgerschap’. Het actieve burgerschap onderscheidt zich van het traditioneel politieke en staatsrechtelijke burgerschap doordat het affectief en moreel is. Dit houdt in dat “(...) de overheid benadrukt dat mensen voor zichzelf en voor anderen moeten gaan zorgen.” Affectief burgerschap is daarmee een geheel andere manier om het collectieve bestaan mee vorm te geven. In vergelijking met het traditionele burgerschap

“(...) richt de nieuwe publieke moraal van affectief burgerschap zich op het ‘intieme’ lokale in plaats van het ‘afstandelijke’ nationale niveau, op ‘affectieve’ relaties tussen burgers onderling en niet op de ‘anonieme’ bureaucratie van collectieve voorzieningen. Morele en emotionele banden krijgen meer waardering dan sociale of politieke.” (Verhoeven, Verplanke en Kampen, 2013: 13).

De overheid treedt hier moraliserend op doordat burgerschap vooral als een activiteit wordt gezien, waarin plichten en verantwoordelijkheden van burgers centraal staan (Verhoeven et al, 2013). Deze vorm van burgerschap komt tot uiting in meer eigen verantwoordelijkheid en actieve solidariteit. De rol van emoties als drijfveer hiervoor neemt daarom sterk in belangrijkheid toe (Verhoeven et al, 2013).

In dit nieuwe of affectieve burgerschap zijn twee belangrijke kenmerken te onderscheiden: wederkerigheid en niet-vrijblijvendheid. Tonkens & Duyvendak (2013a) wijzen op het principe van *wederkerigheid*. Dit principe is van belang om de verdenking op misbruik en ‘free riders gedrag’ te voorkomen. “Als je hulp ontvangt, voelt het beter wanneer je ook wat terugdoet, door een ander te helpen of iets voor het algemene belang te doen.” (Tonkens & Duyvendak, 2013a: 238). In de tweede plaats geeft het de kern weer van wat Tonkens en Duyvendak de ‘affectieve verzorgingsstaat’ noemen: “Je krijgt alleen als je wat terugdoet. De verzorgingsstaat wordt daarmee iets meer een markt, waar ruil plaatsvindt.” (2013a: 238). Het tweede belangrijke kenmerk is de *niet-vrijblijvendheid* van participatie. Dat brengen Schinkel en Van Houdt (2010) onder de aandacht, waarbij zij spreken van de ‘verantwoordelijke burger’. Volgens hen is dit de nieuwe gestalte van de recentste bestuurstechniek, die een combinatie is van ‘neoliberaal communitarisme’. Bij dit verantwoordelijke burgerschap speelt keuzevrijheid een grote rol, als een fundamenteel principe van gemeenschapsvorming. Dit neoliberale communitaristische burgerschap is dus een paradoxale mengvorm tussen vrijheid en eigen verantwoordelijkheid enerzijds en de gemeenschap anderzijds. De burger komt daarin naar voren als iemand die in vrijheid kiest voor verantwoordelijkheid voor de gemeenschap. De auteurs zien dit terug op het terrein van veiligheid, integratie en jeugd- en gezinsbeleid.

“In al deze velden convergeert een nadruk op vrijheid als het nemen van eigen verantwoordelijkheid met een communitaristische nadruk, waarbij keuzevrijheid bestaat als het nemen van eigen verantwoordelijkheid en het aldus ‘spontaan’ vormen van gemeenschappen die normvervaging tegengaan.” (Schinkel & Van Houdt, 2010: 12).

Schinkel en Van Houdt stellen dat er voor burgers die het goed doen ruimte voor zelfbestuur bestaat. Tegenover burgers die falen en die problemen (dreigen) op te leveren, kan de overheid echter stevig ingrijpen en op dat moment is er sprake van ‘repressieve responsabilisering’ (Schinkel en Van Houdt, 2010: 20). Burgerschap is dus niet meer iets vrijblijvends. Met dit actieve burgerschap is de politieke of democratische betrokkenheid van burgers in een heel ander vaarwater terechtgekomen.

2.5 Heroriëntatie op het maatschappelijke domein

Bestuurskundig en conceptueel is de wending naar de samenleving als volgt te begrijpen. In een ondertussen klassiek model deelt Van de Donk (2001) de maatschappij in vier domeinen in: staat, markt, gemeenschap en maatschappelijk middenveld. Deze vier domeinen vormen de vier verschillende sferen van de maatschappij, met elk een eigen centrale logica en betekenis, met bijbehorende bestuurlijke principes. In deze paragraaf analyseer ik de wending naar de samenleving als een verschuiving in het domein van maatschappelijk organiseren. Wat we op dit moment zien in de ontwikkeling van het politiek-bestuurlijke denken is het volgende. De wending naar de samenleving houdt in dat maatschappelijk middenveld en de gemeenschap weer centraal komen te staan. De beweging van ‘meer samenleving’, ‘meer eigen verantwoordelijkheid’ en ‘participatiesamenleving’ is een *heroriëntatie* op het domein van het particulier initiatief, de ‘vrijwillige associatie’ en de kleine gemeenschappen. Dit is een *heroriëntatie*, zoals de Raad voor het Openbaar Bestuur (Rob) ook laat zien in het advies *Loslaten in vertrouwen* (2012). De Rob geeft een historisch overzicht van de ontwikkeling van het maatschappelijk organiseren. Veel publieke voorzieningen kwamen op uit het particuliere initiatief, zijn in de loop van de tijd steeds meer verstatelijkt en opgenomen in de verzorgingsstaat en zijn de afgelopen decennia op het domein van de markt geplaatst of onder invloed geraakt van haar managementprincipes (Rob, 2012). En nu is er opnieuw aandacht voor particulier initiatief, *civil society* en burgerschap.

Met deze heroriëntatie op maatschappelijk organiseren in en door de samenleving (of: de *civil society*) lijkt een oud ideaal te herleven. Bovendien lijkt het op een *terugkeer* naar het maatschappelijk organiseren van voor de verzorgingsstaat. Daar was het particulier initiatief afkomstig uit de gemeenschappen (die grotendeels privaat waren), waarin het ging om liefde en loyaliteit. Als de gemeenschap een meer publiek karakter had dan werd het ‘*civil society*’ genoemd. Daarin ging het ook om ‘zorg voor elkaar’, om ‘publieke liefde’ (Buijs, 2012) en om ‘vrijwillig associëren’ (Dekker, 2009). Dat dit niet een daadwerkelijke terugkeer naar de manier van maatschappelijk organiseren van vóór de verzorgingsstaat betekent of zelfs maar kan betekenen zal in een later hoofdstuk besproken worden (hoofdstuk 5). Dat betekent niet dat op dit moment politiek-bestuurlijk geen herbezinning op het maatschappelijk organiseren van vóór de verstatelijking plaatsvindt. De concepten, beelden, maatschappijmodellen en bestuursprincipes die bij ‘*civil society*’ en ‘particulier initiatief’ horen, staan – al dan niet geconditioneerd door het steeds meer dwingende burgerschapskader en vergezeld door actualisering – centraal in het denken over maatschappelijk organiseren.

Deze heroriëntatie op de samenleving uit zich in aandacht voor de onderlinge solidariteit, zorgzaamheid voor de omgeving, in ruimte voor zelforganisatie, in meer eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid (vgl. Rob, 2012; WRR, 2012a; RMO, 2013b). In de wereld van het openbaar bestuur lijken alle ogen gericht op dit domein van de samenleving. De Raad voor het Openbaar Bestuur pleit in *Loslaten in vertrouwen* voor meer ruimte voor particulier initiatief en ruimte voor maatschappelijke organisaties. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) houdt een pleidooi voor het terugleggen van de verantwoordelijkheid van publieke voorzieningen via maatschappelijke organisaties in het maatschappelijke domein zelf. Burgers moeten weer ‘eigenaar’ worden van deze maatschappelijke organisaties (RMO, 2009). Ook uit initiatieven zoals ‘Eigen Kracht conferenties’ en het manifest *Burgerkracht* (De Boer & Van der Lans, 2011) blijkt dat de *civil society* weer in beeld is: de kracht van burgers en hun persoonlijke netwerken moet weer benut worden. Alle

gemeentelijke overheden zijn druk in de weer met burgerparticipatie. Het recente pleidooi van de RMO voor ‘directe solidariteit’ als alternatief voor de ‘indirecte solidariteit’ van de verzorgingsstaat past ook in deze trend: solidariteit die dichtbij de mensen staat en verbonden is met de leefwereld van burgers is van belang, aldus de RMO (2013a).

De heroriëntatie op de samenleving gaat in de ogen van in elk geval het conservatieve, communitaristische en christelijke politieke denken om een *herstel* van de maatschappelijke ordening. Deze beweging *terug* wordt heel duidelijk in de expliciet politieke legitimatie van deze beweging door engagement met het Britse concept *big society*. Het concept *big society* staat voor het politieke programma van de regering-Cameron en is theoretisch en politiek-filosofisch uiteengezet door Philip Blond in *Red Tory* (2010). In deze politiek gezien conservatieve visie staat een sterke samenleving centraal. Die sterke samenleving is vooral een lokale samenleving, die veel verantwoordelijkheid krijgt. Eigenaarschap en financiële middelen om lokale voorzieningen te organiseren behoren daar ook toe (Blond, 2010; Segers, 2012). Dit vertaalt zich in het politieke programma van Cameron in “het empoweren van gemeenschappen, het herverdelen van macht aan professionals en nieuwe dienstverleners, en het promoten van een vrijwilligerscultuur.” (Van Zuydam, 2012). Kabinet Rutte-I toonde zich, in de persoon van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelatie (BZK), bijzonder geïnteresseerd in het Britse model (MinBZK, 2011c). Ook andere, vooral christelijke politieke partijen, zijn geïnteresseerd in dit gedachtegoed (Zie bijv. Segers 2012, Boomsma & Neuteboom 2013). Het gaat bij *big society* –en ook bij het CDA met ‘vitale samenleving’ – om herstel van het maatschappelijk organiseren dat beschadigd en verdrukt is door de verzorgingsstaat, bureaucratisering, ontworteling uit de maatschappij en neoliberale managementprincipes, en het gaat om een terugkeer naar de ‘leefwereld’ (Buijs, 2011; WI CDA 2011a; WI CDA 2011b; Dijkman, Van de Donk & Fraanje, 2013). Dit is overigens niet voorbehouden aan conservatief of christelijk politiek denken. ‘De bureaucratie’ en ‘de verzorgingsstaat’ gelden ook voor de overheidsadviesraden en beleidsmakers als negatief afzetpunt ten faveure van ‘de samenleving’ en ‘de burger’.

Kenmerkend voor de heroriëntatie op de samenleving is dat de waarden van het domein van de *civil society* op de voorgrond komen te staan. De rationaliteit van het maatschappelijk middenveld (zorg voor elkaar), besef van verbinding met burgers (leefwereld), principes van betrokkenheid, participatie gaan centraal staan in het maatschappelijk organiseren. Kleinschaligheid, de menselijke maat en vakmanschap moeten voorop – in plaats van de waarden van *New Public Management*. In hoofdstuk 4 kom ik hier uitgebreider op terug. Een ander belangrijk kenmerk bij de heroriëntatie op de samenleving en de centrale positie van de maatschappelijke waarden en het ‘middenveld’ is de geografische oriëntatie. De buurt wordt gezien als dé plek waar burgers zich thuis voelen, waar sociale samenhang ontstaat, waar beleidsmakers een aangrijpingspunt hebben voor burgerparticipatie. De wijk en de buurt zijn belangrijk voor mensen. Daar kunnen ze het gemakkelijkst bijdragen aan hun leefomgeving, wat de sociabiliteit en sociale samenhang vergroot (vgl. WRR, 2005).

2.6 Naar een andere overheid

Een laatste dimensie van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren die ik hier wil bespreken is de zoektocht naar de nieuwe rol van de overheid in het maatschappelijk organiseren. Betekent ‘meer samenleving’ ook ‘minder overheid’? Of gaat het om een ‘andere overheid’? De vraag naar de rol van de overheid in het maatschappelijke systeem waar de samenleving voorop gaat, wordt op verschillende manieren beantwoord. Wat betekent ‘meer samenleving’ voor de manier waarop overheden zich organiseren? In beide vragen gaat het om het vinden van een nieuwe rolopvatting van de overheid. In deze paragraaf bespreek ik de zoektocht naar die nieuwe rolopvatting.

Op rijksniveau formuleerde de overheid de ambitie om te komen tot een ‘compacte rijksdienst’. Een kleinere bestuurlijke en ambtelijke laag van de rijksoverheid is uiting van het politieke ideaal van een kleine(re) overheid (MinBZK, 2011a). Bij een *Big Society* past *Small*

Government: meer samenleving is minder overheid. Vanuit de gedachte dat mensen veel zelf kunnen en de overheid haar burgers moet vertrouwen (vgl. De Boer en Van der Lans, 2011; WRR, 2012a) en ruimte moet maken voor de samenleving (vermaatschappelijking) wordt de bureaucratische overheid met haar regels en procedures als een last gezien. De overheid moet dus ruimte maken voor de samenleving door zelf in te krimpen. In elk geval is dit een populaire gedachte onder politici, die onder druk van veel te grote overheidsuitgaven bezuinigingen op het overheidsapparaat en de rol van de overheid in de verzorgingsstaat willen beperken.

De combinatie van ‘meer samenleving’ en ‘minder overheid’ stuit ook op kritiek (zie bijv. SCP, 2012; Overmans & Noordegraaf, 2012). Meer samenleving betekent niet automatisch een kleine overheid. Het SCP vraagt in *Een beroep op de burger* (2012) of de terugtrekkende beweging van de overheid niet te snel gaat. Volgens het SCP is het nog maar de vraag of het gewenste particulier initiatief in gelijke mate op gang komt, parallel aan de terugtrekkende beweging van de staat. Niet alleen het SCP stelt kritische vragen, ook anderen thematiseren de kwestie of een terugtrekkende overheid automatisch betekent dat de *civil society* weer gaat bloeien. In plaats van ‘meer samenleving’ als oplossing te zien voor een financieel te grote overheid, wordt in het maatschappelijk debat gepleit voor een ‘andere overheid’, die wél meer ruimte aan de samenleving geeft, maar niet resulteert in een ‘kleine overheid’. De overheid dient in plaats van een verzorgende rol een meer faciliterende en ondersteunende rol te spelen in het maatschappelijk organiseren. Ze moet burgers activeren, maatschappelijk initiatief verbinden en faciliteren. Een overheid die de terugtrekkende beweging naar een ‘kleine overheid’ maakt is ook volgens de Rob (2012) niet de goede weg.

“De vitale samenleving vraagt onverminderde inzet van politiek en bestuur. De veronderstelling dat het overdragen van publieke taken aan de samenleving betekent dat de overheid zich helemaal kan terugtrekken, is het recept van teleurstellingen bij zowel politiek en bestuur als in de samenleving. Mensen verwachten van de overheid ondersteuning of de rol van geschilbeslechter. Het is dus eerder zo dat de rol en inzet van de overheid veranderen.” (Rob 2012: 69).

Overmans en Noordegraaf (2012) wijzen er in een artikel op dat de eis van een goed presterende overheid niet minder zal worden. In plaats van minder overheid is de uitdaging volgens hen een ‘creatievere overheid’. “In plaats van meer te presteren met minder middelen, is het vooral zaak anders en *creatiever* te presteren, waarbij niet zozeer de overheid maar maatschappelijke initiatieven een belangrijke rol zullen spelen.” De overheid moet zodanig gaan functioneren dat burgerinitiatieven de ruimte krijgen, gedragen en gesteund worden door het lokaal bestuur. Faciliteren kan zijn met middelen in termen van geld of personeel, en in het stellen van richtlijnen. Maar faciliteren kan ook immaterieel. “(...) inspireren, verbindingen mogelijk maken, relaties leggen, stakeholders betrekken, de aandacht vestigen op initiatieven, initiatieven symbolisch ondersteunen, communiceren over dat wat burgers en experts doen.” aldus Overmans en Noordegraaf (2012).

Die ‘andere overheid’ houdt dan in dat de overheid een aantal ‘reflexen’ afleert. Overmans en Noordegraaf (2012) wijzen op de ‘regelreflex’: de uitdaging is dan vooral loslaten van detailsturing, regeldrift en risico-uitsluiting. Van der Lans (2012) wijst nog op andere reflexen die afgeleerd moeten worden: de beleidsreflex, de individualiseringsreflex (waarbij niet naar sociale verbanden gekeken) en de gelijkheidsreflex. Tegen deze laatste reflex pleit ook de RMO (2013b). De Rob pleit in *Loslaten in vertrouwen* (2012) voor meer differentiatie in de rol die de overheid kan innemen. De zogenoemde ‘overheidsparticipatietrapp’ maakt onderscheidt tussen reguleren, regisseren, stimuleren, faciliteren en loslaten – waarbij de intensiteit van overheidsbemoeienis van intensief naar loslaten loopt. “Een nieuwe overheid weet zich afhankelijk van de kennis en ervaring die in de samenleving aanwezig is. Die overheid laat dus niet alleen uitvoeringstaken los, maar is ook bereid daarbij de benodigde bevoegdheden en verantwoordelijkheden over te dragen.” (Rob 2012: 67).

Wat betekent deze nieuwe rolopvatting voor de organisatie van de overheid? In de nieuwe rolopvatting zoals hierboven beschreven stelt de overheidsorganisatie (de bureaucratie, de ambtenarij) en de *governance* van maatschappelijke initiatieven en overheidsbeleid voor een nieuwe uitdaging. Burgers werken niet volgens de methoden van de overheid: die kenmerken zich door hiërarchie, procedures en rechtmatigheid. Mensen willen zich best inzetten voor de publieke zaak, maar willen niet belast worden met eisen van de systeemwereld, de hiërarchische en bureaucratische manier van werken. De overheden en ambtenaren zullen in de manier waarop publieke zaken worden georganiseerd nieuwe manieren van werken moeten vinden die aansluiten bij de leefwereld van burgers (vgl. Rob 2012). De overheid moet denken vanuit burgers, aldus de WRR (2012). Die leefwereld wordt qua sociale dynamiek en ordening getypeerd als de netwerksamenleving. De aandacht voor de logica van de netwerksamenleving is in het maatschappelijke debat over de inrichting van het openbaar bestuur bijzonder groot. De transitie naar ‘meer samenleving’ gaat gepaard met een bestuurlijke en organisatorische verandering die moet aansluiten op de netwerksamenleving. De manier van organiseren en structureren in de netwerksamenleving moet leidend worden. De overheid moet zich daarom meer de logica van het netwerken eigen maken (Van Berlo, 2013; WRR, 2012a; Peeters et al, 2011). Bovendien impliceert de netwerksamenleving dat overheidssturing niet hiërarchisch kan, en dat betekent dat overheden wel gedwongen worden om de organisatie en werkwijze aan te passen.

2.7 Conclusie: de wending naar de samenleving

De verandering in het maatschappelijk organiseren is te typeren als een *wending naar de samenleving*. Een verandering in het systeem van maatschappelijk organiseren vindt plaats, waarbij (opnieuw) de samenleving en in het bijzonder het domein van burgerschap, particulier initiatief en *civil society* centraal komt te staan. In de wending naar de samenleving zien we de volgende momenten. Het eerste moment is een kritiek op het huidige maatschappelijke systeem dat onhoudbaar, onwenselijk en ongeschikt is. Dat houdt in dat de overheid, bureaucratie en verzorgingsstaat worden afgewezen. Het tweede moment is de transformatie van de verhouding in publieke verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving. Dat wordt zichtbaar in termen als ‘participatiesamenleving’ en ‘actief burgerschap’. Dat resulteert in het derde moment: het vooropstellen van ‘de samenleving’. Dat blijkt uit pleidooien voor particulier initiatief, vermaatschappelijking en *civil society*, de overheid in een faciliterende en verbindende rol.

De overtuiging wordt dus dominant dat de overheid niet goed meer in staat is om het collectieve stelsel van publieke voorzieningen in stand te houden en maatschappelijke problemen op te lossen. In plaats daarvan groeit de overtuiging dat dit eigenlijk het beste plaats kan hebben in de samenleving. Of ‘meer samenleving’ ook ‘minder overheid’ betekent, of vooral een ‘andere overheid’, daarover bestaat verschil van mening. In alle gevallen worden burgerkracht en burgerparticipatie steeds belangrijker in het (lokaal) bestuur. Opvallend is de positieve visie op het vermogen van burgers in de rapporten van overheidsadviesraden. De leidende overtuiging is dat burgers veel capaciteiten hebben, waardoor ze capabel worden geacht om zelfredzaam én zorgzaam voor anderen te zijn. De burger wordt als dé probleemoplosser gezien en over het organiserende vermogen van de burger wordt dan ook met niets dan lof gesproken – geen kwaad woord over de burger! Met het rapport *Vertrouwen in burgers* wil de WRR (2012) duidelijk maken dat de overheid veel te weinig oog voor dit vermogen van de burger heeft.

In het politiek-bestuurlijke denken doet zich dus een radicale verandering voor. Of die ook wordt gevolgd door beleidsmatige- en *governance*-veranderingen zal de tijd moeten uitwijzen. In elk geval doen de overheidsadviesraden een stevige poging om deze verandering door te laten zetten. Exemplarisch is het adviesantwoord van de Raad voor het Openbaar Bestuur voor de omwenteling in het denken én voor de poging om ‘achterhaalde’ ideeën over overheid en samenleving te corrigeren. In

2011 vroeg de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties om advies hoe de overheid beleidsmatig vorm zou kunnen geven aan ‘vermaatschappelijking’ (MinBZK, 2011c). Het ging de minister van BZK om ‘het geven van meer ruimte aan mensen en samenleving’ en het betrekken van burgers en organisaties bij de uitvoering van overheidstaken (MinBZK, 2011c). Hoewel de minister hierbij ook al uitgaat van het vermogen van burgers, werd zij door de adviesraden alsnog op vingers getikt. De Raad voor het Openbaar Bestuur corrigeert in zijn advies onmiddellijk het *framework* van de overheid. De samenleving staat voorop, niet de overheid. De samenleving en niet de overheid is eigenaar van de publieke voorzieningen. De overheid heeft door ‘verstatelijking’ de publieke zaak helemaal opgeëist. Volgens de Rob is het ongepast om van ‘vermaatschappelijking’ te spreken: alsof de samenleving onverantwoordelijk is (Rob, 2012).

Dat nu de samenleving in beeld komt en niet de markt is opvallend maar verklaarbaar. De afgelopen decennia waren deregulering en privatisering de oplossing, en de *governance* werd gedomineerd door *New Public Management* benaderingen. De kritiek op privatisering in de jaren negentig, de voortgaande marktwerking in de zorg en de steeds weer opduikende bonuskwesities in de publieke sector spelen onmiskenbaar een grote rol. Bovendien staan in een markt-context waarden als schaalvergroting en efficiency centraal en dat gaat gepaard met weinig menselijke maat en persoonlijke aandacht – waarden die nu veel belangrijker lijken te worden. De wending naar de samenleving kan dus ook begrepen worden als een kritiek op het neoliberale denken in de publieke sector. Dit laatste punt maakt duidelijk dat de veranderingen in het maatschappelijk organiseren niet op zichzelf staan. Integendeel, mijn stelling is dat deze veranderingen plaatsvinden in de context van en als onderdeel van de grote sociale en maatschappelijke problematiek. Dat is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

De veranderingen in het maatschappelijk organiseren die ik in dit hoofdstuk heb beschreven, vormen niet het hele verhaal. Wat ik hier heb beschreven, zijn de veranderingen die zich in transitietermen gezegd op ‘mesoniveau’ voordoen. Het zijn veranderingen die op ‘regime-schaal’ plaatsvinden en voor een belangrijk deel door politiek en bestuur in gang worden gezet. Tegelijkertijd is een maatschappelijke en organisatorische dynamiek zichtbaar die wel samenhangt met de hier beschreven veranderingen, maar ook weer wezenlijk anders is. Dat betreft dynamiek op ‘microniveau’, samenhangend met ontwikkelingen op ‘macroniveau’. Die dynamiek op microniveau bespreek ik in hoofdstuk 4, na de bespreking van ontwikkelingen op macroniveau in hoofdstuk 3.

3. Een samenleving in transitie

3.1 Introductie

Nederland bevindt zich in een transitiefase. Deze stelling van Jan Rotmans heb ik ingezet om het perspectief en de omvang van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren te duiden. De gedachte dat we in een transitie van tijdperken leven geeft een kader waarin we de grote veranderingen op allerlei terreinen en niveaus kunnen begrijpen. Aan de hand van deze gedachte wil ik laten zien dat er met de veranderingen in het maatschappelijk organiseren veel meer aan de hand is. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is wat de aard van deze veranderingen zijn en hoe de veranderingen in maatschappelijk organiseren begrepen kunnen worden. De in hoofdstuk 1 beschreven veranderingen gaan over de *governance*, opgevat als het bestuur van de samenleving; over bestuurlijke veranderingen in verantwoordelijkheden, taken en rollen in het publieke domein tussen overheid en burgers. Om de stelling te begrijpen dat Nederland in transitie is, moet meer dan de *governance*-veranderingen in beeld worden gebracht. ‘Nederland in transitie’ betekent dat niet alleen op het niveau van de *governance* (Rotmans spreekt over ‘werkwijzen’) maar ook op het niveau van cultuur en structuur grote veranderingen plaatsvinden. Dit hoofdstuk kan als een poging gezien worden om op die niveaus de maatschappelijke veranderingen en de veranderingen in maatschappelijk organiseren te begrijpen.

Mijn these is hier dat de veranderingen in het maatschappelijk organiseren gezien *moeten* worden in het licht van grotere maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen ‘onder de oppervlakte’. Alleen op die manier kan de verandering van het maatschappelijk bestel doorgrond worden. De zaken die ik in dit hoofdstuk naar voren breng zijn grotendeels *onderbelichte* thema’s in het debat over veranderingen van maatschappelijk organiseren – in elk geval in het maatschappelijke en academische debat over de vraagstukken die in het vorige hoofdstuk zijn besproken. Wat ik in dit hoofdstuk wil doen, is de in hoofdstuk 1 beschreven veranderingen in verband brengen met grote sociale veranderingen en maatschappelijke kwesties die het maatschappelijk debat al langere tijd voeden. Vervolgens probeer ik vanuit politiek-filosofisch perspectief de bewegingen te begrijpen onder de oppervlakte van de zichtbare veranderingen in het maatschappelijk organiseren. Ten slotte wil ik de gedachte verder uitwerken dat inderdaad een fundamentele wissel wordt omgezet. Dat doe ik door te laten zien dat de moderniteit zich verder ontwikkelt en dat wereldbeelden en drijfveren veranderen. Dit hoofdstuk vormt hiermee zowel een verdiepend antwoord op de vraag welke veranderingen in het maatschappelijk organiseren plaatsvinden, alsook een gedeelte van het referentiekader om in hoofdstuk 6 te zoeken naar een passend ideaaltype van maatschappelijk organiseren.

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Eerst schets ik de achtergrond van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. Dan gaat het over de moderniteit (3.2). Vervolgens beschrijf ik een aantal politiek-maatschappelijke vraagstukken die volgens mij verband houden met de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. Dat zijn de zogenaamde ‘onderstromen’ (3.3). Daarop volgt een betoog dat op een nog fundamenteeler niveau veranderingen plaatsvinden: in het menselijke denken en in menselijke drijfveren (3.4). En ten slotte trek ik een aantal conclusies (3.5).

3.2 Het decor van maatschappelijke verandering

In deze paragraaf schets ik de achtergrond van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. Die achtergrond is wat we de moderniteit noemen. In de sociologische en sociaal-filosofische literatuur wordt gesproken over de crisis van de moderniteit en het ontstaan van een late moderniteit. Het gaat dan om een crisis op ‘systemisch niveau’, het niveau van de fundamentele structuren van de samenleving. De zoektocht naar nieuwe vormen van maatschappelijk organiseren, zoals de verhouding tussen overheid en burgers, de herziening van de verzorgingsstaat en een nieuwe roloppvatting van de overheid, kan begrepen worden als onderdeel van de ‘crisis van de moderniteit’. De zoektocht naar

nieuwe vormen van maatschappelijk organiseren vormt daarmee ook een antwoord op de moderniteitscrisis. In deze paragraaf beschrijf ik wat deze crisis inhoudt en wat de contouren van een nieuwe moderniteit zijn. Daarmee vormt deze paragraaf het *decor* waarop de veranderingen in het maatschappelijk organiseren zich afspelen. De moderniteit is niet alleen het decor als een neutrale plaats, maar is tegelijk ook een betekenisvolle factor voor de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. De moderniteit vormt de fundamentele *conditie* van de huidige samenleving. Daarmee is ze van invloed op het maatschappelijk organiseren. De moderniteit stuurt de richting van de veranderingen, het bepaalt de ‘passendheid’ van vormen van maatschappelijk organiseren.

3.2.1 De crisis van de moderniteit

Wat is ‘de crisis van de moderniteit’? De crisis van de moderniteit houdt in elk geval in dat structuren van de moderne samenleving vastlopen, door grote maatschappelijke veranderingen onder druk komen te staan, dat idealen op een eindpunt aankomen. De huidige maatschappelijke structuur is het resultaat van de ‘eerste moderniteit’, die voortkomt uit de industriële revolutie en de maatschappelijke vertaling van de politieke revolutie in de 19^e eeuw. Die revoluties vormen een belangrijk startpunt van de moderne maatschappij (Van Oenen, 2011). In deze omwenteling ligt het begin van de moderne economische, politieke en sociale ordening. In deze periode signaleerden sociologen contouren van wat nu de bekende moderniseringsprocessen zijn gaan heten. Modernisering, zo stellen Van der Loo en Van Reijen (1990), duidt op:

“(…) de groei van industriële complexen, waarin op massale wijze productie van goederen plaatsvindt. Maar het blijft niet bij industrialisatie alleen: modernisering duidt tevens op toenemende urbanisatie, op het terreinverlies van religie en magie, op de verdergaande rationalisering van ons denken en handelen, op groeiende democratisering en afnemende sociale verschillen, op voortschrijdende individualisering (…)” (1990: 12).

Instituten van de moderne samenleving kregen een rationele grondslag (gezag, politiek en bestuur), arbeid werd gestandaardiseerd en gedifferentieerd. Kenmerkend voor de samenleving van de (eerste) moderniteit is de industriële maatschappij, de vooruitgang op economisch en technologisch gebied wat resulteerde in grote welvaart, consumptie en vrijheid en de idee van maakbaarheid (Boomkens, 2011). De geschiedenis van de Europese moderniteit kenmerkt zich door de opkomst van de natiestaat, de rationele bureaucratische (overheids)organisatie, een sociaal kapitalisme en nieuwe politieke bestuursvormen (zoals rechtsstaat en democratie) en de burgerlijke samenleving met de publieke sfeer en het ‘maatschappelijk middenveld’ (Mosse, 1988; Taylor, 2004; Sennett, 2007). Het huidige politiek-bestuurlijke systeem en de sociale arrangementen op het gebied van onderwijs, zorg, sociale zekerheid en welzijn (de verzorgingsstaat) zijn gebouwd op de structuur van deze eerste moderniteit (Trommel, 2009). Ze vormen volgens de filosoof Charles Taylor product van de ‘sociale verbeelding’ van de ‘moderne morele orde’. Om de moderniteit te begrijpen spreekt Taylor over ‘sociale verbeelding’. Dat begrip staat voor de diepe betekenis horizon van moderne mensen. De moderne sociale verbeelding heeft de moderne morele orde als kern. Een aantal kenmerken typeren deze morele orde: het individu heeft het primaat, de samenleving is er voor wederzijds voordeel. Mensen zijn niet onderdeel van een grotere hiërarchische orde, maar soeverein, principieel vrij om hun leven vorm te geven. Bovenal zijn ze gelijk. De sociale orde is er om ieders vrijheid en rechten te garanderen (Taylor, 2004).

In een maatschappij die op deze moderne morele orde berust wordt het ideaal van de Verlichting, een geëmancipeerd autonoom mens zoveel mogelijk gerealiseerd. De maatschappelijke orde wordt ‘modern’ in die zin dat het geheel gevormd wordt naar de inzichten van de burgers. Het is niet langer een gegeven orde maar een gekozen en rationeel ontworpen orde. Deze tijd is daarmee de periode van emancipatie en democratisering (Van Oenen, 2011) of in de termen van Charles Taylor, de eeuw van de mobilisatie (Taylor, 2010). Mensen strijden in collectieve verbanden om gelijke

sociale rechten en kansen. Gebaseerd op nieuwe principes van rechtvaardigheid en waarden zoals gelijkheid en rechten zijn nieuwe sociale arrangementen zoals de verzorgingsstaat in het leven geroepen (Vgl. Zijdeveld, 1983; Schuyt, 2013).

Het is deze ‘eerste moderniteit’ die in crisis is en aan verandering onderhevig is. De veranderende aard van de economische, sociale en technologische structuur van de samenleving gaat gepaard met crises op sociaal, politiek, economisch en ecologisch niveau. Sommigen stellen wel dat al deze crisis het vastlopen van de moderniteit betekent (vgl. Goudzwaard et al, 2009). De in de negentiende en twintigste eeuw opgebouwde maatschappelijke structuur staat onder druk. De leidende gedachte in het denken over moderniteit is dat processen van globalisering, technologische ontwikkeling en sociaal-culturele differentiatie de eerste moderniteit problematiseren. Deze processen ondermijnen de ‘eerste moderniteit’. Door de informatierevolutie met de opkomst van het internet en de netwerksamenleving, en de globalisering – het steeds meer verknoopt raken van landen en regio’s in de wereld, is de macht van de natiestaat onder druk komen te staan, maar ook de natiestaat als betekenisgevend geheel (Kleinpaste, 2013). Niet alleen de structuur van de moderniteit, ook de idealen ervan staan onder druk of zijn verdampt (vgl. Trommel, 2009). De emancipatie is voltooid (Van Oenen, 2011), oude sociale tegenstellingen leven niet echt meer, de oude grote ideologieën zijn uitgehold. In de kern is volgens Kuiper (2009) een individualisering gaande die oude sociale structuren onder druk zet en doet verdwijnen.

“De sociale vormen die een duidelijke plaats en functie hadden in de industriële samenleving, verliezen dus hun functie (...) Deze collectieven zijn niet meer te redden. (...) Maar mensen worden niet meer beschermd of gedefinieerd door collectieve systemen; de verzorgingsstaat en de arbeidsmarkt hebben een geïndividualiseerde zelfinterpretatie doen ontstaan.” (2009: 97).

Hieronder zal de betekenis van deze ontwikkeling verder worden onderzocht. Wat de consequenties hiervan zijn voor politiek en bestuur (en dus voor het maatschappelijk organiseren), zien we in hoofdstuk 5 en 6.

3.2.2 Het ontstaan van een nieuwe moderniteit

Deze crisis wordt de crisis van de ‘eerste moderniteit’ genoemd: de moderniteit van de industriële revolutie, de natiestaat en de bureaucratie. Wat daarop volgt is geen afscheid van de moderniteit, maar het ontstaan van een ‘tweede moderniteit’. Dat is een nieuwe fase in de moderniteit. In deze tweede moderniteit staat individualiteit nog meer centraal (Kuiper, 2009). In deze fase van de moderniteit is de individualiteit geïnstitutionaliseerd. Alles draait om de individuele keuzes van mensen. Dat is het product van emancipatie en individualisering. Het gaat om zelfmanagement, het eigen leven vormgeven. De socioloog Giddens (1991) spreekt in dit verband van *reflexiviteit*. Identiteit wordt reflexief: mensen gaan voortdurend reflecteren en spiegelen zich aan anderen. Tradities en sociale structuren hebben steeds minder richtinggevende kracht en alles is dynamisch. Globalisering is daarvoor een belangrijke oorzaak, volgens Giddens. Wat plaatsvindt, is een proces van *disembedding* van mensen uit vaste sociale omgevingen en een reflexief worden van instituties. Onzekerheid is het uitgangspunt (weer) van het moderne leven. De socioloog Zygmunt Bauman spreekt in dit verband van *vloeibare moderniteit*. De afwezigheid van vaste structuren en sociale verbanden is kenmerkend voor de nieuwe of ‘late’ moderniteit (Bauman, 2012). Het is een tijd zonder absolute zekerheden, vol ambivalenties. Reflexiviteit, risico’s en vloeibaarheid kenmerken de nieuwe tijd. Sociale structuren kunnen hun oude gestalten niet langer meer behouden, aanpassing is vereist. Gemeenschappen zijn niet vanzelfsprekend meer, arbeidsrelaties worden vluchtig en onzeker, nationale gemeenschappen staan onder druk, vooral door mondialisering.

Naast deze algemene karakterisering van de late moderniteit zijn een aantal grote veranderingen in de maatschappelijke structuur te onderkennen die betekenisvol zijn en daarom in

beeld gebracht moeten worden. Ze hangen zeker samen met de late moderniteit, maar hier presenter ik ze slechts als ‘achtergrondfactoren’.

In de eerste plaats is de positie van de nationale overheid sterk aan verandering onderhevig. De natiestaat als ideaal staat onder druk (zie Kleinpaste, 2013), maar ook in de realiteit door verschuiving van machtscentra naar Europees en globaal niveau enerzijds en door lokalisering of regionalisering van macht en bestuur anderzijds. Ook in de identiteitsbeleving en in het wereldbeeld van mensen is ‘het lokale’ en ‘de buurt’ in toenemende mate van belang (zie hoofdstuk 2.5 en paragraaf 3.4.1 van dit hoofdstuk). Daarnaast signaleert Bauman een afname van macht bij politiek en overheid. Een consequentie van de vloeibare moderniteit is volgens Bauman het uiteengaan van politiek en macht. Het verlies aan macht in de politiek door mondialisering maakt dat (nationale) overheden steeds minder kunnen ‘beheersen’. Bauman zegt hierover:

“De afwezigheid van politieke beheersbaarheid leidt ertoe dat de nieuwe geëmancipeerde machten een bron van diepe en in beginsel ontembare onzekerheid worden, terwijl hun gebrek aan macht de bestaande politieke instituties, hun initiatieven en ondernemingen, steeds minder relevant maakt voor de dagelijkse problemen van burgers van de natiestaat, en daarom ook steeds minder aandacht krijgt.” (2012: 16).

Dat heeft als gevolg dat steeds meer overheidstaken worden losgelaten, overgedragen aan anderen. Deze taken worden speelbal van de markt, of afhankelijk van het particulier initiatief en individuele zorg van mensen. Volgens Saskia Sassen voltrekt zich een proces van nieuwe territorisering (2008). Lokaal en globaal raken met elkaar verbonden en in dat proces raken nationale structuren en beleid op dat niveau steeds minder relevant. Activiteiten en organisaties worden lokaal en globaal tegelijk. Hiervoor wordt ook wel de term ‘glocalisering’ gebruikt (Ritzer, 2003).

In de tweede plaats neemt de rol van kennis en informatie toe. De transformatie van industriële samenleving naar informatiesamenleving vormt een belangrijk aspect van de nieuwe tijd. Kenmerkend voor het informatietijdperk is dat de rol van informatie en kennis een steeds fundamentele rol is gaan spelen in samenleving, economie en technologie (Webster, 2006). Het herstructureert de sociale structuur van de samenleving. De enorme toename en ontwikkeling van informatie- en communicatietechnologie (ICT) en daaraan verbonden de opkomst en verbreiding van internet speelt daarin een cruciale rol. De betekenis van deze ontwikkeling toont zich op meerdere manieren. In de eerste plaats introduceert het een nieuw patroon van sociale interactie en relatievorming: de netwerksamenleving (Castells, 2009, zie verder hoofdstuk 4). De economische betekenis van de informatiemaatschappij drukt zich onder meer uit in de grote ‘dienstensector’. De toegenomen betekenis van informatie en kennis voor de economie, maar ook voor de politiek (zie In ’t Veld, 2012) zorgt voor een groter belang van goede opleidingen. Het gedeelte van de samenleving dat hoogopgeleid is, groeit sterkt. De samenleving is een ‘onderwijsmeritocratie’ geworden (Verhaeghe, 2012). In een meritocratisch stelsel staat ‘loon naar werken’ centraal en in de huidige samenleving leidt dat gecombineerd met het ideaal van gelijke kansen voor iedereen tot een onderwijsmeritocratie. Kennis en opleiding worden dan ook de nieuwe sociale scheidslijnen (Bovens, 2012).

In de derde plaats doen zich nieuwe problemen voor. De socioloog Ulrich Beck stelt met zijn these van de risicosamenleving dat risico’s de nieuwe onzekerheden en bedreigingen vormen. De hoogontwikkelde moderniteit met complexe technologische systemen zorgen voor nieuwe bedreigingen (Beck, 2006). De filosoof Huub Dijstelbloem (2008) wijst op een ander aspect. De complexiteit van de hoogtechnologische samenleving stelt ons voor nieuwe problemen die hij noemt ‘Unidentified Political Objects’. Dat gaat over politiek-bestuurlijke vraagstukken die voortkomen uit nieuwe technologische ontwikkelingen, toepassingen en maatschappelijke gevaren. Die hebben tot gevolg dat ‘experts’ optreden om deze problemen op te lossen, ook in de sfeer van politiek-bestuurlijke besluitvorming. Dit heeft volgens Dijstelbloem consequenties voor de democratische legitimiteit. Een derde type nieuwe problemen zijn de ‘wicked problems’ (Rittel & Webber, 1973),

ontembare problemen zoals ze in de bestuurskundige literatuur worden geduid (Koppenjan & Klijn, 2004). Dat zijn problemen met grote mate van onzekerheid zowel wat betreft het probleem, de kennis erover en de oplossingsrichting. Het zijn moeilijk te managen problemen. Deze drie typen nieuwe problemen hebben een specifieke overeenkomst en dat maakt vermelding van deze probleemttypen relevant: ze veronderstellen allen een grote mate van kennis of expertise. En daarmee vormen ze een grote uitdaging voor politiek en bestuur. Samen met de opkomst van de informatiesamenleving en de afnemende rol van de natiestaat als machtsfactor vormt dit de structurele conditie van de laatmoderne samenleving. Daarmee vormt dit ook de structurele context van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. Wat de implicaties daarvan zijn, komt in latere hoofdstukken aan bod.

Een laatste aspect van de nieuwe moderniteit betreft de cultuur van authenticiteit, zoals de filosoof Charles Taylor heeft gethematiserd. Volgens Taylor (2010) leven we momenteel in het tijdperk van authenticiteit. We hebben het tijdperk van mobilisatie achter ons gelaten. In de jaren zestig heeft een culturele revolutie plaatsgevonden die het individualisme 'expressief' heeft gemaakt. Individualiteit en idealen van vrijheid en geluk zijn op de voorgrond getreden. Door toegenomen welvaart werd dit materialistisch gevierd, wat leidde tot de consumentencultuur. De cultuur van authenticiteit is daarmee de volgende fase van de moderniteit, en die definieert hij als volgt:

"Ik bedoel hiermee het begrijpen van het leven dat ontstaat tijdens het romantische expressivisme aan het einde van de achttiende eeuw: ieder van ons heeft zijn/ haar eigen wijze om onze menselijkheid te realiseren, en het is belangrijk die eigen levenswijze te ontdekken en te realiseren (...)." (2010: 627).

Authenticiteit brengt de morele eis van waarachtigheid en integriteit en is niet een middel voor iets anders (morele deugdzzaamheid), maar is een eigen doel. Tegelijkertijd is het een idee van vrijheid: los van conventies moet je je eigen weg vinden (Taylor, 1994). Dit betekent dat de 'horizon' van mensen zich steeds meer beperkt tot het eigen leven, wat zich concreet uit in de realisering van de waarden van authenticiteit: individuele ontplooiing, vrijheid en zelfbeschikking. Ook het morele referentiekader heeft authenticiteit, dat wil zeggen echtheid, overeenstemming met het innerlijk, vooropstaan als toetssteen voor wat goed en slecht is.

3.3 Politiek-maatschappelijke onderstromen

De crisis van de moderniteit vormt niet alleen het decor voor de veranderingen in het maatschappelijk organiseren, maar is ook een bron van politiek-maatschappelijke problemen. Het zijn deze problemen en vraagstukken die de *onderstromen* vormen van het debat over de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. In deze paragraaf breng ik die onderstromen in kaart. Dan gaat het om sociale stabiliteit en samenhang (3.3.1), om solidariteit (3.3.2) om zelfbestuur (3.3.3) en om het neoliberalisme (3.3.4).

3.3.1 Op zoek naar nieuwe sociale stabiliteit en sociale samenhang

De crisis van de moderniteit bestaat onder andere uit het uiteenvallen van traditionele sociale binding. Trommel (2009) spreekt dan van de 'verdamping' van het sociaal kapitaal. Bauman (2012) benoemt het vloeibaar worden van de sociale structuren. De ontzuiling en daarmee het wegvallen van traditionele sociale structuren, de voortgaande individualisering en de 'grote transformaties' van globalisering en informatisering leiden tot fundamentele sociale ontregeling, aldus sociaal-filosoof Roel Kuiper (2009). "De laat-moderne samenleving wordt gekenmerkt door een veelomvattende *cultuur van onthechting*." (2009: 37-38). Dit is voor Kuiper ook de kern van de moderniteitsproblematiek. We leven in een onthechte samenleving, zo luidt zijn diagnose. Kuiper stelt dat in de onthechte samenleving 'dunne relaties' in opmars zijn. "Bedoeld wordt dat duurzame relaties hun vanzelfsprekendheid hebben verloren. Het aangaan van duurzame relaties is met veel twijfel en onzekerheid omgeven (...)" (Kuiper, 2009: 39). Relaties zijn steeds meer instrumenteel geworden,

kortdurend van karakter. Doordat deze ‘dunne’ relaties model zijn geworden voor de samenleving als geheel ondervindt het sociale bestaan een radicale verandering.

Als antwoord op de onthechting en een cultuur van ‘onverbondenheid’ (Kuiper, 2009) is een zoektocht gaande naar nieuwe sociale stabiliteit, verbondenheid en sociale samenhang. De aandacht voor communitaristische visies op de samenleving (Etzioni, 2005), pleidooien voor sociaal en moreel kapitaal (Kuiper, 2009) en de zoektocht naar nieuwe publieke moraal (Tonkens, 2006; Boutellier, 2011) kunnen we begrijpen als een zoektocht naar sociabiliteit en samenhang. Nieuwe gemeenschappelijkheid, stabiliteit en gedeelde moraal moeten gevonden worden. Het is dit sociale verlies dat de overheid aanzet tot beleid en sturing van *New Social Governance*, aldus Trommel (2009). “Waar de gemeenschapszin op samenlevingsniveau dreigt te ontbinden, daar heeft zich een overheid gemeld die ‘genezing van het sociale lichaam’ beijvert. Het basisrecept is dat connecties worden gesmeed waar deze niet (meer) spontaan ontstaan.” (2009: 18). Het sociale beleid van de kabinetten vanaf het begin van de 21^e eeuw past ook in dit kader. Beleid gericht op sociale cohesie, de wijken-aanpak, buurtwerkers, actief burgerschap; het is allemaal onderdeel van een poging om ‘maatschappelijkheid’ terug te halen in een samenleving die door individualisering, onteideologisering en identiteitsverlies worstelt met onbehagen en onzekerheid.

Boutellier spreekt in *De improvisatiemaatschappij* (2011) van het ontstaan van nieuwe ordeningsprogramma’s als antwoord op ‘complexiteit zonder richting’. De zojuist geschetste sociale problematiek kenmerkt zich door wanorde, chaos, morele onhelderheid en zoeken naar richting. Het beschavingsoffensief, het veiligheidsbeleid en actief burgerschap vormen drie dominerende ordeningsprogramma’s als antwoord op nieuwe complexiteit die bestaat uit de vloeibare moderniteit, de opkomst van het informatietijdperk en het ‘grote onbehagen’. Deze drie programma’s vormen de poging om ordening aan te brengen in de ervaren chaos. In de vraag naar richting en publieke moraal vormen deze programma’s de nieuwe contouren.

Wat zich dus afspeelt is een zoektocht naar sociale samenhang voor een samenleving die door allerlei maatschappelijke trends sociaal onder druk staat. De opkomst van actief burgerschap (als ordeningsprogramma) zoals in hoofdstuk 2 is laten zien, maakt duidelijk dat het vraagstuk van sociale samenhang nadrukkelijk verbonden is met het maatschappelijk organiseren. Mensen meer verantwoordelijkheid geven voor de samenleving is dan niet alleen ‘responsabilisering’ maar ook ‘resocialisatie’ – via verantwoordelijk burgerschap sociabiliteit en sociale samenhang bevorderen.

Een recente poging om overheidsbeleid met betrekking tot sociale samenhang en maatschappelijkheid van een conceptueel kader te voorzien, is gedaan door het Verwey-Jonker Instituut. In het essay *Contouren van sociale stabiliteit* (2012) stellen de auteurs dat het begrip ‘sociale stabiliteit’ een denkkader kan zijn om de sociale problematiek van de eenentwintigste eeuw in te begrijpen en om beleid mee te motiveren. Sociale stabiliteit is het antwoord op chaos en complexiteit. Het begrip sociale stabiliteit staat voor een ‘proces van dynamische ordening’. Het verwijst naar een robuust samenlevingsverband dat zowel standvastig moet zijn als flexibel en het dient te maatschappelijke veerkracht te versterken. Sociale stabiliteit is gebaseerd op vertrouwen in constructieve ontwikkelingen, is controle op incidenten en situaties die bedreigend kunnen zijn. Het gaat om “het geheel van processen waarbij geradicaliseerde tegenstellingen worden voorkomen of bestreden.” (2012: 8). Op individueel niveau betekent dat ‘normconform gedrag’ in de samenleving, op groepsniveau gaat het over wij-zij-problematiek, en op samenlevingsniveau gaat het over maatschappelijke trends die bedreigend kunnen zijn.

“Instabiliteit wordt toch vooral gekeerd door het versterken van veerkracht van burgers en organisaties. Dit vraagt veel van mensen, kennis, vaardigheden en competenties om te reageren op nieuwe omstandigheden, te improviseren als het erop aan komt, te organiseren en op te treden waar dat nodig is.” (2012: 12-13).

3.3.2 De vraag naar solidariteit

In het vorige hoofdstuk is de herziening van de verzorgingsstaat besproken. De verzorgingsstaat is de manifestatie van wat Durkheim ‘organische’ solidariteit heeft genoemd, gebaseerd op een abstracte vorm van lotsverbondenheid waarbij eenieder zich door arbeidsdifferentiatie afhankelijk weet van de ander. In een abstracte gemeenschap van ‘de samenleving’ is de verzorgingsstaat een stelsel van functionele solidariteit die door de overheid wordt georganiseerd. In hoofdstuk 2 is de herziening van de verzorgingsstaat al kort gethematiseerd als een pleidooi voor actieve solidariteit. Hier wil ik de kwestie van solidariteit wat verder uitwerken. De discussie gaat niet alleen over de *organisatie* van solidariteit (de *governance*), maar ook over de *inhoud* van solidariteit.

Doordat een transformatie van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving gaande is, en we dus naar een nieuw model van maatschappelijk organiseren gaan, staat in de verandering van maatschappelijk organiseren de vraag naar solidariteit centraal. Daarmee raken we aan een van de fundamentele thema’s van een samenleving: de zorg voor elkaar. In het proces van modernisering verandert de manier waarop mensen met elkaar verbonden zijn. Volgens Durkheim zou de lotsverbondenheid tussen mensen in de modernere wordende samenleving zich ontwikkelen van een mechanische naar een organische vorm van solidariteit. Ofwel, van een lotsverbondenheid en zorg voor elkaar die een direct gegeven is, naar een vorm van lotsverbondenheid op basis van afhankelijkheid die niet uitgaat van een directe gemeenschap, maar uitgaat van een zekere arbeidsdeling wat mensen afhankelijk van elkaar maakt (Van der Loo en Van Reijen, 1990). De verzorgingsstaat kan als resultaat van deze ontwikkeling worden gezien: via de overheid georganiseerde publieke voorzieningen als vorm van organische solidariteit (Trommel, 2013c). Met de transitie van de verzorgingsstaat naar andere modellen waarin verantwoordelijkheid en participatie van burgers centraal staat, ontwikkelt het solidariteitsconcept zich ook. De kernvraag daarbij is in welke richting die solidariteit zich ontwikkelt. Margo Trappenburg (2009) analyseert de verandering van *passieve* naar *actieve* solidariteit: burgers moeten veel meer zelf doen. De RMO brengt met *Rondje voor de publieke zaak* (2013a) een *kwalitatieve* dimensie in: solidariteit moet van *indirect* (de verzorgingsstaat) weer *direct* worden. Dat wil zeggen, het moet weer onderdeel worden van de leefwereld en belevingswereld van mensen. De RMO pleit daarvoor omdat burgers niet meer het idee hebben dat de verzorgingsstaat met solidariteit te maken heeft.

Solidariteit gaan natuurlijk over het vraagstuk van de bestrijding van sociale ongelijkheid. Om sociale gelijkheid te bevorderen is een stelsel van publieke solidariteit nodig. Met de historicus en filosoof Pierre Rosanvallon kan dan gezegd worden dat de herziening van de organisatie van solidariteit een zoektocht is naar nieuwe gestalten om sociale gelijkheid vorm te geven (Rosanvallon, 2012). De idee van gelijkheid bevindt zich in een diepe crisis, stelt Rosanvallon. Waar de verzorgingsstaat en herverdeling in het verleden het antwoord vormde op de uitdaging van solidariteit en sociale gelijkheid, is dat vandaag anders. De idealen van de verzorgingsstaat en herverdelingsprincipes zijn er niet meer; het begrip gelijkheid is een lege huls geworden. De oude betekenissen zijn verloren gegaan, linkse politieke heeft zijn kracht verloren. Volgens Rosanvallon bevinden we ons in de overgang naar een nieuw tijdperk.

“Het is een eeuwenoude bladzijde die bezig is omgeslagen te worden: die van een begrip van sociale rechtvaardigheid dat op herverdelingsmechanismen berust, zoals het vanaf eind negentiende eeuw gevormd was. Wij ondervinden nu de gevolgen en de schokken van die overgang.” (Rosanvallon 2012: 161).

Vandaag hebben we andere uitdagingen te overwinnen. Die uitdagingen zijn volgens Beck de risico’s van de moderne samenleving en dat manifesteert zich volgens Trommel (2009) in het programma New Welfare. “In dit nieuwe zorgparadigma draait alles om de publieke beïnvloeding van persoonlijke levenskeuzen en levensstijlen.” (Trommel, 2009: 16). Om sociale gelijkheid weer elan te geven moet

de inhoud ervan opnieuw overdacht worden, aldus Rosanvallon. Dat betekent voor hem teruggaan naar het politieke ideaal ervan: gelijkwaardigheid en autonomie, en niet zozeer materiele en financiële gelijkheid (De Haan, 2012). Daarbij moeten we solidariteit en gelijkheid opnieuw doordenken met als vertrekpunt dat de samenleving niet meer als een geheel wordt ervaren, omdat we in het ‘tijdperk van het individu’ leven.

3.3.3 Herontdekking van zelfbestuur

Een van de belangrijkste waarden van het moderne maatschappelijke bestaan is het principe van *zelfbestuur* (Taylor, 2004; Van Oenen, 2011; Rosanvallon, 2012). Voor Rosanvallon functioneert dit idee als de meest efficiënte en rechtvaardige manier van organiseren. Bij hem betekent dat een pleidooi voor socialisatie en decentralisering van de publieke sector. Zelfbestuur moet afhankelijkheid van de staat verminderen, solidariteit vergroten en transparante interactie opleveren. Hij komt tot deze gedachte als antwoord op communisme en neoliberalisme, waarvoor hij een alternatief zoekt (Rosanvallon, 2012). Het begrip van ‘zelfbestuur’ gaat echter nog dieper dan Rosanvallon hier bedoelt. De filosoof Charles Taylor geeft daar de meest diepe weergave van. Bij Taylor is het onderdeel van de ‘moderne sociale verbeelding’. Soevereiniteit en een egalitaire orde geven uitdrukking aan de sociale verbeelding van moderne mensen: ze zijn niet onderdeel van een grotere hiërarchische orde, maar zijn principieel vrij om hun leven vorm te geven (Taylor, 2004). Volgens Van Oenen is dit het resultaat van een langdurig proces van emancipatie en democratisering. Dit is een belangrijke verworvenheid van de moderne mens (Van Oenen, 2011). Met dit begrip van zelfbestuur is een belangrijke sociaal-politieke notie blootgelegd die nauw verband houdt met de herordening van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Behoud van zelfbestuur, of – in het licht van een beweging die wegdraait van de bureaucratie – uitbreiding van zelfbestuur, is een fundamentele waarde voor moderne mensen. Politiek-filosofisch gezien is de verandering in maatschappelijk organiseren de vraag naar de actualisering van zelfbestuur. Voor een goed begrip van de maatschappelijke ontwikkeling en van haalbaarheid van veranderingen in maatschappelijk organiseren is inzicht in deze notie van cruciaal belang. Welke vorm van maatschappelijk organiseren passend is bij het concept zelfbestuur zal in hoofdstukken 5 en 6 aan bod komen.

3.3.4 Kritiek op het neoliberalisme

Een belangrijk maatschappelijk debat dat op dit moment wordt gevoerd betreft het economische systeem. Specifieker geformuleerd is er veel kritiek op het neoliberale kapitalisme. Velen zien ‘de markt’ als bron van de huidige crises. Ad Verbrugge heeft in *Tijd van onbehagen* treffend verwoord wat hier gebeurde:

Sinds de ineenstorting van de communistische wereld lijkt de westerse kapitalistische ideologie zonder meer de meest succesvolle en wordt de idee van de concurrerende vrije markt in vele maatschappelijke sectoren omarmd als principe om bestaande instituten te reorganiseren en te revitaliseren met het oog op de nieuwe wereldorde die in de maak is. (Verbrugge, 2004: 49).

Bijna tien jaar later zien we dat dit verleden tijd is. De kredietcrisis, gevolgd door de economische-, bancaire- en schulden crisis maakten duidelijk dat ‘de markt’ niet alleen maar positieve vruchten had. Naast deze financiële crisis spelen ook voedsel- ecologische en sociale crises, die absoluut verband houden met de leefstijl van westers-kapitalistische mensen. Kort gezegd houdt het verband met een materialistisch welvaartsbegrip, met consumentisme, met een mensbeeld van ‘eigen belang’ en *rational choice*, met principes van competitie, hebzucht en efficiëntie (vgl. Achterhuis, 2010; Verhaeghe, 2012; Skidelski & Skidelski, 2013). Dit kapitalisme heeft een vorm van individuele vrijheid en keuzemogelijkheden gebracht dat zijn weerga niet kent; het neoliberalisme leek een utopie die verwerkelijk kon worden, zoals Hans Achterhuis boeiend heeft beschreven (Achterhuis, 2010).

Dit neoliberalisme is echter niet tot de economische sfeer beperkt gebleven, maar is een alomvattende ideologie geworden en heeft zich diep in onze identiteit genesteld. Dat is de stelling van psychoanalyticus Paul Verhaeghe. We zijn in een ‘Enron-maatschappij’ terechtgekomen, verwijzend naar de affaires bij het Amerikaanse bedrijf Enron waarin prestaties zo belangrijk werden en bij falen vernedering plaatsvond. Dat heeft gevolgen voor hoe we publieke zaken zoals onderwijs en zorg zien, en meer dan dat: het heeft enorme effecten op identiteit. Verhaeghe schetst in zijn boek *Identiteit* hoe de neoliberale identiteit tot stand komt: het leven is maakbaar, je bent vrij, je moet aan zelfmanagement doen, competitie levert de beste resultaten op. Je moet presteren om daadwerkelijk iemand te zijn (Verhaeghe, 2012). In zijn boek *De cultuur van het nieuwe kapitalisme* heeft Richard Sennett (2007) al voor Verhaeghe laten zien wat dit economische systeem doet met de sociale structuur van de samenleving. Mensen moeten in het nieuwe kapitalisme dealen met kortstondige relaties, flexibiliteit, steeds nieuwe vaardigheden opdoen en van baan veranderen. Daarmee ondermijnt het de oude sociale orde van stabiliteit, zekerheid, vakmanschap en langdurige loyaliteit. Een belangrijk gevolg van dit ‘flexibele kapitalisme’ is het identiteitsverlies dat mensen ervaren: het leven is te sterk gefragmenteerd om er een verhaal van te kunnen maken. Slechts sommigen slagen daarin, stelt Sennett, en dat betoogt ook Verhaeghe. De meeste psychiatrische problemen schrijft hij toe aan dit neoliberalisme of nieuwe kapitalisme – het zijn klachten van ‘falende’ mensen. De huidige samenleving is ‘ziekmakend’, aldus Verhaeghe.

Het verzet tegen deze ‘cultuur van het nieuwe kapitalisme’ blijkt uit het grote *onbehagen* dat begin van de eenentwintigste eeuw steeds meer in omvang toenam. De uitspraak ‘met mij gaat het goed, maar met ons gaat het slecht’, gemunt door Paul Schnabel, is in dit verband treffend. We hebben het idee dat het de verkeerde kant op gaat met de samenleving. Samen met de beleving van integratieproblematiek, de terreurdreiging sinds 9/11 en het verlies aan culturele identiteit in de late helft van de twintigste eeuw heeft dit geleid tot een sterk gevoel van *vervreemding*. Het allesoverheersende management-denken heeft voor schaalvergroting, bureaucratisering en onteigening gezorgd, betoogt Ad Verbrugge in *Tijd van onbehagen*. Daar verwoordt hij het probleem als volgt:

Als ik refereer aan een gevoel van onbehagen, dat mede ten grondslag ligt aan de opkomst van Fortuyn, denk ik met name aan het bovenstaande karakter van een chaotische multiculturele samenleving in een wereld van markt en strijd, waarin de voeling met een concrete, gemeenschappelijke zaak is afgestompt. Door grootschaligheid, virtualiteit en flexibiliteit van de intermenselijke verhoudingen wordt de feitelijke omgeving steeds minder als een gemeenschap ervaren waarvan men zich met trots lid weet en waarin men zich thuis voelt. (...) Velen ervaren in toenemende mate hoe ze worden gedegradeerd tot manipuleerbare atomen binnen een sterk bureaucratisch apparaat dat wordt aangestuurd door managers die maar al te vaak weinig voeling hebben met de specifieke situatie in de praktijk. (2004: 67-68).

Dat het zo niet langer door kan gaan is voor velen ondertussen duidelijk. We zijn een ‘cultuur op drift’ zoals Verbrugge verwoordde. De gedachte de we ‘de weg kwijt zijn’ is geen thema van conservatieve denkers en politici meer, maar is gemeengoed geworden. Waar boeken van Balkenende zoals *Anders en beter* en Fortuyns *De puinhopen van acht jaar Paars* destijds (in 2002) nieuwe stemmen waren, is dat denken nu onderdeel van het discours geworden. De politiek heeft inmiddels ruimschoots aandacht voor het onbehagen, door haarzelf begrepen als de ‘kloof tussen burger en politiek’. De Fortuyn-revolutie en de regeerperiode Balkenende vormen dan ook gedeeltelijk een antwoord op deze problematiek. Het ‘normen- en waardenoffensief’ van Balkenende staat hier symbool voor. Termen zoals maatwerk, ruimte voor de samenleving, de stem van de burger en ‘problemen aanpakken’ zijn tegenwoordig vaak te horen.

‘De weg kwijt zijn’ betekent zoals aan de hand van het werk van Verhaeghe duidelijk wordt dat er fundamenteel iets fout zit. Wat we nodig hebben is een nieuwe identiteit, stelt Verhaeghe. Het is

volgens Verhaeghe hoofdzakelijk de omgeving die de identiteit bepaalt, de samenleving dus. Het komt erop aan dat we een ander cluster van waarden aanboren en de ruimte geven. Op fundamenteel niveau in ons bestaan – het niveau van diepgewortelde waarden – moet verandering plaatsvinden. De neoliberale waarden moeten vervangen worden. “In het daartegenover staande complex vinden we fysieke gezondheid en autonomie, solidariteit en samenwerking, welbevinden en het belang van het spirituele.” (Verhaeghe, 2012: 236). Het betekent een wissel van extrinsieke naar intrinsieke waarden. Dit betekent dat we anders gaan denken over ‘het goede leven’. Recent deden verschillende denkers een poging om een nieuw idee van welvaart en vooruitgang te definiëren. Daarin proberen ze voorbij een materialistisch welvaartsbegrip te komen (Bregman, 2013; Skidelski & Skidelski, 2013) en de vraag naar een duurzame toekomst centraal te stellen (Van Egmond, 2011; Rotmans, 2012). Daarmee pogen ze voorbij de neoliberale identiteit te komen.

3.4 Fundamentele wissels worden omgezet

De grote maatschappelijke veranderingen die hierboven zijn beschreven staan niet op zichzelf. Enerzijds zijn ze onderdeel van de verandering in de moderniteit, die immers het systemische decor vormt en daarmee de conditie van de huidige samenleving. Anderzijds staan ze in verband met veranderingen in drijfveren en wereldbeelden, die ook aan het veranderen zijn. Zojuist liet ik al zien dat een belangrijk aspect van de ‘moderne sociale verbeelding’ zich opnieuw manifesteert in het sociaal-politieke denken. In deze paragraaf betoog ik dat op het niveau van drijfveren en wereldbeelden eveneens belangrijke veranderingen plaatsvinden. Wereldbeelden en drijfveren gaan over de kern van het menselijk denken, veranderingen hierin vormen *fundamentele wissels*. Veranderingen die zich op dit niveau voordoen zijn zeer belangrijk, maar ook moeilijk grijpbaar en vaak onzichtbaar. Mensen hebben altijd bepaalde ‘wereldbeelden’, basisovertuigingen, vaak intuïtief, over hoe de werkelijkheid in elkaar steekt (zie bijv. Naugle, 2002). Deze wereldbeelden bepalen iemands ‘bril’, en het beschrijven ervan verklaart hoe mensen denken en handelen, en waarom. Bestudering ervan geeft inzicht in wat mensen bezighoudt en voortdrijft. Met de bespreking ervan in dit hoofdstuk maak ik ook duidelijk dat de veranderingen in het maatschappelijk organiseren niet zomaar een *governance*-wijziging is, maar een zeer fundamentele die samenhangt met verandering in kernovertuigingen. Deze paragraaf levert daarmee enerzijds begrip van de veranderingen in het maatschappelijk organiseren en anderzijds vormt het een van de *condities* ervan, en dat is van betekenis voor het zoeken naar een passend ideaaltype van maatschappelijk organiseren. Hieronder laat ik eerst zien hoe het wereldbeeld verandert en welk nieuw wereldbeeld zich aandient (3.4.1) en vervolgens laat ik zien welke veranderingen in de menselijke drijfveren zich manifesteren (3.4.2).

3.4.1 Verschuivende wereldbeelden

In zijn boek *Een vorm van beschaving* zoekt Klaas van Egmond (2011) naar culturele achtergronden van de duurzaamheidsproblematiek. De vraag waardoor hij gedreven wordt is hoe het verder moet met mens en wereld te midden van de vele crises. “Om de beschaving te behouden zijn een nieuwe ethiek en een nieuwe kijk op duurzaamheid nodig, die gebaseerd zijn op de waarden die voor mens en samenleving wezenlijk zijn.” (2011: 11). Deze waarden komen tot uitdrukking in mens- en wereldbeelden. Iemands wereldbeeld geeft inzicht in vooronderstellingen over de menselijke natuur, de zin van het bestaan, structuur van de wereld, etc. Volgens Van Egmond horen daar de visies op doelen en middelen ook bij. Het gaat volgens hem om een totaalperspectief waarin het leven, maatschappij en wereld wordt gezien. Bij duurzaamheid gaat het om de

(...)continueerbaarheid van een zekere kwaliteit van leven, en daarmee de continueerbaarheid van de ‘capabilities’ die de uiterlijke condities moeten bieden om het eigen innerlijke levensplan te realiseren. Naarmate de ‘capabilities’ meer worden beperkt, bijvoorbeeld door de eindigheid van milieu en grondstoffen, wordt het moeilijker om het eigen plan te realiseren. De daarin besloten waardeoriëntaties kunnen dan niet tot

uitdrukking worden gebracht en in de bijbehorende behoeften kan niet worden voorzien. (2011: 17).

Het gaat hier dus om toekomstbestendigheid en een bijpassende visie op het goede leven en de mogelijkheden. Dat vraagt volgens van Egmond vooral afstemming van ‘menselijke strevingen’ met de beperkte mogelijkheden in de eindige wereld.

Mens- en wereldbeelden zijn volgens Van Egmond in een assenkruis in vier omvattende typen in te delen. Verticaal is er de tegenstelling van immaterieel/geestelijk tegenover materialistisch, horizontaal de tegenstelling van geheel versus deel. In het midden hiervan bevindt zich het ‘integrale wereldbeeld’ dat het beste van alle posities omvat, in het midden is gepositioneerd en dat wereldbeeld zorgt voor duurzaamheid. De meeste mens- en wereldbeelden zijn steeds eenzijdige karikaturen van het integrale wereldbeeld waarin afwisselend steeds één perspectief dominant is. Zo verschuift in het wereldbeeld steeds de basisopvatting van immaterieel naar materieel en weer terug (verticaal) en van uniformiteit naar diversiteit dan wel globaal naar regionaal (horizontaal). In het mensbeeld vindt dezelfde verticale verschuiving plaats en op horizontaal niveau verschuift de balans van collectief naar individu en terug. De vier posities die dit opleveren wisselen elkaar in de loop van de geschiedenis af, zo laat Van Egmond zien.

In het premoderne tijdperk is het wereldbeeld ‘absoluut idealisme’ met een sterk geestelijke oriëntatie gecombineerd met objectiviteit en uniformiteit. In dat wereldbeeld is er één waarheid, met één bijbehorende religieuze overtuiging. Dat domineerde alles, ook het bestuur. Een bureaucratie is passend bij dit wereldbeeld omdat het collectief vooropstaat en er vanuit één grote structuur wordt gedacht. In het volgende wereldbeeld dat daarop een reactie vormt is het wereldbeeld ‘materialistisch en objectief/collectief’. Dat is het moderne tijdperk. Die wordt gekenmerkt door rationaliteit, wereldgerichtheid, wetenschap, doel-middelrationaliteit. Net als het vorige wereldbeeld wordt uniform/objectief gedacht. Wetenschap en technologie zijn de wereldlijke ‘vervangers’ van religie in het premoderne wereldbeeld. De keerzijde van dit wereldbeeld – de toenemende onbeheersbaarheid en onbestuurbaarheid door toenemende complexiteit stimuleren de opkomst van een volgend wereldbeeld. Dat is het postmoderne tijdperk. Dit wereldbeeld wordt net als de vorige gekenmerkt door een materialistische oriëntatie, maar heeft niet meer een objectief/uniforme oriëntatie maar slaat over naar diversiteit/subjectiviteit. Waar in voorgaande wereldbeelden het collectief voorop stond, komt nu het individu voorop te staan. Fragmentatie en decentralisering zijn belangrijke ontwikkelingen in dit wereldbeeld. Het uniformiteitsideaal is voorbij en resulteert in nieuwe tegenstellingen. Het is het tijdperk van het consumentisme en hedonisme, waarin zelfbeschikking belangrijk wordt. Het fysieke staat in dit mensbeeld centraal.

Volgens Van Egmond dient zich nu een volgend wereldbeeld aan. Ook in dat wereldbeeld is de oriëntatie individueel, maar verschuift de balans weer naar idealistisch/geestelijk boven materialistisch. Dit tijdperk noemt hij ‘subjectief idealisme’. Spiritualiteit, lokale gerichtheid, regionalisering, diversiteit: dat zijn de belangrijkste begrippen bij dit wereldbeeld. In het bijbehorende mensbeeld gaat persoonlijke ontwikkeling en ‘ik-bewustzijn’ boven alles. In het maatschappelijke komen lokale solidariteit, sociale controle en ‘transition towns’, ‘zelfvoorziening’ en lokale kerken in beeld. Dit wereldbeeld heeft ook een anti-globalistische trek. Materiele waarden worden minder belangrijk en immateriële waarden tellen meer mee in de beoordeling van kwaliteit van leven. De opkomst van dit wereldbeeld volgt historisch gezien logisch uit het postmoderne wereldbeeld, stelt Van Egmond. Naast de spirituele ervaring komt dat volgens Van Egmond vooral door de lokale gerichtheid.

Waar van Egmond op dit punt in zijn betoog verder zoekt naar wat een werkelijk duurzaam wereldbeeld is en bijbehorende manier van leven, economie en politiek, wil ik hier zijn betoog afbreken. Voor mijn analyse in dit hoofdstuk is het betoog tot dit punt van belang. Waar het mij hier om gaat, is het laten zien dat op het niveau van (individuele en collectieve) wereld- en mensbeelden

zich in de cultuur een fundamentele verschuiving voordoet. De verschuiving waar ik op doel is die van het (post)moderne naar het subjectief-idealistische wereldbeeld. Soms wordt voor de fase na het postmodernisme al wel over postpostmodernisme of metamodernisme (zie bijv. Vermeulen & Van den Akker, 2013) gesproken. Dat vind ik hier niet zo van belang. Waar het om gaat is dat zich in onze samenleving – volgens Van Egmond – een verandering voordoet in hoe we mens en wereld zien, in fundamentele oriëntaties op mens, samenleving en wereld. De kenmerken die Van Egmond noemt bij dit nieuwe wereldbeeld herkennen we in de lokale gerichtheid, het terug verlangen naar de *civil society* (zie ook hoofdstuk 2) en in de manifestatie van nieuwe maatschappelijke dynamiek (zie hoofdstuk 4). Die maatschappelijke ontwikkelingen zijn uitdrukking van veranderende wereldbeelden – zoals de opkomst van het meer lokaal, individueel, op het ‘deel’ in plaats van ‘geheel’ (vandaar het anti-globalistische element). In zijn analyse baseert Van Egmond zich op religieuze en filosofische literatuur over wereldbeelden en uit ‘maatschappelijke enquêtes’.

3.4.2 Nieuwe drijfveren

De psychologisch-antropologische theorie *Spiral Dynamics*, gebaseerd op empirisch psychologisch en antropologisch onderzoek van ontwikkelingspsycholoog Clare W. Graves in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, laat nog een andere *fundamentele wissel* zien: menselijke drijfveren veranderen. De theorie van Spiral Dynamics biedt een analytisch kader om menselijk denken en handelen begrijpen en de dynamische krachten die daarachter liggen. Deze theorie stelt dat er verschillende menselijke systemen zijn die zich in een spiraal tot elkaar verhouden. Het verklaart hoe mensen, organisaties en samenlevingen omgaan met toenemende complexiteit. Het model van Spiral Dynamics geeft aan wat mensen, organisaties en samenlevingen belangrijk vinden, wat hun waardenpatronen en drijfveren zijn. Of in termen van Herold (2006): het gaat om ‘denkfundamenten’. Dat geeft vervolgens inzicht in de manier waarop mensen denken en handelen. “Het zijn principes van waaruit mensen en organisaties kijken, denken en handelen, wat zij normaal vinden in de manier van werken en samenwerken. Deze waarden sturen gedrag, denken en perceptie aan en zijn deels onbewust.” (Koenders & Nientied, 2011: 12). Het model gaat uit van een spiraal met verschillende menselijke systemen in toenemende complexiteit. “De menselijke spiraal bestaat dus uit een opgerold koord van waardensystemen, wereldbeschouwingen en overtuigingen, die elk het product zijn van hun tijd en hun omstandigheden.” (Beck & Cowan, 2004: 26).

Spiral Dynamics stelt dat mensen altijd op zoek zijn naar de manier waarop ze willen leven. En dat ziet er in verschillende fasen van het leven weer anders uit. Nieuwe tijden vragen om nieuwe denken of leveren die op. “Ieder stadium dat hij bereikt, brengt hem opnieuw in verwarring en verlegenheid. Het is eenvoudig zo dat er, als hij één probleem heeft opgelost, een nieuw probleem voor in de plaats komt.” (Beck & Cowan, 2004: 10). In elke fase van deze ontwikkeling ontstaat een kenmerkend en herkenbaar waarden- en drijfverenpatroon. Bij het opstellen van zijn theorie gaat Graves ervan uit dat de menselijke aard niet statisch is, maar veranderlijk. “De menselijke aard verandert als de omstandigheden van het bestaan veranderen en zo worden nieuwe systemen gevormd.” (Beck & Cowan, 2004: 26). Terwijl nieuwe systemen zich ontwikkelen, blijven de oude ook bestaan. De nieuwe systemen bouwen zich daar bovenop. Om met nieuwe ontwikkelingen in ‘fit’ te zijn passen wij ons aan. Als een nieuw systeem actief wordt, passen wij ons psychologisch aan, en ook onze richtlijnen voor het leven. Het Spiral-systeem is potentieel open en heeft geen allerhoogste doel. En tot slot: “Een individu, een bedrijf of een hele samenleving kan alleen positief reageren op de bestuursprincipes, motivatieprikkels, onderwijs formules en wettelijke of ethische codes die passen bij het actuele niveau van het menselijk bestaan.” (Beck & Cowan, 2004: 26).

Vergelijkbaar met DNA hebben mensen ‘memes’, sociaal-cultureel DNA. Het zijn informatie-eenheden in ons bewustzijn en bevat gedragsinstructies. Het kan culturele informatie zijn zoals politieke ideologie, modetrends, taalgebruik, muzikale vorm etc. “Een meme bevat gedragsinstructies

die van de ene op de andere generatie worden doorgegeven, sociale artefacten en symbolen met grote waarde die maatschappelijke systemen bijeenhouden.” (Beck & Cowan, 2004: 28). Ze verspreiden zich door ons denken, zijn in interactie met de omgeving en passen zich daaraan aan. In de Spiral Dynamics-theorie worden dergelijke memes verondersteld als systeem of waardenmemes: wMemes. “Het zijn magnetische krachten die memes en andere ideeën vormen in samenhangende denkstructuren bijeenhouden.” (Beck & Cowan, 2004: 28). Als deze wMemes of een aantal ervan in harmonie zijn dan is er evenwicht en balans en rust, maar als er een aantal in conflict zijn levert dat spanning, disfunctionaliteit en verval op. We hebben ook onaangepaste wMemes die kunnen domineren. “Als de wMemes ongezond zijn, kunnen de krachten die ons in staat stellen om op nieuwe problemen te reageren een succesvolle aanpassing onmogelijk maken.” (Beck & Cowan, 2004: 30). Van de invloed van deze wMemes zijn we ons nauwelijks bewust. De theorie van Spiral Dynamics beschrijft hen verklaart hoe ze werken. Op het niveau van *individueen* zijn deze wMemes verantwoordelijk voor dominante waarden en prioriteiten. Als nieuwe wMemes zich aandienen zorgt dat voor een persoonlijke crisis. Op het niveau van *organisaties* hebben de wMemes invloed op het succes van de organisatie. Op het niveau van *samenlevingen* bepaalt het de stabiliteit of verwarring. “Zowel plaatselijke als nationale, dobberen doelloos rond als ze niet stevig verankerd zijn in de wMemes die congruent zijn met de omgeving waarin ze bestaan. Ontreddering en stabiliteit zijn beide het gevolg van wMemes in beweging (...)” (Beck & Cowan, 2004: 31).

Zowel op individueel niveau als op samenlevingsniveau evolueren de waardenpatronen of kernintelligenties zich naarmate de complexiteit toeneemt (zie bijlage voor een afbeelding van het Spiral Dynamics Model). Daarbij wisselen individuele en collectieve oriëntatie zich steeds weer af. In het beginstadium is *overleving* het dominante waardenpatroon (beige), staat het individu voorop en gaat het om het in leven blijven. Het tweede waardenpatroon wat daarop volgt is *geborgenheid* (paars), staat het collectief voorop, aansluiting bij een groep, gevoel van veiligheid en erbij horen vormt de belangrijkste drijfveer op een meer mystieke en magische manier. Daarna komt het waardenpatroon van *macht* (rood), wat een individuele oriëntatie is, waarin het gaat om bedwingen van jezelf, anderen en de omgeving, en vervolgens ook om het veroveren van een plek. De daaropvolgende collectieve waardenpatroon is *orde* (blauw), met als basisdrijfveer om orde en structuur te scheppen in een chaotische omgeving en stabiliteit te waarborgen. Daarbij is sprake van de overtuiging dat er een juiste manier is en gehoorzaamheid aan het gezag van groot belang is. Hier gaat het om betekenisgeving en zingeving. De volgende individueel georiënteerde waardenpatroon is *succes* (oranje), waarin het individu gericht is op verbetering van en voor zichzelf, realiseren van prestaties, materieel gewin en betere positie. De *gemeenschap* (groen) is de daaropvolgende collectieve waardenpatroon, waarin het gaat om ‘samen’, om harmonie, gelijkheid en consensus. *Synergie* (geel) is de volgende individuele drijfveer, waarin het gaat om flexibele aanpassing aan veranderingen door middel van samenhangende en allesomvattende visie, om doorgronden van complexe en dynamische omgeving, om vrijheid te ervaren en omgaan met keuzes en dilemma’s. De collectieve drijfveer die erop volgt is *holisme* (turkoois). Deze heeft aandacht voor de dynamiek van de wereld op macroniveau, denkt en handelt alomvattend, is gericht op het goede leven van de wereldwijde gemeenschap en wordt gekenmerkt door een ecologische inslag met bewustzijn voor het hele bestaan. In het model van Graves wordt twee wMemes-reeksen onderkend. Van beige tot en met groen is de eerste reeks die in het teken staat van ‘overleving’, vanaf geel vindt er een sprong plaats naar het niveau van ‘zijn’. In groen worden ook de vijf voorgaande waardenpatronen omvat. Vanaf geel begint de ontwikkeling opnieuw maar dan op een nieuw level. “De wMemes van de tweede reeks zitten niet vast in de klanken van overlevingskwesties, maar kunnen ermee samenwerken zonder vals te klinken.” (Beck en Cowan, 2004: 329). Vanuit dat zijnsniveau kunnen ze zich onderwerpen aan gezag (blauw) en kunnen ze zich geven aan gemeenschappen (groen) en identificeren ze zich met anderen (paars). Maar inhoud, eenheid en integratie staan centraal (geel) als drijfveer. De nieuwe levensomstandigheden introduceren nieuwe

complexiteit die boven het eerste niveau uitgaat. De fundamentele houding van mensen en samenlevingen in het tweede niveau, van 'zijn' is dus anders. Dit valt sociologisch te begrijpen met wat Giddens 'reflexiviteit' noemt. Mensen hebben een bewustzijn van hun identiteit en staan daar evaluerend tegenover, het steeds opnieuw vormgevend.

Deze verschillende drijfveren en waardenpatronen kunnen laten zien wat nu en in het verleden dominante drijfveren zijn en geven ook de mogelijkheid om vooruit te denken wat erop volgende waardenpatronen zullen zijn. Er wordt immers geen stap overgeslagen, maar ze volgen elkaar altijd op. Zo is het mogelijk om de evolutionaire ontwikkeling van de mensheid te begrijpen vanuit dit model. Maar ook kan de individuele ontwikkeling van mensen en de verschillende levensfasen die hij doormaakt via de spiraal begrepen worden. Het geeft ook de mogelijkheid om te analyseren hoe een specifieke samenleving zich heeft ontwikkeld. Beck en Cowan geven van al deze benaderingen voorbeelden. Ik zal de laatste toepassing hanteren.

De ontwikkeling van de moderne samenleving en het moderne bestuur kunnen aan de hand van dit model als volgt begrepen worden. De ontwikkeling van de moderne samenleving kan aan de hand van dit model als volgt geschetst worden. Voor de moderne bestuurlijke organisatie waren drijfveren paars en rood dominant. De traditionele sociale verbanden van de *civil society* en de machtsposities domineerden de sociale orde en het maatschappelijk organiseren. In het proces van modernisering (rationalisering) werd de blauwe drijfveer (orde) dominant en ontstond de bureaucratie en het sociale kapitalisme. De emancipatoire bewegingen vanaf de jaren zestig laten zich dan begrijpen als het voorbijgaan van deze blauwe drijfveer en het aantreden van de oranje drijfveer waarin individualiteit belangrijk is. Met de toename van het marktdenken, de afnemende regulering van de markt en wat het 'neoliberalisme' wordt genoemd manifesteert oranje zich volledig. De opkomst van groen kan als een tegenbeweging worden gezien. Gemeenschapswaarden worden in reactie hierop benadrukt. De revival van het civil-society denken en het communitarisme kunnen als uitingen hiervan gezien worden. Het onbehagen over de overheid en moderne instituties laat zich vanuit Spiral Dynamics begrijpen als een misfit tussen verschillende waardenpatronen en drijfveren. In politiek en bestuur blijft orde (blauw) belangrijk in de manier waarop besluitvorming en beleid is georganiseerd, in veel private en publieke organisaties gaat het om prestaties (oranje), terwijl veel burgers zich losgemaakt hebben van gezag en orde (blauw), daar allergisch voor zijn, sterk vanuit individualiteit denken (oranje) of gelijkwaardige gemeenschappen (groen). De kritiek op publieke organisaties die te veel op prestatie (oranje) gericht zijn, kan een 'allergische reactie' zijn op een teveel aan oranje-drijfveer.

Het moderne bestaan ontwikkelt zich naar reflexieve of vloeibare moderniteit, waarin individualiteit en authenticiteit belangrijke kenmerken zijn. Nieuwe problemen, de groei van de informatiesamenleving en de globalisering schudden bestaande 'systemen' op zijn kop. Dat is ook de essentie van de transitie van het maatschappelijke systeem. Nieuwe tijden vragen om nieuwe structuren en organisaties. Dat zien we ook op het niveau van drijfveren en het menselijk denken. De schets van de laatmoderniteit laat zich via Spiral Dynamics begrijpen als de manifestatie van de drijfveer synergie (geel). In de laatmoderniteit staat het individuele leven centraal, moeten mensen omgaan met paradoxen, complexiteit, zonder duidelijke richting, in een tijd vol onzekerheid. Dat zijn begrippen die passend zijn bij de drijfveer synergie (geel). De transitie naar een duurzaam systeem (Rotmans), het globaal én lokaal bewustzijn, zoeken naar het goede leven en nieuw collectief besef zijn tekenen van de manifestatie van de holistische drijfveer (turkoois). In het volgende hoofdstuk zal ik de nieuwe sociale dynamiek interpreteren als het manifesteren van deze twee drijfveren.

Omdat de drijfveren synergie en holisme (geel en turkoois) belangrijk zijn voor het vervolg van mijn analyse, bekijken we deze drijfveren nog wat specifiek. Beck & Cowan interpreteren de maatschappijontwikkeling tot de jaren negentig en identificeren dan de drijfveer gemeenschap. Het egalitaire, sociale, relativistische is kenmerkend voor de jaren negentig (naast de drijfveer oranje, de

prestaties). De ontwikkeling van de late moderniteit en de beweging van duurzaamheid zetten aan tot het ontwaken van de drijfveren synergie en duurzaamheid. Het is een ontwaken van de 'tweede wMemesreeks'. Die overgang vindt plaats zodra de voorgaande drijfveren onvoldoende meer werken. Dat is wat we kunnen zien in de ontwikkeling van de moderniteit. Oude leefsysteem zijn we ontgroeid, van tradities hebben we afscheid genomen. Ook hebben we de verschillende vormen van bestuur gehad: *civil society*, staat en markt. Blijkbaar zijn bestaande vormen niet afdoende. Nieuwe vormen van organiseren zullen dus vooral met deze drijfveren in rapport moeten zijn. De drijfveer synergie heeft een individuele oriëntatie. Persoonlijke vrijheid is belangrijk, maar zonder narcisme. Functionaliteit, vaardigheid, flexibiliteit en spontaniteit zijn instrumenten om met de complexiteit, diversiteit en het paradoxale te kunnen omgaan.

Geel is flexibel in de zin dat het de denkbeelden van de eerste zes systemen kan binnengaan en ermee kan communiceren op de erbij passende frequenties en de verschillende psychologische talen kan spreken. Geel respecteert (zonder het ermee eens te moeten zijn) de verschillende visies, de verschillende uitdrukkingswijzen en de unieke gewoontes en culturen. (Beck & Cowan, 2004: 333).

Kenmerkend voor deze drijfveer is dat het een intern besturingsmechanisme heeft waarin mensen met deze drijfveer een innerlijke geleide kern (of drijfveer) hebben en kunnen leven met onzekerheid. De holistische drijfveer is de daaropvolgende collectieve drijfveer. Het is een collectief van individuen, is wereldwijd, vormt conceptuele gemeenschappen (netwerken), waarbij verbinding met het ecosysteem van belang is. De betekenis van deze drijfveer is in de Spiral Dynamics literatuur nog maar beperkt uitgewerkt. De interpretatie van Van Egmond op duurzaamheid is al een veel krachtiger uitwerking van deze drijfveer.

3.5 Conclusies

De vraag die ons in dit hoofdstuk bezighield was hoe we de veranderingen in het maatschappelijk organiseren, de veranderingen in de *governance* van de samenleving, konden begrijpen. Mijn vermoeden was dat de zoektocht naar nieuwe vormen van bestuur, nieuwe ideeën over de verhouding tussen overheid en burger en nieuwe gestalten van de verzorgingsstaat (als dat zo nog mag heten) niet op zichzelf staan. Volgens mij lopen er allerlei lijnen, en op zijn minst stippellijnen, tussen de thematiek die in hoofdstuk 2 is beschreven en dat wat in dit hoofdstuk is gepresenteerd. Tussendoor heb ik steeds al aangegeven hoe ik die lijnen zie. In deze conclusie wil ik dit alles bij elkaar brengen.

Vanuit de transitietheorie valt hoofdstuk 2 te begrijpen als een analyse van de veranderingen in de 'werkwijzen' van een maatschappelijk systeem. De crisis van de moderniteit en het ontstaan van een nieuwe moderniteit, de late moderniteit, toont ons de contouren van de 'structuur' van de veranderingen van het maatschappelijk systeem. De schaal van het maatschappelijk organiseren verandert door het ontstaan van nieuwe lokaliteit en de economische structuur verandert door informatisering. Kenmerkend voor de sociale structuren is dat ze vloeibaar worden en dat individualiteit voorop gaat. Dit alles betekent een crisis van de oude structuur: de bureaucratie, de verzorgingsstaat, de natiestaat en de gemeenschappen. De maatschappelijke structuur van de eerste moderniteit is aan verandering onderhevig. En dat is precies wat we in hoofdstuk 2 al zagen. Dat dit alles inderdaad op het spel staat blijkt uit de besproken maatschappelijke en politieke problemen. We zien in de 'onderstromen' van het debat over het maatschappelijke systeem de worsteling met solidariteit, sociale stabiliteit en sociale samenhang. We zien een worsteling met het neoliberalisme en een zoektocht om tot een nieuw begrip van economie, welvaart en identiteit te komen. Deze vraagstukken komen logischerwijs voort uit de moderne samenleving. Het *governance*-debat van hoofdstuk 2 valt gemakkelijk te verbinden aan deze thema's. De herziening van de verzorgingsstaat is terug te brengen tot de vraag naar solidariteit, de opkomst van actief burgerschap vormt een antwoord

op de problematiek van sociale (in)stabiliteit en sociale samenhang. De roep om het centraal stellen van de *civil society* vormt een alternatief voor bureaucratie (staat) en neoliberalisme (markt). De zoektocht naar een ‘andere overheid’ valt te begrijpen als een poging om het zelfbestuur weer te doen herleven. Waarom noem ik dit ‘onderstromen’? Sommige van deze thema’s zijn wel onderdeel van het maatschappelijk debat, zoals solidariteit en het neoliberalisme, andere thema’s niet of nauwelijks, zoals het zelfbestuur en sociale stabiliteit en samenhang. Ik heb ze om een andere reden ‘onderstromen’ genoemd. Gezien vanuit het *governance*-debat van hoofdstuk 2 dat in de wereld van het openbaar bestuur gevoerd wordt, vormen deze thema’s onderliggende vraagstukken, problemen en verklaringen voor de *governance*-wijzigingen. Onder de bestuurskundige laag vallen deze thema’s als onderstromen te ontdekken.

De veranderingen in drijfveren en wereldbeelden laten de veranderingen in de ‘cultuur’ van het maatschappelijk systeem zien. Niet alleen de structuur verandert, dat wil zeggen de moderniteit en dus de economische, sociale, politieke en bestuurlijke structuur, ook de cultuur, dat wil zeggen de waarden van het maatschappelijk systeem, verandert. In verschillende tijden hebben mensen verschillende wereldbeelden, zo heb ik laten zien. De vraag naar duurzaamheid, een duurzame systeem-toestand, drijft mensen voort. Het nieuwe wereldbeeld is individueel georiënteerd en idealistisch/immaterialistisch. En dat resulteert nu in lokalisering, spiritualiteit, persoonlijke ontwikkeling, zelfvoorziening en ik-bewustzijn. Bovendien ontwikkelen menselijke drijfveren zich naar een hoger niveau, naarmate de wereld complexer wordt. Belandrijke menselijke drijfveren op worden synergie op individueel niveau en holisme op collectief niveau. Dat is wat theorieën over wereldbeelden en drijfveren ons leren. Wat betekent dit voor de analyse naar de verandering van het maatschappelijk systeem? Dit nieuwe wereldbeeld en deze drijfveren vormen de ‘cultuur’ van het nieuwe maatschappelijk systeem op een heel fundamenteel niveau. Het maakt duidelijk hoe mensen denken en handelen. Bovendien verklaart het wegen die ingeslagen worden bij de veranderingen in het maatschappelijk organiseren en het geeft op psychologisch niveau inzicht in de crisis van de moderniteit en de houdingen die mensen als antwoord daarop ontwikkelen. Het laat de wending naar de samenleving en specifiek het lokale, kleinschalige, duurzame en authentieke begrijpen als een verandering in het wereldbeeld en de drijfveren. Tegelijkertijd zien we dat een aantal idealen blijven bestaan en zich opnieuw manifesteren. Politiek-filosofisch gezien kan het vraagstuk van maatschappelijk organiseren in verband worden gebracht met een aantal fundamentele waarden van de Verlichting en de politieke revolutie die daaruit volgde. Het gaat om het opnieuw vormgeven van vrijheid (zelfbestuur), gelijkheid (sociale ongelijkheid bestrijden) en broederschap (solidariteit).

De crisis van de moderniteit, de politiek-maatschappelijke vraagstukken en de fundamentele veranderingen in het denken van mensen spelen vormen de achtergrond en basis voor de veranderingen in het maatschappelijk organiseren. De moderniteit vormt het decor, de politiek-maatschappelijke vraagstukken de onderstroom en de veranderingen in drijfveren en wereldbeelden de fundamentele wissel. De veranderingen in het maatschappelijk organiseren vallen dus het beste te begrijpen als fundamentele veranderingen, een verandering op systemisch niveau: het maatschappelijk systeem wijzigt. We zijn een samenleving in transitie. De veranderingen in het maatschappelijk organiseren zijn daarmee onderdeel van grotere maatschappelijke veranderingen. De veranderingen in ‘werkwijzen’ en ‘structuur’ van het maatschappelijk systeem hangen samen met veranderingen in de cultuur. Nieuwe werkwijzen volgen uit nieuwe structuren en een nieuwe cultuur. Structuur en cultuur vormen de *condities* van de samenleving en haar ontwikkelingsrichting. Inzicht daarin is dus van groot belang om de passendheid van de ‘werkwijzen’ te kunnen beoordelen. Dit hoofdstuk vormt het eerste deel van de ‘condities’ om de passendheid van nieuwe vormen van maatschappelijk organiseren te beoordelen. Het tweede deel van die condities is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

4. Nieuwe sociale dynamiek

4.1 Introductie

Aan de analyse dat niet alleen de *governance* maar het hele maatschappelijk systeem in transitie is wil ik nog een element toevoegen. De passende manier van maatschappelijk organiseren probeer ik te destilleren uit de ontwikkelingsrichting van de samenleving. De schets van de late moderniteit, de maatschappelijke en politieke vraagstukken en de nieuwe drijfveren en wereldbeelden biedt daarvoor een belangrijke basis. Maar er valt meer te zeggen. Dit hangt hoofdzakelijk samen met de ‘wending naar de samenleving’. Nu ‘de samenleving’ een grote rol lijkt te gaan krijgen in het maatschappelijk organiseren, is het van groot belang om te weten hoe zij werkt. Dan gaat het over menselijke interactie, samenwerking, publieke moraal en bronnen van legitimiteit. Begrip van de (ontwikkeling van de) sociale orde toevoegen. Sociale ordening gaat over patronen van sociale interactie tussen groepen en individuen, over de morele en institutionele ontwikkeling van de samenleving (zie Boutellier, 2011). Volgens mij is voor de zoektocht naar een passende manier van maatschappelijk organiseren inzicht hierin van groot belang. Tegelijkertijd hebben we hier een probleem te pakken: hoe de nieuwe sociale orde eruit ziet en zich ontwikkelt, is onbekend: we zijn een samenleving in transitie. Wat zich wel duidelijk aftekent is een nieuwe *sociale dynamiek*, die een bepaalde richting op wijst. De vraag die in dit hoofdstuk daarom centraal staat is: in welke richting ontwikkelt de *sociale dynamiek* van de (laatmoderne) samenleving zich?

Op de ontwikkelingsrichting van de samenleving is het afgelopen decennium kritisch gereflecteerd. Een van de meest dominante gedachten die als een rode draad door het sociaal-filosofische en sociologische denken heen loopt is de notie van individualisering. Onze samenleving is een individualistische, en zij zoekt deze pool ook steeds meer op. De laatste jaren verdrongen auteurs zich met alarmerende boodschappen over de teloorgang van ‘maatschappelijkheid’, van ‘sociaal kapitaal’, van de sociale orde, van sociaal vermogen door modernisering in de gedaante van neoliberalisme, bureaucratisering en individualisering (Taylor, 1994; Verbrugge, 2004; Kinneging, 2005; Kuiper, 2009; Sennett, 2007; Sennett, 2012; Verhaeghe, 2012; Bauman, 2012). De analyses van deze auteurs staan in het teken van verlies en teloorgang. Hoewel ze niet allemaal expliciet terug te voeren zijn op sociale theorieën over *gemeenschap* en *gesellschaft* gaan ze wel uit van de gedachte dat modernisering de sociale stabiliteit en sociabiliteit verdringt. Deze cultuurkritiek is omvangrijk. En als we vervolgens proberen te bekijken wat dit betekent voor de wending naar de samenleving, dan blijkt dat niet veel goeds te zijn. Immers, hoe moet een maatschappij van individuen het maatschappelijk organiseren gaan overnemen? Ook als we kijken naar het onbehagen, het verzet tegen hervormingen, de kritiek op politiek en bestuur belooft de vermoedde transitie weinig goeds. Veel mensen willen niet dat hun rechten worden afgenomen en vinden dat de overheid verantwoordelijk blijft (SCP, 2012). De wereld van politiek en bestuur lijkt zelf ook ‘vast’ te zitten. Volgens Rotmans (2012) worden politiek en bestuur gekenmerkt door een gebrek aan besluitvaardigheid en daadkracht. Politiek en bestuur grijpen naar de controlereflex en meer toezicht. De relatie tussen overheid en samenleving kenmerkt zich door een tekort aan vertrouwen, wat resulteert in bestuurlijke chaos, aanhoudende onrust en onbehagen. Trommel betoogt dat het huidige bestuur ‘gulzig’ is. Kenmerkend voor gulzig bestuur is dat bestuur zich bedient van “(...) een stelsel van bestuurlijke technieken dat erop gericht is de toewijding van burgers aan de publieke zaak te versterken.” Dat houdt in dat overheidshandelen erop gericht is om burgers en organisaties loyaal te maken aan het publieke belang. Het gaat daarbij volgens Trommel om “(...) lijfsbehoud voor de natiestaat waar deze kopje onder dreigt te gaan in de dynamiek van het mondiale kapitalisme.” (Trommel, 2009: 15). In plaats van mee te gaan in de ontwikkelingsrichting van de samenleving proberen politiek en bestuur de oude orde in stand te houden of te herstellen. Socioloog Willem Schinkel stelt de huidige politiek niet in staat is om

Nederland verder te helpen. Zij houden 'Museum Nederland' in stand; voor vernieuwing is geen ruimte. De politiek staat vol met behoudzucht en politiek is in wezen geen politiek meer. Ze is 'gedepolitiseerd'. Van politieke strijd is geen sprake meer; alles staat in het teken van bezuinigingen. Politiek is boekhoudkunst en probleemmanagement geworden, stelt Schinkel. Door alles over de boeg van bezuinigingen te gooien wordt dat het einde van de tegenspraak. Want wie is erop tegen dat de financiën goed op orde zijn? De politiek wordt gekenmerkt doordat ze gericht is op eigen overleving. Van de politiek hoeven we dus volgens Rotmans, Trommel en Schinkel de vernieuwing niet te verwachten. Datzelfde geldt volgens Rotmans voor het huidige maatschappelijk middenveld en het poldermodel. Deze instituties zijn gevormd en diepgeworteld in het vorige tijdperk en staan haaks op wat zich nu als nieuw aandient. Eerder zal ze als dominante structuur een hindermacht vormen voor transitie omdat ze de gevestigde belangen dient, stelt Rotmans (2012). En in zoverre ze 'de samenleving' meer 'ruimte' en 'verantwoordelijkheid' wil geven, zal dat in het teken staan van 'Museum Nederland' en het oude maatschappelijke systeem.

Dit is het beeld van de sociale dynamiek van de samenleving als we naar de *mainstream* kijken, het mesoniveau in de transitietheorie. Hoe krachtig en doeltreffend de kritiek op de laatmoderne tijd soms ook is, in toenemende mate raak ik ervan overtuigd dat dit niet helemaal terecht is. Terecht stelt Schinkel: "Wat we er *niet* terugzien, is de jeugdigheid die dit Nederland óók kenmerkt, de wens om nieuwe perspectieven te openen, om het bestaande kritisch te confronteren en het land opnieuw uit te vinden." (Schinkel, 2012: 16). De laatste tijd verschijnen allerlei teksten en onderzoeken, gebaseerd op empirische bevindingen, die wijzen op iets anders. De cultuurkritische analyses zijn misschien maar de helft van het verhaal. De andere kant van het verhaal is het ontstaan van een *nieuwe sociale dynamiek* vanuit de late of tweede moderniteit. Dat is mijn these in dit hoofdstuk. Wat dat inhoudt en wat dat lijkt te behelzen, dat beschrijf ik in dit hoofdstuk. Op microniveau (in het transitie-model) dient deze nieuwe sociale dynamiek zich aan. Dit is een kleine en kwetsbare ontwikkeling, maar een waarvan ik overtuigd ben dat ze samenhangt met de ontwikkeling van de late moderniteit en de nieuwe wereldbeelden en drijfveren. In dit hoofdstuk beschrijf ik een aantal aspecten van de nieuwe sociale dynamiek. Eerst bespreek ik nieuwe patronen van samenleven en samenwerken (4.2), vervolgens bespreek ik nieuwe patronen van moraliteit en normativiteit (4.3) en ten slotte nieuwe patronen van organiseren en besturen (4.4). Mijn stelling is dat ze samen in een bepaalde richting wijzen. Mijn verhaal in dit hoofdstuk vormt geen afgeronde theorie van een nieuwe sociale orde, maar een aantal aanduidingen in welke richting het lijkt te gaan. Dat laat ik in de conclusie zien (4.5).

4.2 Nieuwe patronen van samenleven en samenwerken

In deze paragraaf laat ik zien dat in de sociaalwetenschappelijke literatuur nieuwe patronen van samenleven en samenwerken worden geïdentificeerd, op basis van empirische onderzoeken. Tegenover de individualiseringsthesen laat ik zien dat uit moderne instituties ook een productieve vorm van samenwerken voortkomt (4.2.1), dat in het individu-tijdperk zich eveneens een sociale identiteit manifesteert (4.2.2), dat de netwerksamenleving als de nieuwe sociale structuur kan worden gezien (4.2.3) en dat in economie en organisaties veel aandacht is voor samendoen en samenwerken (4.2.4). De beschrijving is een lange mars en beslaat veel bladzijden, maar levert betekenisvolle inzichten op voor latere analyses.

4.2.1 Voorbij Gemeinschaft en Gesellschaft

De gedachte die ik hier wil uitwerken is dat de nieuwe sociale dynamiek er een zou kunnen zijn die voorbij de tegenstelling *gemeinschaft* en *gesellschaft* lijkt te gaan. Deze stelling neem ik als uitgangspunt om de nieuwe sociale dynamiek sociaal-theoretisch te kunnen begrijpen. De sociale dynamiek die nu aan het ontstaan is, lijkt namelijk niet terug te keren naar de traditionele

gemeinschaft. Dat echter voor terugkeer naar de *gemeinschaft* gekozen wordt valt goed te verklaren vanuit sociale theorieën over maatschappelijke ontwikkeling. Een overheersende gedachte is dat processen van modernisering een verschraling van het sociale- en gemeenschapsleven teweeg brengt. Moderne instituties en organisaties zijn bedreigend voor traditionele gemeenschappen. En aangezien de gangbare veronderstelling is dat deze gemeenschappen en sociale verbanden broedplaatsen voor sociaal kapitaal en dus voor sociaal vertrouwen zijn, vormt ondermijning ervan een gevaar voor de sociabiliteit van de samenleving (vgl. Hooghe, 2009). Adler & Heckscher (2006) maken echter met *The firm as collaborative community* duidelijk dat een productiever perspectief op de impact van moderniteit op sociale verbanden mogelijk is.

De klassieke sociologische theorieën maken onderscheid tussen twee typen gemeenschappen of instituties: *gemeinschaft* en *gesellschaft*. De eerste vorm van gemeenschap (*gemeinschaft*) kent 'dik' vertrouwen, met sterk georganiseerde, stabiele gemeenschappen met een groot vermogen tot socialisatie. Handelingen en verwachtingspatronen zijn gebaseerd op vertrouwen. Dit veronderstelt brede bereidheid tot handelen van leden van de gemeenschap. De tweede vorm betreft *gesellschaft* (bedrijf) en gaat uit van 'dun' vertrouwen. 'Dun' vertrouwen is gebaseerd op een beperkte set aan regels en algemene ideeën over wie de anderen zijn. Het idee van de mens als een rationeel wezen gericht op eigenbelang staat daarin centraal. Deze laatste gemeenschapsvorm wordt vaak als te zwak gezien om duurzame werkelijke menselijke relaties op te baseren en een morele orde in stand te houden. De *gesellschaft* zou ondermijnend werken voor de *gemeinschaft* (Van der Loo & Van Reijen, 1990; Adler & Heckscher, 2006). Deze visie komt in veel sociaal-filosofisch en sociaalwetenschappelijk denken naar voren. Habermas spreekt van 'kolonisering' van de 'leefwereld' door de 'systeemwereld'. Weber vreesde dat de rationaliteit een 'iron cage' zou zijn waarin we gevangen raken door instrumenteel efficiëntie-denken, waardoor het gemeenschapsdenken zou verdwijnen uit de organisaties (Adler & Heckscher, 2006).

In dit debat onderscheiden Adler & Heckscher (2006) drie sociologische posities in het denken over gemeenschap en sociale ontwikkeling. De eerste is de pessimistische visie die kapitalisme en modernisering als bedreiging voor de gemeenschap zien. De tweede betreft conservatieve denkers die hopen op een revival van de premoderne gemeenschap. "Both these camps encounter sharp criticism and diffuse discomfort, in particular because they assume – to mourn or to promote – a form of community that stifles individual autonomy and development." (2006: 12). De critici van de *gesellschaft* zitten volgens Adler & Heckscher in een paradoxale positie. Ze kunnen niet goed uit de voeten met de keerzijden van de *gemeinschaft* die door de *gesellschaft* zijn gecorrigeerd en nu belangrijke waarden zijn. De traditionele gemeenschappen hadden wel een sterke socialiteit, maar waren ook hiërarchisch en verstikkend en het door het kapitalisme gestimuleerde bedrijfsleven, economie en moderne samenleving brachten wel vrijheid voor het individu. De derde positie, waartoe Adler & Heckscher ook behoren, heeft een moderner concept van gemeenschap ontwikkeld: "(...) has explored the possibility that a new and possible higher form of community might emerge, offering a framework for trust in dynamic and diverse relationships, and reconciling greater degrees of both solidarity and autonomy." (2006: 12).

De problematiek kan volgens Adler & Heckscher teruggebracht worden tot de 'antinomie' tussen individu en gemeenschap, 'with neither side sufficient to ground relations in an increasingly interdependent and dynamic society.' (2006: 15). Ze betogen dat de oplossing voor deze tegenstelling – en dus ook voor de tegenstelling tussen *gemeinschaft* en *gesellschaft* – zich aandient in de realiteit. 'Onder de radar' gebeurt er van alles op het gebied van sociale verandering, wat de meeste wetenschappers over het hoofd zien. Bovendien vindt die sociale verandering plaats op een onverwachte plek: in de onderneming ('the corporate sphere'). Het ontstaan van een gemeenschap die tussen beide type gemeenschappen staat, de 'collaborative', kan geïnterpreteerd worden als een 'dialectical synthesis' van de tegenstelling *gemeinschaft* en *gesellschaft*. Zij zeggen:

We argue that the capitalist development does indeed corrode traditional forms of community, but also that the demand for complex, knowledge-based and solution-oriented production in the modern capitalist economy has stimulated significant progress towards a new form of community. (2006: 12).

In de dynamiek van de moderne marktsamenleving ontstaat een nieuwe vorm van gemeenschap: de *collaborative community*. De auteurs zien die primair in het hart van de marktsamenleving, bij *corporations*. Waar Sennett (2007) in *De cultuur van het nieuwe kapitalisme* een uitvoerige schets geeft van de nieuwe (neoliberale) economie die verwoestend werkt voor vakmanschap en sociale relaties, ontstaat volgens Adler & Heckscher als reactie op dat nieuwe kapitalisme een nieuwe gemeenschap waarin ‘social organization’ centraal staat. Deze vorm van organisatie lijkt voorbij te gaan aan de klassieke tegenstellingen. Verderop in deze paragraaf zal duidelijk worden wat voor type sociale identiteit en sociale organisatie zij zien ontstaan.

4.2.2 Nieuw sociale identiteit en nieuwe sociabiliteit

Hoewel de late moderniteit het tijdperk van individu en authenticiteit is, zoals in het vorige hoofdstuk is beschreven, betekent dit niet dat slechts een proces van atomisering plaatsvindt. Integendeel, een nieuw productief moment dat nieuwe sociabiliteit oplevert doet zich voor. Recente onderzoeken naar individualisme, sociaal gedrag en sociale verbanden bevestigen de stelling van Adler & Heckscher. Deze onderzoeken weerspreken in elk geval het koude individualisme en laten zien dat de zogenaamde ‘dunne’ relaties productief kunnen zijn in de samenleving. Hoe ziet de sociale identiteit eruit die voortkomt uit de moderniteit?

Fundamenteel aan veel sociale verbanden in de laatmoderne samenleving is dat ze *zelfgekozen* zijn. Beter gezegd: de betrokkenheid van mensen bij sociale verbanden heeft als basis dat die betrokkenheid berust op een keuze of de mogelijkheid van een keuze. Dit sluit aan bij de notie van de belangwekkende rol die *keuze* speelt in het moderne bestaan (G. Dekker, 2009). Bovendien zijn ze niet langer alomvattend en het gehele leven omsluitend. Deze verbanden zijn flexibel, tijdelijk en niet veeleisend. Uit onderzoek onder leiding van Duyvendak en Hurenkamp (2004) naar de empirische grondslag van claims over individualisering, opgevat als in toenemende mate losraken van collectieve verbanden en meer onafhankelijk en verschillend gedrag vertonen, blijkt dat hier maar zeer beperkt sprake van is. Nog steeds is de sociale omgeving in grote mate identiteitsbepalend voor mensen, zelfs als het idee van keuzevrijheid belangrijk wordt gevonden. “Bovendien, zelfs waar van keuzevrijheid of onafhankelijkheid op een individueel niveau sprake is, leidt deze op collectief niveau met zo grote regelmaat tot voorspelbare of gelijke uitkomsten dat individualisering nauwelijks een werkbaar concept is.” (2004: 214). Kortom, hoewel het leven van mensen als ‘keuzebiografie’ wordt opgevat (G. Dekker, 2009) blijkt in de praktijk vaak sprake van een ‘geliberaliseerde standaardlevensloop’ (Abma en Van Selten, 2004). In hun dagelijkse keuzes blijken mensen toch vooral trendvolgers, en kiezen ze voor de kudde. Hoewel van vergaande individualisering en sociale ontwrichting dus geen sprake is, de aard van betrokkenheid bij sociale verbanden is wel degelijk veranderd, constateren Duyvendak en Hurenkamp. Zij spreken van losse verbanden, ‘lichte gemeenschappen’: “(...) *weak ties* nemen de plaats in van *strong ties* die mensen verbonden in verzuilde tijden.” In de huidige samenleving kiezen mensen dus vaker voor deze zwakke, losse verbanden. Het heeft ook een ander gevolg: “(...) dit minder ‘collectieve’ karakter van de nieuwe netwerken maak het ook mogelijk om je te verbinden met meer netwerken tegelijkertijd. Het leidt tot vluchtiger banden maar ook tot meer connecties.” (Duyvendak en Hurenkamp, 2004: 219).

Kenmerkend voor de sociale structuur van deze lichte gemeenschappen is flexibiliteit en dynamiek, door “(...) vrijwillige verbintenis met op ieder moment de mogelijkheid om de groep te verlaten, door openheid en nieuwsgierigheid naar de buitenwereld en een minimum aan gedragsregels.” (Duyvendak en Hurenkamp, 2004: 220). Gemeenschappen die rond het internet tot

stand komen zijn hier een voorbeeld van (Van den Boomen, 2004), maar ook het domein van het vrijwilligerswerk (Dekker en De Hart, 2004). Volgens Van den Boomen ontstaat een nieuwe balans tussen individualiteit en collectiviteit: connectiviteit. Ze schrijft: “Collectiviteit heeft plaatsgemaakt voor *connectiviteit*, en het ondeelbare, soevereine, kiezende individu voor een over vele netwerken gedistribueerde subjectiviteit.” (2004: 150). Deze notie van verbondenheid vinden we niet alleen bij Van den Boomen. Ook Sherry Turkle spreekt over ‘connectedness’ als iets van fundamenteel van belang voor mensen in het digitale tijdperk: individu zijn, maar wel verbonden met andere mensen (Turkle, 2010). In andere onderzoeken definiëren auteurs het nieuwe individu in soortgelijke termen als Van der Boomen. Wellman (2002) spreekt over ‘networked individualism’ en Adler en Heckscher (2006) hebben het over ‘interdependent self’. Wat betekent dit? Het sociale zelf “(...)presents itself not in terms of social status, nor as an independent and abstract ‘individual’; people present themselves as interdependent with others, and are motivated to maintain and develop those relations.” (Adler & Heckscher, 2006: 56). De verhouding tussen individu en collectiviteit lijkt ‘gestold’ te zijn in de volgende verhouding: individualiteit gaat voorop in identiteit, maar verbondenheid met allerlei gemeenschappen volgt daar direct op. Bovendien gaat het om een vorm van identiteit die niet meer afhankelijk versus onafhankelijk is, maar ‘interdependent’ of ‘verbonden’. Fascinerend genoeg komen deze nieuwe inzichten over sociale identiteit en sociabiliteit uit de hoek waar we die niet zouden verwachten: het internet en het bedrijfsleven. Beiden worden vaak aangemerkt als bronnen van individualisme en zelfgerichtheid.

4.2.3 De netwerksamenleving als nieuwe sociale structuur

Deze nieuwe sociabiliteit en sociale identiteit kunnen we beter begrijpen als we kijken hoe sociale relaties zich structureren in wat voorzichtig door Boutellier (2011) de nieuwe sociale ordening wordt genoemd: de netwerksamenleving. Het geheel van sociale interacties, de relaties tussen mensen en de verbanden waarin mensen en instituties zich bevinden noemen we tegenwoordig netwerken. Zowel mensen zelf hebben het over ‘mijn netwerk’ en de nieuwe sociale media laten zien wie er allemaal in iemands netwerk zitten, alsook in de sociale theorie worden menselijke relaties als netwerken benoemd. Deze nieuwe manier van benoemen van relaties en sociale structuren staat tegenover wat de verzuiling is genoemd. In de verzuiling werd het leven gestructureerd en vormgegeven binnen alomvattende levensverbanden die identiteitsbepalend waren. De overgang van een verzuilde- naar een netwerksamenleving kan worden geduid als een overgang waarbij de sociale structuur niet langer verticaal is, maar horizontaal is geworden (Boutellier, 2007). Met de netwerksamenleving ontstaat een nieuwe sociale ordening (hoewel in eerste instantie lijkend op chaos), zo stelt Boutellier. De sociale ordening van de netwerksamenleving typeert Boutellier (2007) als een ‘nodale’ orde, waarin het gaat om knooppunten en de relaties daartussen.

De in het vorige hoofdstuk aangestipte opkomst van het informatietijdperk is een belangrijke oorzaak voor de opkomst van de netwerksamenleving. Zij leidt – door de nieuwe rol van informatietechnologie – in de analyse van Castells tot een nieuwe ruimte, de ‘space of flows’ (Webster 2006). Samen met andere trends resulteert dat in samenlevingen die zich steeds meer organiseren in stromen (van informatie) tussen knooppunten. De traditionele manieren van bestaan zijn onder druk komen te staan en omsloten geraakt in en onderdeel geworden van de geglobaliseerde informatiesamenleving.

Hoe ziet de ordening of structuur van de netwerksamenleving eruit? Castells’ netwerktheorie gaat als volgt. Een netwerk is een verzameling onderling verbonden ‘nodes’, verbindingen. Deze ‘nodes’ verschillen in belangrijkheid en belangrijke ‘nodes’ zijn ‘centers’. “Still, any component of a network is a node and its function and meaning depend on the programs of the network and on its interactions with other nodes in the network.” (2009, 19). Hoe meer relevantie een ‘node’ heeft, hoe belangrijker die voor het netwerk wordt. Het netwerk vormt de omvattende ‘unit’, het geheel en

voorziet in de communicatieve structuur. “A network is defined by the program that assigns the network its goals and its rules of performance.” (2009: 20). Kenmerkend voor netwerken is dat ze coöperatief of competitief kunnen zijn en een zowel insluitend als uitsluitend (tegelijk) kunnen zijn. Netwerken zijn dus verbindingen tussen ‘elementen’, wat mensen, instituties, materie, technologie etc. kunnen zijn. “De essentie van een netwerk is verbinding, maar meer in het bijzonder het feit dat ‘verbinden’ doet openen.” schrijft Boutellier (2011: 120). Het verbindt verschillende eenheden aan elkaar en biedt daarmee grote organisatie- en ordeningsmogelijkheden. In de netwerksamenleving vormen individuen de basis van de sociale structuur, in tegenstelling tot voorheen waar het collectief bepalend was voor het individu (Van Dijk, 2006 in Boutellier, 2011). Dat betekent dat de huidige maatschappelijke structuur minder ‘intensieve collectieven kent’, polycentrisch georganiseerd is en minder inclusief is.

In deze netwerksamenleving ontstaat – met globalisering en informatisering – een onbegrensde wereld, waarbij de ‘space of places’ minder belangrijk is en de ‘space of flows’ nieuwe mogelijkheden genereert (Castells, 2009). Dit betekent vervolgens niet, zo stellen sociale wetenschappers als Van Dijk en Sassen (aangehaald in Boutellier, 2011), dat de zogenaamde ‘materiele’ knooppunten, de fysieke knooppunten, er niet meer toe doen. De natiestaat en maatschappelijke instituties zoals recht, onderwijs, zorg en organisaties en individuen blijven ertoe doen. “De sociale orde in een onbegrensde wereld blijft gebaseerd op instituties, hoewel deze in een volledig nieuwe context moeten opereren.” (Boutellier, 2011: 121). Boutellier bespreekt in *De improvisatiemaatschappij* het werk van Van Dijk over de netwerkmaatschappij en vat die als volgt samen:

In de netwerkmaatschappij zijn relaties tussen eenheden steeds belangrijker, maar deze blijven daar wel aan gebonden, zoals deze eenheden op hun beurt gebonden blijven aan de fysieke omgeving. Het aantal directe relaties neemt toe via zowel sociale als medianetwerken. Dat creëert een nieuwe sociale infrastructuur, waarin de media, inclusief internet, ook een partij op zichzelf gaan worden. De interacties in de netwerkmaatschappij zijn multilateraal en zeer intensief, met nieuwe organisatievormen, die variëren op dimensies als centraal en decentraal, open en gesloten, schaalvergroting en schaalverkleining. (2011: 120-121).

Kenmerkend voor de nieuwe sociale infrastructuur is dat het zowel de leefwereld vergroot als verkleint. De ruimte wordt onbegrensd, maar komt ook heel dichtbij. Boutellier (2011) noemt de volgende ambivalenties: “sociale uitbreiding versus inkrimping, kolonisatie van het privéleven versus privatisering van de publieke ruimte, insluiting versus uitsluiting, homogeniteit van het eigen netwerk versus heterogeniteit tussen clusters, integratie versus differentiatie, eenheid versus fragmentering.” (2011, 123).

In deze nieuwe ‘sociale infrastructuur’ verandert de verhouding tussen personen op nog een manier. Door nieuwe informatietechnologie nemen communicatie en media een heel andere rol in dan voorheen. Castells (2009) duidt de nieuwe manier van communicatie als ‘self-masscommunication’. Dat betekent in elk geval dat de relatie tussen zenders en ontvangers vervaagt, en iedereen kan – los van de traditionele massacommunicatie instrumenten – zelf gaan zenden aan iedereen. Door onbeperkte informatiestromen en communicatiemogelijkheden vanwege beschikbaarheid van bijvoorbeeld internet zijn de posities van bestaande instituties en formele structuren geheel gewijzigd. De netwerksamenleving impliceert vervolgens ook dat invloedsferen van mensen en organisaties ten opzichte van elkaar veranderen. Door de nieuwe informatietechnologie verandert de verhouding tussen mensen en instituties. Instituties en organisaties hebben niet meer automatisch macht. Macht definieert Castells als een relationele capaciteit die een actor in staat stelt anderen te beïnvloeden en te domineren. Macht valt niet samen met de instituties, maar is daaraan wel verbonden. De machtsrelaties resulteren uiteindelijk namelijk wel vaak in geïnstitutionaliseerde sociale praktijken en

organisaties. In *Communication Power* (2009) beschrijft Castells soorten van macht in de netwerkmaatschappij. 'Network power' gaat over het deelnemen aan een netwerk, 'networking power' over de macht van actoren binnen een netwerk, 'networked power' benadrukt relatieve dominantie in een netwerk en 'network-making power' over het vermogen om netwerken te 'programmeren' en te 'verbinden' tussen netwerken. Deze laatste is de belangrijkste vorm van macht en vraagt om programmeurs en switchers, stelt Castells, dat zijn sociale entiteiten.

Resumerend, de netwerksamenleving staat voor een samenleving van horizontale relaties, waarin individuen meer uitgangspunt zijn dan het collectief, waarin de sociale infrastructuur niet meer via traditionele instituties en fysieke structuren verloopt (ze hebben nog wel een rol) en waarin een aantal ambivalenties, paradoxale bewegingen voordoen. De netwerksamenleving is een concept om de nieuwe complexiteit van de samenleving te duiden. De netwerksamenleving is het antwoord op nieuwe complexiteit, aldus Boutellier (2007). En Castells (2009) stelt dat het de meest effectieve manier van organiseren is, doordat het drie capaciteiten in zich draagt: flexibiliteit, schaalbaarheid en overlevingskracht.

4.2.4 Nieuwe aandacht voor 'samen'

Tot zover hebben we gezien hoe sociale identiteit en sociabiliteit zich in de laatmoderne samenleving ontwikkelen en hoe sociale organisatie in de netwerksamenleving tot stand komt. Aan deze beschrijving wil ik nog een aspect toevoegen. Dat betreft een nieuwe maatschappelijke dynamiek. Zowel in de sfeer van de markt, in de sfeer van informatietechnologie en het internet, als in de sfeer van de publieke voorzieningen doen zich nieuwe ontwikkelingen voor. Het gaat dan om nieuwe initiatieven waarin dingen gedeeld worden, waarin nieuwe gemeenschappelijkheid ontstaat en creatieve vormen van ondernemerschap zichtbaar worden. Het is een sociale dynamiek die wel verwant is aan, maar zich niet laat vangen in termen van *civil society*, gemeenschapsleven en 'vrijwillig associëren'.

Zojuist heb ik al laten zien dat een nieuw idee van sociale identiteit aan het ontstaan is. Nauw hieraan verwant is wat Castells (2009) de 'culture of sharing' noemt. In de netwerksamenleving gaat het om het delen van dingen. Delen wordt een basishouding. Dit zien we op allerlei manieren ontstaan. Er wordt wel gesproken over de 'gebruiks-economie' in plaats van 'bezit-economie', over een economie voorbij het 'hyperconsumentisme'. Alleen al de titel van Botsman en Rogers (2010) boek *What's mine is yours* is veelzeggend. Het internet blijkt stimulerend te werken voor samenwerking en de cultuur van netwerken blijkt daardoor gevoed te worden en aan te zetten tot nieuwe vormen van gemeenschap en samenwerking. Botsman en Rogers beschrijven het ontstaan van 'collaborative consumption'. Mensen gaan dingen die ze in overvloed hebben of zelf weinig gebruiken, commercieel en niet-commercieel met elkaar delen. Het is een vorm van consumptie, zo stellen zij, die voorbij het hyperconsumentisme is. Wat zich voordoet is: "(...) the old stigmatized C's associated with coming together and 'sharing' – cooperatives, collectives, and communes – are being refreshed and reinvented into appealing and valuable forms of collaboration and community." (Botsman & Rogers, 2010: xv) Dat is de basis voor wat zij 'collaborative consumption' noemen. Dit kan op allerlei manieren vormkrijgen, beschrijven Botsman & Rogers (2010). Lokaal, face-to-face, soms met internet als instrument, soms in grote groepen.

Simply put, people are sharing again with their community – be it an office, a neighbourhood, an apartment building, a school or a Facebook network. But the sharing and collaboration are happening in ways and at a scale never before possible, creating a culture and economy of *what's mine is yours*. (Botsman & Rogers, 2010: xv).

Hier ontstaat vorm van consumeren die voorbij het 'hyperconsumentisme' gaat: delen in plaats van bezitten, maar ook het hergebruik van spullen. Tegelijkertijd vervaagt het onderscheid tussen consument en producent. Met 'collaborative consumption' worden de mensen die gaan delen ook

producenten en ondernemers. Soms gaat het om echt ondernemerschap, maar het kan ook non-profit zijn. In elk geval is het *for benefit*. Dit kan begrepen worden als nieuwe manifestatie van het idee van 'wederkerig nut' als onderdeel van de moderne sociale verbeelding. Internet en het gebruik van informatietechnologie ligt aan de basis van deze vernieuwing (Botsman & Rogers, 2010; Bollier, 2008). Het stimuleert het opbouwen van sociale netwerken en faciliteert daarvoor ook de structuur. Maar het resulteert vervolgens in een attitude die verder gaat dan sociale netwerken op internet. "And now we have reached a powerful inflection point, where we are starting to apply the same collaborative principles and sharing behaviors to other physical areas of our everyday life." (Botsman & Rogers, 2010: xx). Bij dit nieuwe consumeren en delen wordt 'de markt' steeds meer gepasseerd. Benkler (2006) spreekt over 'nonmarket production'. Waar in het industriële tijdperk en de eerste fase van het informatietijdperk de markt het efficiënte en effectieve domein was om te produceren is dat steeds minder het geval in de huidige fase van het informatietijdperk.

What characterizes the networked information economy is that decentralized individual action – specifically, new and important cooperative and coordinate action carried out through radically distributed, nonmarket mechanisms that do not depend on proprietary strategies – plays a much greater role than it did, or could have, in the industrial information economy. (Benkler, 2006: 3).

We zijn in de productie van informatietechnologie op een punt gekomen dat de grote ondernemingen niet langer meer de enige speler zijn. Frissen (2008) spreekt in dit verband over de toenemende betekenis van 'amateurs' in het innovatieproces. Kennis wordt steeds belangrijker en die zit in individuele personen en het internet maakt het mogelijk dat individuen onderling aan elkaar verbonden raken en niet meer grote organisaties nodig hebben. In dat kader spreekt Wellman (2001) ook over het zojuist al benoemde 'networked individualism'.

Botsman & Rogers (2010) signaleren vier principes die ten grondslag liggen aan 'collaborative consumption': "critical mass; idling capacity; belief in the commons; and trust between strangers." (2010: 75). Er moet voldoende omvang zijn om te kunnen blijven bestaan en duurzaam zelfstandig te worden. Voldoende keuzemogelijkheden horen daar ook bij. "(...) The system will be successful if users are satisfied by the choice and the convenience available to them. If not, the system will probably be poorly utilized and short-lived." (2010: 81). In de derde plaats gaat het om vertrouwen in de 'commons'. In recente literatuur komt het idee van de 'commons', de oude publieke gemeenplaatsen, weer naar voren als ideaal. Harvey (2012) formuleert het als volgt. Commons zijn sociale relaties tussen zelfgedefinieerde sociale groepen die iets met elkaar delen:

At the heart of the practice of commoning lies the principle that the relation between the social group and that aspect of the environment being treated as a common shall be both collective and non-commodified – off-limits of the logic of market exchange and market valuations. (Harvey, 2012: 73).

Of in termen van Bollier (2008) die meer raakt aan termen die we kennen uit het debat van vermaatschappelijking: "The common is a new paradigm for creating value and organizing a community of shared interest. It is a vehicle by which new sorts of self-organized publics can gather together and exercise new types of citizenship." (2008, 4). De laatstgenoemde auteurs signaleren deze trend rond internet en zij zien het vooral als een kans om voorbij het kapitalisme te komen en nieuwe openheid in de democratie te realiseren. Ze hebben dus een ideologisch gedreven missie. Dat doet echter niets af aan de signalering die zij geven van nieuwe vormen van gemeenschapsvorming. Het laatste aspect wat van belang is, in de samenwerking in de 'commons' is vertrouwen in onbekenden. De nieuwe technologie biedt mogelijkheden voor een stelsel gebaseerd op vertrouwen. Via internetprofielen kan betrouwbaarheid worden bijgehouden en bij misbruik of bedrog kan de hele

online-gemeenschap hiervan op de hoogte worden gesteld. Reputatie is dus weer kwetsbaar, maar ook op te bouwen via internet. Botsman & Rogers concluderen dan ook: “(...) When personal relationships and social capital return to the centre of the exchanges, peer-to-peer trust is relatively easy to create and manage, and most of the time trust is strengthened, not broken.” (2010: 93). Volgens mij is dit een ervaring die veel mensen hebben met aankopen doen via bijvoorbeeld Bol.com, waar je na aankoop de verkoper en het product kan evalueren.

Deze sociale vernieuwing vindt dus plaats door nieuwe technologische mogelijkheden. Het verandert niet alleen de consumptiepatronen, maar beïnvloedt ook positie van de markteconomie rond productie (Benkler, 2006). Daarnaast blijkt een vergelijkbare ontwikkeling zich voor te doen op het gebied van *samenwerken*. Adler en Heckscher (2006) die onderzoek deden naar ontwikkelingen rond samenwerking van en in bedrijven, laten zien dat juist daar sprake is van sociale innovatie. Volgens hen is juist daar waar competitie, individualisme en keuzevrijheid centraal stonden (de neoliberale economie), een reactie ontstaan die nieuwe collectiviteit en waarden benadrukt. Zij signaleren het ontstaan van de *firm as collaborative community*. De collaboratieve gemeenschap vormt zich waar mensen samenwerken om waarde te creëren. Dit proces is kenmerkend voor de informatiesamenleving en informatie-economie. In tegenstelling tot de traditionele gemeenschap waar de gedeelde waarden vastlagen in de bestaande gemeenschap en men niet van gedeeld werk afhankelijk was, en in tegenstelling tot de moderne gemeenschap waar waarden uit het publieke domein naar de privésfeer waren verwezen, en gemeenschap meer iets was waar mensen vanuit eigen belang als aan een ‘game’ aan meededen is de collaboratieve gemeenschap een plek waar de waarden object van gezamenlijke activiteit zijn. “In a collaborative community, values are not individual beliefs, but the object of shared activity; they have to be discussed and understood in similar ways by everyone.” (Adler & Heckscher, 2006: 20-21). De basis van het vertrouwen is de overtuiging dat andere leden van de gemeenschap ook een productieve bijdrage leveren. In deze organisaties is systematisch sprake van *wederzijdse afhankelijkheid* en dat vraagt volgens hen ook om een zelfbeeld, om een vorm van individualiteit die zich ‘interdependent’ weet en dat productief weet te maken voor de gemeenschap.

Kenmerkend voor de collaboratieve gemeenschap is ‘community as the dominant principle’. Het vertrouwen is gebaseerd op ‘contribution, concern, honesty, collegiality’, de legitieme autoriteit is gebaseerd op waarde-rationaliteit, er is sprake van gelijktijdig hoge mate van individualiteit en gemeenschap, tegelijkertijd particularistisch en universalistisch. Het organisatieprincipe is ‘organic division of labor coordinated by conscious collaboration’, wederzijdse afhankelijkheid zowel hoerzontaal als vertical, glocaliserend, en de identiteiten kenmerken zich door ‘interdependent’, ‘self-construal, interactief, sociaal karakter. Dit type gemeenschap ontstaat in de hoogontwikkelde kenniseconomie, aldus Adler & Heckscher (2006).

In hoogontwikkelde economieën is het verkrijgen van gezamenlijke kennis cruciaal om effectief te zijn. Kennis is de toegang tot de competitie, is een bron om waarde te creëren. Grote ondernemingen die deels bureaucratisch georganiseerd zijn lopen tegen hun grenzen aan als kennis zo belangrijk wordt. De bureaucratie is een organisatievorm die geschikt is voor routinewerk en bij schaarse kennis, maar veel minder geschikt bij complexe interactieve taken en innovaties. Innovatie, waarvoor kennis de belangrijkste bron is, kan niet goed hiërarchisch gestuurd en geprogrammeerd worden. De auteurs stellen dat het organisatieprincipe van de markt niet een geschikt alternatief is. Kennis is een publiek goed, maar kan niet optimaal gedistribueerd worden via de markt. “(...) neither market-based transfer pricing nor bureaucratic fiat nor any combination of the two suffices in the face of current technological and competitive challenges.” (Adler & Heckscher, 2006: 29). De gemeenschap is een alternatieve manier van coördinatie voor kennisproductie. “Compared to hierarchy and market, community makes possible an enlarged scope of simultaneous knowledge generation and sharing.” (Adler & Heckscher, 2006: 29). De gemeenschap kan kosten reduceren door het vervangen van contracten door een handdruk, door angst te vervangen door wederzijds vertrouwen. Zij kan

moeilijkheden in het coördineren van geproduceerde kennis reguleren door het als een publiek goed te beschouwen.

4.3 Nieuwe patronen van moraliteit en normativiteit

Naast nieuwe sociabiliteit en sociale identiteit, nieuwe patronen van samenleven en samenwerken, zijn volgens mij ook nieuwe patronen van moraliteit en normativiteit waar te nemen. In samenhang met de hierboven benoemde nieuwe patronen van samenleven en samenwerken ontstaan deze nieuwe patronen van normativiteit en moraliteit. In het vorige hoofdstuk is al betoogd dat de zoektocht naar nieuwe sociabiliteit en sociale samenhang te maken heeft met de zoektocht naar een nieuwe publieke moraal. Actief burgerschap en veiligheid zijn daar onderdeel van, zoals Boutellier (2011) laat zien. Maar volgens mij zijn er meer betekenisvolle ontwikkelingen rond moraliteit en normativiteit die richtinggevend kunnen zijn. Rond bezieling, gezag en publieke moraal kunnen we een kanteling waarnemen. De motivatie- en inspiratiebronnen (bezieling), de manier waarop mensen hun handelen legitimeren (gezag) en de ideeën over goed werk (moraal) lijken een nieuwe invulling te krijgen. In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien dat authenticiteit de fundamentele morele kern is geworden van het laatmoderne bestaan. Authenticiteit is van groot belang voor identiteit en diezelfde authenticiteit lijkt een belangrijke bron van motivatie voor de keuzes die mensen maken: uniek, onderscheiden willen zijn, maar ook: echt willen zijn. Hiermee lijkt het erop dat we legitimatie van handelen van mensen dicht bij het 'ik' moeten zoeken. Maar dat is niet het hele plaatje. De verandering van wereldbeeld van een meer 'materialistische' naar een meer 'immaterialistische' oriëntatie is in dit verband ook betekenisvol, net als het opkomen van nieuwe drijfveren: synergie en duurzaamheid. In deze nieuwe drijfveren staan innerlijke motivatie en een holistische houding (verbinding met het geheel) centraal. Recente studies naar bezieling, gezag en goed werk wordt duidelijk dat daar – door verschillende factoren – (opnieuw) aandacht is voor intrinsieke motivatie, voor inhoudelijk legitimiteit, voor 'waardenrationaliteit'.

4.3.1 Proliferatie van bezieling

De dominante en populaire (en cynische) opvatting dat mensen alleen op eigen gewin en macht uit zijn, egoïstisch en 'plat' leven, wordt naar mijn overtuiging sterk gecorrigeerd door recent onderzoek onder leiding van Gabriël van den Brink. Hoewel de neoliberale ideologie ons doet geloven dat eigenbelang en narcisme de menselijke drijfveren zijn (vgl. Verbrugge, 2004; Verhaeghe, 2012) blijkt de mens ook in de moderne tijd vanuit 'geestelijke beginselen' te leven (Van den Brink, 2012). Dat een dergelijke 'platte' visie op menselijk handelen dominant is komt niet door het economisch denken alleen, maar wordt ook gevoed door thesen over secularisering. De afname van godsdienstigheid en religieuze betrokkenheid is ook een verlies van 'hogere waarden' en komt natuurlijk deels voort uit een cynische houding ten opzichte van religie en moraal. Bovendien heeft lange tijd de gedachte de boventoon gevoerd dat door het proces van onttovering en rationalisering alleen nog een bepaalde doelrationaliteit leidend zou zijn en niet-rationele waarden zouden verdwijnen (vgl. Van der Loo en Van Reijen, 1990). Vanuit deze perspectieven is het niet moeilijk om te denken dat in de huidige cultuur weinig inspirerende redenen meer zijn om zich in te zetten voor de naaste of de publieke zaak.

We kijken – als dit het referentiekader is – op een verkeerde manier naar bezieling en waarden. De populaire gedachte dat we geen hogere waarden meer zouden hebben, heeft een andere oorzaak. Het probleem is dat we de hogere waarden niet goed meer kunnen herkennen en dat er we niet over weten te spreken. In *Moderniteit als opgave* (2007) poneert Van den Brink de these dat er tussen het hogere en het lagere, tussen morele overtuigingen en de dagelijkse realiteit een convergerende beweging plaatsvindt. Beide zijden van de werkelijkheid groeien steeds meer in elkaar. Dat maakt ze minder goed zichtbaar en onderscheidbaar. Kenmerkend voor het premoderne bestaan is dat het hogere en het lagere sterk uit elkaar liggen. In het proces van modernisering is de afstand

kleiner geworden. “Het is een proces waarin steeds meer raakpunten en op den duur zelfs hechte verbindingen tussen het geestelijke en het stoffelijke ontstaan.” (2007: 243) Hogere waarden raken ingewerkt in lagere sferen en de lagere sferen laten zich voeden met de hogere waarden. “Het moderne leven berust op een voortdurende wisselwerking van geestelijke en lichamelijk, culturele en economische, ideële en feitelijke, hogere en lagere beweegredenen (...)” en dat maakt juist dat het fundamenteel verschilt van het premoderne bestaan (Van den Brink 2007: 245). Kenmerkend voor de moderne tijd is dat idealen niet zijn voorbehouden aan een elite, maar dat iedereen in de samenleving aan zijn idealen kan werken. We nemen, aldus Van den Brink, onze idealen zeer serieus.

In de studie *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan* laten onderzoekers onder leiding van socioloog Gabriel van den Brink (2012) het empirische bewijs zien van de these van Van den Brink (2007). In dit onderzoek laten ze zien hoe de proliferatie van het hogere in de loop van de moderniteit ontwikkelde en vandaag de dag bestaat uit een heel palet van gestalten van het hogere. In het proces van modernisering zijn de waardepatronen van mensen veranderd. Twee ontwikkelingen zijn van cruciale betekenis: de beweging van religieus naar seculier en van overleven naar zelfexpressie. De beweging van religieus naar seculier betekent het afscheid nemen van traditionele institutioneel-gerichte geloofsbeelden. Deze verandering heeft vooral plaatsgevonden bij generaties die in de eerste helft van de twintigste eeuw geboren zijn. In de tweede plaats blijkt dat het leven niet meer in het teken staat van overleving maar van zelfexpressie. Deze verschuiving doet zich onder de hele bevolking voor. Dit wordt verklaard doordat de bestaanszekerheid in Nederland continu verbeterde. Van den Brink trekt hier een parallel tussen veranderingen in motivaties voor werk en de verandering van overleven naar zelfexpressie. Waar in 1981 extrinsieke motivatie boven intrinsieke motivatie stond, is dit in 2008 volledig omgekeerd. Hoewel extrinsieke motivatie (opmerkelijk genoeg) nog steeds stijgt, is intrinsieke motivatie hier sterk overheen gegaan. Als overleven centraal staat is de motivatie sterk extrinsiek en als zelfexpressie centraal staat gaat het veel meer over intrinsieke motivatie.

Deze beweging heeft grote invloed op de ‘proliferatie’ van het hogere. De gestalten van ‘het hogere’ en de manier waarop dat inspireert tot handelen verandert steeds van gedaante. Het hogere definieert Van den Brink als volgt: “*Het hogere is de verbeelding van het geheel waarmee ik mij verbonden weet en waardoor ik mij geroepen voel tot onbaatzuchtig handelen*” (2012: 26). Het leven bestaat niet alleen uit sociale interacties van mensen onderling en interacties met hun machthebbers, maar het leven staat ook altijd in het teken van een ‘verticale oriëntatie.’ Het gaat bij de verbinding met onbaatzuchtig handelen om “De erkenning van het feit dat de menselijke geest van huis uit (ook) via deze derde dimensie naar het leven kijkt.” (2012: 29). Drie elementen uit de definitie zijn voortdurend in verandering: de verbeelding, het geheel en het onbaatzuchtige handelen. Aan de hand van een historische schets laat Van den Brink zien dat het hogere steeds op een andere manier gestalte krijgt, mede door een veranderende maatschappij. De manieren waarop het hogere gestalte krijgt worden zichtbaar in het ‘object van toewijding’. Het object van toewijding is veranderd, enerzijds door het niveau waarop de betrokkenheid tot het hogere gestalte krijgt (sacraal, sociaal en vitaal) en anderzijds door de verbreding van de ruimtelijke dimensie waarop de betrokkenheid tot het hogere vorm krijgt, de schaal waarop het plaatsvindt (lokaal, nationaal, globaal).

De tendens is dat de horizon van het onbaatzuchtige handelen steeds ruimer is geworden, van lokaal naar nationaal naar globaal. Tegelijkertijd lijkt de termijn waarbinnen idealen gerealiseerd moeten worden steeds korter te worden, van eeuwigheid en geschiedenis naar levensloop. Samenvattend concludeert Van den Brink: “Men zou kunnen zeggen dat de transcendentie zowel intenser als kortstondiger geworden is.” (2012: 84). Tegelijkertijd is de manier waarop we het grotere geheel interpreteren waarbinnen het hogere zich afspeelt, veranderd. Het is van sacraal naar sociaal naar vitaal gegaan. Dat hangt samen met de niveaus van weten die veranderd zijn: op het niveau van sacraal was dat de theologie, op het niveau van sociaal was dat de sociologie en op het niveau van

vitaal de biologie. Op al deze niveaus valt een ‘object van toewijding’ te onderkennen. Deze objecten zijn geheel verschillend: God, Vaderland, Werk, Naaste, Samenleving, Mensheid, Liefde, Lichaam en Natuur. “Het spreekt voor zich dat die objecten niet samenvallen met tastbare zaken (...) Het zijn voorwerpen die vooral op het niveau van de maatschappelijke verbeelding vorm krijgen.” (2012: 86). Wat zich hier voordoet is een proces van differentiatie in de beleving van ‘het hogere’. Morele idealen en beginselen vermenigvuldigen en nieuwe vormen worden aan oude toegevoegd. De manier waarop mensen met het hogere bezig zijn speelt tegenwoordig steeds meer op het niveau van de persoonlijke ervaringen en in het gevoelsleven. “De taal waarin men deze ervaringen verwoordt is eerder aan de psychologie of de biologie dan aan de sociologie ontleend.” (2012: 163).

Wat het onderzoek van Gabriel van den Brink et al. (2012) betekent, is het volgende. Het weersprekt op overtuigende wijze dat in de moderne samenleving van bezieling niet of nauwelijks sprake meer is. De keuze van Van den Brink om over ‘het hogere’ te spreken is betwistbaar. Maar in combinatie met de vraag hoe het hogere aanzet tot ‘onbaatzuchtig handelen’ maakt het duidelijk dat zijn onderzoek als zoektocht naar bezieling kan worden gelezen. De ontwikkelingsrichting van bezieling is dus naar *meer intrinsiek*, wordt ook steeds *pluriformer*, komt steeds *dichterbij* de persoon te staan en krijgt een *kortere horizon*.

4.3.2 Contouren van gezag

Welke ontwikkeling zien we bij ‘gezag’? De dominante lijn in het denken over gezag is dat die totaal is verdwenen (vgl. Brinkgreve, 2012). Niet voor niets wordt alom gesproken over de ‘gezagscrisis’. In de publieke opinie lijkt een soort consensus te bestaan over deze thema’s: gezag is nu echt overal afwezig, mensen dulden geen enkele autoriteit meer boven zich. De gezagscrisis die we al een tijdje zien groeien is nu werkelijk alom. En waarden en normen, daar hebben we een enorm tekort aan. Maar wie nieuwe waarden en normen moet aanleveren weten we ook niet goed. En hoe ‘dik’ of ‘dun’ deze publieke moraal moet zijn, weten we evenmin. Gezag mag hierbij breed begrepen worden: door wie laten we ons nog gezeggen? Volgens mij valt in de nieuwe sociale dynamiek ook een nieuwe vorm van normativiteit en gezag te ontdekken die niet procedureel gelegitimeerd wordt, maar inhoudelijk. Dat is een spoor dat lijkt aan te sluiten bij wat hierboven al is benoemd over authenticiteit, intrinsieke motivatie en het zoeken naar richting.

Waar we in de moderne tijd moeite mee gekregen hebben is *extern* gezag. De twintigste eeuw laat zich dan ook begrijpen als een emancipatieproces uit dat externe gezag. Politiekfilosoof Gijs van Oenen (2011) laat in zijn boek *Nu even niet!* heel goed zien dat we ons effectief van dat gezag hebben bevrijdt. Dat wil volgens Van Oenen vooral zeggen dat we de normen en waarden hebben geïnternaliseerd en dat het onze normen en waarden zijn geworden. Daarom spreekt hij over ‘interactiviteit’, dat duidt op deelname aan, betrokkenheid bij instituties en dus ook bij het gezag. We hebben gezag ons eigen gemaakt en daarom kunnen we niet meer van gezag buiten ons spreken. Er is dus geen externe dwang meer, alleen nog zelfdwang, volgens Van Oenen. Hiermee geeft de moderne mens invulling aan de opdracht van de Verlichting om zelfstandig te durven denken – om je los te maken van extern gezag. De gezagscrisis houdt vervolgens in zijn theorie ook in dat we niet goed meer uit de voeten kunnen met dit interactieve – geïnternaliseerde – gezag. We lijden aan de druk om geëmancipeerd te leven, om dus zonder extern gezag en dus om vanuit zelfdiscipline ons aan de interactief vastgestelde normen te houden, aldus Van Oenen. Die interactiviteit maakt ons moe, stelt Van Oenen vervolgens – we willen ‘nu even niet’ betrokken zijn en herinnerd worden aan onze eigen normen. Op die vermoeidheid kom ik in hoofdstuk 5 nog terug. Deze inzichten van Van Oenen (2011) maken duidelijk dat het probleem met gezag in eerste instantie een probleem met extern gezag is, en vervolgens een probleem met interactief gezag – een probleem met onze emancipatoire houding ten opzichte van normen. Het maakt ook duidelijk dat we een probleem met *procedureel* of bureaucratisch

gezag hebben. Interactief gezag appelleert steeds aan de emancipatoire opdracht om interactief – via deliberatie, collectieve instemming – betrokken te zijn bij instituties.

In plaats van normativiteit interactief gelegitimeerd of gebaseerd op extern gezag, ontstaan nieuwe vormen van normativiteit die richting geven. Van Oenen stelt dat ‘de dingen’ te hulp schieten om ons te helpen onze eigen normen te houden. “Ons gedrag gaat (mede) gestuurd worden door de wijze waarop de ruimte is voorgegeven.” (2011: 190). De rollen raken omgedraaid: de omgeving gaat onze interactiviteit vervangen. De ‘dingen’ – objecten, architectuur, inrichting van de publieke ruimte – gaan ons helpen, worden ‘participant’ in het maatschappelijke domein.

De objecten krijgen een eigen verantwoordelijkheid in hun relatie tot de mens: door zijn ‘handelen’ moet het object de mens aan zijn verantwoordelijkheid herinneren. Die herinnering is uiteraard, uit de aard der zaak, fysiek: het object kan over het algemeen niet veel meer doen dan ons letterlijk in de weg liggen en daardoor ons gedrag (bij)sturen. (2011: 206).

Bovendien is het volgens Van Oenen een vorm van gezag die ‘het toezicht voorbij’ is. “Toezicht is niet meer nodig, omdat zowel de mensen als de dingen geëmancipeerd zijn. Zij hebben geen toezicht meer nodig, en er is geen bevoorrechte positie van waaruit het mogelijk is dat uit te oefenen.” (2011: 242). Dat laatste bekrachtigt van Oenen door erop te wijzen dat toezicht tegenwoordig onderzoek achteraf is. Na falen vindt onderzoek plaats – denk aan het werk van de Onderzoeksraad voor Veiligheid. Niet alleen komen ‘de dingen’ te hulp, ook wordt in authenticiteit en ‘het verhaal’ normativiteit en gezag gezocht, zo betoogt Brinkgreve (2012). Mensen hebben normatieve inbedding nodig, schrijft Brinkgreve in *Het verlangen naar gezag*. “Zonder structuur en inbedding raken mensen de richting kwijt, raken ze los, ontregeld, vanbuiten en vanbinnen.” (2012: 179). En vervolgt zij, gezag wordt complexer. Het wordt een subtiel samenspel tussen vrijheid en structuur, ruimte en richting. “Het interessantst en effectiefst lijken de combinaties die hier en daar ontstaan tussen meer traditionele gezagsvormen gebaseerd op positie en deskundigheid en vormen die gebaseerd zijn op empathie en communicatie.” (2012: 214). Ze ziet een belangrijke rol voor verhalen weggelegd. “Ze scheppen samenhang, individueel en collectief; ze geven stem aan mensen en vertolken gedeelde perspectieven.” Het is een vorm van communicatief gezag, aldus Brinkgreve (2012: 214).

Een hieraan verwante ontwikkeling zien we in wat Forum *onbevoegd gezag* heeft genoemd (Forum, 2013) en heeft onderzocht in het gelijknamige tv-programma dat samen met de NTR gemaakt is. In acht uitzendingen wordt gezocht naar situaties en praktijken waar sprake is van gezag en dat gezag blijkt *onbevoegd* (niet procedureel gelegitimeerd) gezag te zijn. Dan gaat het om jongerenwerkers die vertrouwd worden door straatjongeren, om een ex-prostitutiee die vanuit ervaring nu voorlichting geeft aan scholieren en anderen helpt, en op basis daarvan gezag heeft. Het gezag is niet alleen onbevoegd omdat het niet formeel en procedureel gelegitimeerd is, het is ook gezag dat mensen krijgen op basis van het vermogen dat ze hebben om goed werk te leveren, om daadwerkelijk vertrouwen te krijgen en iets kunnen opbouwen. De kwaliteit van hun werk levert hen gezag op. *Onbevoegd gezag* is speelt zich wel specifiek af in de sfeer van jeugdbeleid. Het onbevoegde gezag is vooral gezag vanuit de ‘leefwereld’ en bevoegd gezag komt uit de ‘systeemwereld’ om in termen van Habermas te spreken. Onbevoegde gezagsdragers dragen een ‘dikke moraal uit’, hebben persoonlijkheid en zijn sterk aanwezig in de ‘leefwereld’ van jongeren (Forum, 2013). Iets dergelijks zien we ook bij wat aan het begin van de 21^e eeuw door mensen als Gabriël van den Brink en Ad Verbrugge is gethematiseerd als *beroepseer* en *beroepszeer*. Zij stelden aan de kaak dat het in veel publieke taken ging om procedures en dat de inhoud van het vak in het onderwijs en in de zorg niet meer centraal staat. Met de Stichting BeroepsEer pleiten zij voor herstel van vakmanschap. Haar doelen zijn eerherstel van het vak, de terugkeer van vakmanschap, kwaliteit en professionaliteit als kern van de ethiek en de werkwijze van mensen in de zorg, de politie, het onderwijs etc. In de volgende paragraaf onderzoek ik verder wat hier gaande is.

4.3.3 Vakmanschap als inspiratiebron

Wat we zien is het ontstaan van nieuw inhoudelijk gezag, of in elk geval als ideaal. Tegenover procedureel gelegitimeerd gezag staat het inhoudelijke gezag, en daarmee een nieuwe bron van legitimiteit en normativiteit. De praktijk van een bepaalde beroepsgroep geeft richting aan het normatieve handelen – en niet de bureaucratische procedures. Meer theoretisch geformuleerd valt deze normativiteit te kenmerken door het begrip ‘normatieve sociale praktijken’ (MacIntyre, 1981). Bij sociale praktijken gaat het om de specifieke en onderscheiden aard van verschillende sociale structuren. “Sociale praktijken staan op hun eigen manier open voor normatieve verhoudingen: morele motieven, waarden, houdingen en deugden krijgen een typisch karakter op grond van de structuurkenmerken van uiteenlopende sociale praktijken.” (Kuiper 2009: 26). Normatieve sociale praktijken refereert aan communitaristische visies op de samenleving en de ethiek zoals van MacIntyre en Walzer. Daarin wordt de eigen structuur en normativiteit van een bepaalde handelingspraktijk benadrukt. Het gaat om betekenisvolle handelingen die op een bepaald doel zijn gericht. Een praktijk heeft al een bepaalde bestemming. Het is een complex van samenhangende handelingen dat een kenmerkend patroon van normen heeft.

Nauw hieraan verbonden ligt de aandacht voor vakmanschap, voornamelijk gethematiseerd door het recente werk van Richard Sennett. In *De ambachtsman* (2008) voert Sennett een pleidooi voor herwaardering van het vakmanschap. Vakmanschap duidt niet simpelweg op een praktijk uit het premoderne verleden, de tijd van de gilden. “Vakmanschap staat voor een duurzame, basale menselijke drijfveer, het verlangen om werk goed uit te voeren omwille van het werk zelf.” (17). Vakmanschap legt vooral de nadruk op kwaliteit en de intrinsieke waarde van het vak of het product. Kenmerkend voor vakmanschap is dat het in alle domeinen waarin het tot uitdrukking komt gericht is op objectieve maatstaven, op het object, het ding zelf. Sennett put voor zijn idee over vakmanschap inspiratie uit het pragmatisme. Hij stelt – op basis van inzichten van pragmatisten als Dewey – dat goed vakmanschap een vorm van socialisme met zich meebrengt. Dewey en anderen spoorden werknemers aan om kwaliteit van hun werk te beoordelen als een gemeenschappelijk experiment, als een collectief proces van leren.

Op verschillende plekken in het publieke debat duiken Sennetts ideeën over vakmanschap op. Willem Trommel gebruikt het als inspiratiebron om te zoeken naar een passende vorm van laatmodern bestuur (Trommel, 2013a). In een recente bundel *Good Work. The Ethics of Craftmanship* onder redactie van Kunneman wordt een poging gedaan om Sennetts werk productief te maken voor ‘normatief professionalisme’, als tegenhanger voor de ethische standaarden van markt en bureaucratie.

“The contemporary pressure on corporations – but also on public organisations – to ‘internalize’ instead of externalize moral responsibilities, confronts the organisations involved with new moral challenges. These challenges cannot be met on the basis of the organizing principles of the free market economy. But neither can the moral indifference of the free market economy be remedied by invoking the moral resources of the civil society! The great political and practical relevance of Sennett’s recent work, as discussed in this book rests on the conceptual resources it provides to confront this ‘double’ moral lacuna with the help of ‘craftsmanship’ and ‘cooperation’. (...) By foregrounding the *normative* content of professional knowledge and professional action we hoped to provide a conceptual anti-dote against the increasing dominance of instrumental and technocratic forms of professionalism within healthcare, social work and education.” (2013: xx).

4.4 Nieuwe patronen van organiseren en besturen

Naast nieuwe patronen van samenleven en samenwerken en nieuwe patronen van normativiteit en moraliteit zien we in de derde plaats nieuwe patronen van organiseren en besturen in de samenleving ontstaan. Daarmee bedoel ik andere patronen dan de in hoofdstuk 1 beschreven veranderingen in het

maatschappelijk organiseren. De daar beschreven veranderingen komen voort uit en spelen zich af op het ‘mesoniveau’ van de transitie. De nieuwe patronen waarop ik duid spelen zich meer op het microniveau af, en komen voort uit de nieuwe maatschappelijke dynamiek zoals hierboven beschreven. Los van politiek-bestuurlijke interventies in de herziening van de verzorgingsstaat, in het beheersbaar houden van de overheidsuitgaven en in het stimuleren van burgerparticipatie en actief burgerschap vindt er in de samenleving zelf veel sociale en organisatorische vernieuwing plaats. In deze paragraaf breng ik de belangrijkste vernieuwingen in beeld.

In de eerste plaats zien we dat zich in het ‘middenveld’ een nieuwe dynamiek ontstaat. Van der Steen, De Bruijn en Schillemans (2013) laten zien dat er allerlei vernieuwingsbewegingen zijn. Vermaatschappelijking, de beweging van overheid naar gemeenschap en geïnitieerd door de overheid, is lang niet de enige beweging. Van der Steen, De Bruijn en Schillemans laten op overzichtelijke wijze zien dat er veel meer bewegingen gaande zijn tussen de verschillende domeinen. Tussen overheid en gemeenschap is niet alleen sprake van een beweging waarbij de overheid de samenleving aanspoort (vermaatschappelijking, zoals we in hoofdstuk 1 zagen), maar vanuit de gemeenschap zelf vindt sociale vernieuwing plaats die we ook ‘actief burgerschap’ kunnen noemen. Naast burgerschap wordt ook wel van ‘zelforganisatie’ gesproken. Daarover hieronder zo dadelijk meer. Niet alleen wordt de *gemeenschap* weer als producent van (semi)-collectieve goederen gezien, ook in de *marktsfeer* ontstaan zelfstandige initiatieven rond ‘sociaal ondernemerschap’, zoals maatschappelijk verantwoord ondernemen (vgl. ook Van der Steen, Van Twist, Chin-a-Fat & Kwakkelstein, 2013). We signalen dus een ‘drukte’ op het maatschappelijk middenveld. In al deze gevallen ontstaat in het ‘middenveld’ een nieuwe dynamiek, die van meerdere zijden komt. De verandering in maatschappelijk organiseren kent dus verschillende gedaantes. Het komt van bovenaf en van onderop, het is een beweging vanuit de staat, maar evengoed een beweging vanuit de gemeenschap en vanuit de markt.

De meest belangwekkende beweging is, ten tweede, de beweging van *zelforganisatie*. Transitiedenker Jan Rotmans laat in zijn boek *In het oog van de orkaan* heel duidelijk zien dat rond het maatschappelijk organiseren een dynamiek ontstaat die geheel los van de overheid op gang komt en uiting is van alternatieve vormen van maatschappelijk organiseren voorbij de verzorgingsstaat (Rotmans is niet de enige die dit signaleert, maar beschrijft dit wel het meest radicaal). In termen van Rotmans (2012) ontstaat er op microniveau ontelbaar veel innovatieve initiatieven. “Er is een enorme veranderdynamiek, veroorzaakt door een steeds krachtiger wordende onderstroom (...)” (2012, 21). In bedrijfjes, netwerken, coöperaties en individuele burgers organiseren mensen zich rond energie, voedsel, zorg en sociale zekerheid, waarbij nieuwe technologie (voornamelijk internet) een belangrijke motor is. Mensen worden daarmee producenten op kleine schaal, die Rotmans ‘prosumenten’ noemt. “Deze ‘prosumenten’ nemen het heft in eigen hand en organiseren zich in groepen of netwerken daar waar dat schaalvoordelen met zich meebrengt.” Zelfstandige ondernemers die een Broodfonds oprichten om aan een vorm van sociale zekerheid tegemoet te komen is een voorbeeld. Buurtbewoners die samen aan groene energievoorziening werken, door het kopen van zonnepanelen of het exploiteren van een windmolen, is een ander voorbeeld. In de zorg ontstaan nieuwe organisatie modellen, waarin de zorg veel meer op maat geleverd wordt en waarin de professionele zorgverleners niet meer geleid worden vanuit een grote bureaucratische organisatie, maar in kleine ondernemingen samenwerken met veel flexibiliteit, waarbij uitgegaan wordt van hun professionele kwaliteit. Op een andere manier, maar nauw verwant, past de oprichting van private zorginstellingen hier ook onder (bijv. de Thomashuizen). Deelnemers daaraan committeren zich niet langer aan bestaande collectieve voorzieningen, wachten ook niet op hervorming of werken actief daaraan, maar organiseren hun eigen solidariteit en voorzieningen.

Kenmerkend voor deze maatschappelijke innovatie is dat het gaat om veranderingen in het maatschappelijk organiseren, die wel te typeren zijn als een ‘wending naar de samenleving’, maar niet voortkomen uit de herzieningsoperatie van de verzorgingsstaat, de opbouw van actief burgerschap en

de revitalisering van de *civil society*. Het is een zelfstandige en ‘losgeraakte’ maatschappelijke dynamiek. Om die reden is het hier gepresenteerd als ‘maatschappelijke innovatie’. Deze vernieuwingsbeweging wordt dus niet meer centraal en van bovenaf gestuurd, maar vindt decentraal en van onderop plaats. Daarin ligt volgens Rotmans ook de kern van de nieuwe sociale organisaties van de samenleving. Rotmans spreekt van horizontalisering. “Dat vraagt ook om een nieuwe vorm van sturing. Niet langer vanuit controle, beheersing en zekerheid, maar uitgaan van onzekerheid, complexiteit en constante aanpassing. Niet langer uitgaan van regie, maar van faciliteren.” (2012: 22). De nieuwe waarden van de samenleving worden gezocht rond samenwerking: “(...) een nieuw paradigma tekent zich voorzichtig af rondom waarden als coöperatie, kringlopen sluiten en samenredzaamheid.” (2012: 22). Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat de *coöperatie* als organisatievorm opnieuw populair aan het worden is. Over de betekenis van coöperaties kom ik hoofdstuk 6 uitgebreider terug, hier volsta ik met het benoemen ervan.

Naast de beweging van zelforganisatie en drukte op het middenveld zien we, ten derde, nieuwe vormen van samenwerking ontstaan tussen overheden en zelforganiserende verbanden. Overheden hebben zich te verhouden tegenover initiatieven van zelforganisatie zodra de vormgeving van publieke voorzieningen en publieke waarden in het geding zijn. Soms gaat de inhoud van de activiteit de overheid niet aan, omdat het een initiatief van de samenleving is, waar de overheid niet om heeft gevraagd. Omdat soms wel publieke middelen betrokken zijn bij het initiatief moet de overheid een opvatting hebben over deze initiatieven, met het oog op de bescherming van bepaalde waarden (vgl. Van der Steen, Van Twist, Chin-a-Fat & Kwakkelstein, 2013). In andere gevallen wordt er samengewerkt tussen maatschappelijke initiatiefnemers en (lokale) overheden. Dan werken bijvoorbeeld overheid of politie samen met burgergroepen of scholen samen aan de veiligheid en openbare orde. Wat dan ontstaat zijn nieuwe samenwerkingsverbanden, die meer zijn dan netwerken. Trommel (2013b) signaleert deze ontwikkeling en duidt de nieuwe samenwerking als *crafting communities*. Dit zijn “gemeenschappen van ‘sociale ambachtslieden’ die zich toelagen op het smeden van verbindingen tussen de oude institutionele orde en de actuele sociale dynamiek.” (Trommel, 2013c: 1). In deze vorm van samenwerking zetten verschillende partijen zich in voor een specifiek maatschappelijk probleem. Bestuurders, professionals, managers, politici etc. kunnen ook pogingen doen om nieuwe verbindingen te leggen tussen nationale instituties en meer lokale sociale initiatieven. “Met name deze laatste praktijken zijn in mijn optiek een teken van een fundamentele verandering, die op een soort van *emerging governance* wijzen.” (Trommel, 2013c: 3). De gemeenschappelijkheid ligt in de wil om maatschappelijke vraagstukken op te lossen, met als gedeelde identiteit: goed werken en goed samenwerken (Trommel, 2013a; 2013b).

4.5 Conclusie: een nieuw maatschappelijke identiteit

In dit hoofdstuk is een scala aan nieuwe ontwikkelingen gepresenteerd die uitdrukking zijn van veranderingen in de sociale ordening van de samenleving. In de eerste plaats zien we nieuwe patronen van samenleven en samenwerken. In de context van de laatmoderniteit en in het tijdperk van individualiteit en authenticiteit blijkt een sociale identiteit van ‘connectedness’ zichtbaar te worden. De sociale infrastructuur laat zich kenmerken als een netwerk en op basis van deze twee ontstaan nieuwe dynamiek in de consumptie en in de bedrijfsorganisatie. Mensen zijn steeds sterker gericht op samenwerking. Deze ontwikkelingen hangen onmiskenbaar samen met technologische ontwikkelingen (het internet), kritiek op het neoliberalisme en de opkomst van de informatie- en kenniseconomie. In de tweede plaats zien we nieuwe patronen van normativiteit en moraliteit. Door recent onderzoek krijgen we beter zicht in bezieling van mensen en die blijkt in een gesecculariseerde en geïndividualiseerde samenleving volop aanwezig. Er lijkt zelfs een hele wending naar geïnternaliseerde en intrinsieke normativiteit plaats te vinden. Want niet alleen bezieling is op allerlei manieren aanwezig, we zien ook de herleving van niet-procedurele ethiek, op vakmanschap gebaseerd

gezag en professionele ethiek. In de derde plaats zien we dat nieuwe patronen van besturen en organiseren ontstaan. In allerlei domeinen van de samenleving is participatie en maatschappelijke verantwoordelijkheid in beeld. Daarbij worden twee nieuwe organisatorische dynamieken ontdekt: zelforganisatie en nieuwe publieke samenwerkingsverbanden.

Dat deze drie patronen iets met elkaar te maken hebben is ook duidelijk zichtbaar. De nieuwe patronen van besturen en organiseren vinden plaats in de sociale infrastructuur van de netwerksamenleving. Ze hebben samenwerking voorop staan, waarbij een door vakmanschap en professionaliteit gedreven bezieling leidend is en waarbij dat vakmanschap ook een normatieve richting moet geven. Wat we hier zien zijn ontwikkelingen die zich op microniveau afspelen: deze houdingen, waarden en processen zijn nog niet leidend in het maatschappelijk organiseren. Het zijn opkomende trends. In het licht van de zoektocht naar een nieuwe identiteit voorbij het neoliberalisme, zoals in hoofdstuk 3 uiteengezet, kan deze sociale dynamiek als een antwoord op die zoektocht gezien worden. Voorzichtig kunnen we concluderen dat in deze nieuwe sociale dynamiek een nieuwe *maatschappelijke identiteit* ontstaat. De door Verhaeghe gezochte en gewenste nieuwe identiteit, een nieuw patroon van waarden waarin gemeenschappelijkheid, intrinsieke motivatie en samenwerking centraal staan, zien we in deze sociale dynamiek naar voren komen. We kunnen dan met andere woorden ook zeggen dat hier een nieuw *ethos* ontstaat. Elke tijd heeft zijn eigen ethos, de periode van de verzorgingsstaat had een ethos van 'rechten' (zie Adriaansens & Zijdeveld, 1982). De laatmoderne periode heeft een ethos dat in elk geval gekenmerkt wordt door samenwerking. Als we deze nieuwe sociale dynamiek in het perspectief plaatsen van de ontwikkeling van nieuwe drijfveren en wereldbeelden (zie hoofdstuk 3) dan kunnen we stellig concluderen dat deze sociale dynamiek betekenisvol is. Ze kan gezien worden als de maatschappelijke verwerkelijking van de drijfveren synergie en holisme/duurzaamheid en het 'subjectief-idealistisch' wereldbeeld. De nieuwe sociale identiteit en sociaal verkeer heeft individualiteit sterk centraal staan. Nieuwe sociabiliteit is gebaseerd op zwakke verbanden en zijn gekozen. Veel ruimte dus voor persoonlijke vrijheid. De netwerksamenleving geeft de gewenste flexibiliteit. De focus op functionaliteit zien we in de manifestatie van inhoudelijk-georiënteerd gezag en normativiteit. Dat past bij de drijfveer synergie. De holistische drijfveer is de collectieve manifestatie van de drijfveer synergie, met focus op duurzaamheid. De nieuwe gemeenschappen zijn meer dan netwerken, ze delen iets, maar zijn vooral collectiviteiten van individuen. Tegelijkertijd manifesteert zich nieuwe betrokkenheid, lokaal en op kleine schaal, met een identiteit die voorbij het materialisme gaat; dat past bij het nieuwe wereldbeeld.

De stelling dat het in de laatmoderniteit gedaan is met de sociale samenhang en sociabiliteit kan in het licht van dit hoofdstuk niet langer volgehouden worden. De laatmoderne tijd is weliswaar het tijdperk van het individu, maar geeft ook blijk van nieuwe sociabiliteit. Bij een enkel pessimistisch perspectief op individu en samenleving zijn dus veel kanttekeningen te plaatsen. Het is onvoldoende duidelijk of de laatmoderniteit ook het sociaal kapitaal schaadt. De moderniteit lijkt de participatie in de samenleving niet in de weg te staan. Laten we op de politiek-maatschappelijke onderstromen in de veranderingen in het maatschappelijk organiseren dan kan deze nieuwe sociale dynamiek als een antwoord daarop gezien worden. De aandacht voor zelforganisatie kan een uiting zijn van het ideaal van zelfbestuur, de nieuwe vormen van samenwerking als manifestatie van het idee van wederkerig nut, de netwerksamenleving als antwoord op de ervaren sociale instabiliteit en als nieuwe vorm van sociale samenhang. De nieuwe bezieling en inhoudelijke vormen van gezag en professionele ethiek als antwoord op het neoliberalisme en de nieuwe vormen van samenwerking aan publieke vraagstukken als nieuwe vormen van solidariteit. Het hangt van iemands morele perspectief af hoe iemand dit alles waardeert, maar neutraal geformuleerd is simpelweg een nieuwe balans tussen individu en samenleving ontstaan waarbij de sociale structuur niet uitgemond is in chaos en volledige onverbondenheid. Wat deze sociale dynamiek betekent voor een passende vorm van maatschappelijk organiseren is onderwerp van de volgende twee hoofdstukken.

5. Terug naar de samenleving: een problematische wending

5.1 Introductie

In dit hoofdstuk maak ik een begin met de beantwoording van de vraag welk type maatschappelijk organiseren ‘passend’ is bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving. Nu zijn er grofweg vier typen van maatschappelijk organiseren te onderscheiden, op basis van het in hoofdstuk 1 genoemde model van Van de Donk (2001): de staat, de markt, de gemeenschap en het maatschappelijk middenveld. Bij de vraag naar welke vorm van organiseren passend is ga ik niet alle domeinen en ideaaltypische onderscheidingen langs. De ‘markt’ is niet de optie die momenteel in de belangstelling staat in het maatschappelijke en academische debat, en de ‘bureaucratie’ is wel in beeld maar staat onder grote kritiek. Bovendien geeft de besproken ontwikkelingsrichting van de samenleving in hoofdstuk 3 en 4 geen aanleiding om deze richtingen te overwegen. De vraag is of het maatschappelijk organiseren in de gemeenschap en de *civil society* wél passend zijn. In hoofdstuk 1 bleek dat alles in het maatschappelijk organiseren zich richt op een wending naar de samenleving. Het idee van ‘meer samenleving’, met beelden van particulier initiatief, *civil society*, *big society*, al dan niet gepaard met ‘minder overheid’, heeft de overhand. Is de *heroriëntatie* op de *civil society* (om het maar met dit begrip samen te vatten) een passende beweging voor de herordening van het maatschappelijk organiseren? Dat is de vraag die in dit hoofdstuk centraal staat. In dit hoofdstuk werk ik de these uit dat deze beweging terug naar de samenleving zonder meer, problematisch is. Het problematische zit in de beweging *terug*, naar een ordeningsmodel en samenlevingsmodel van voor de verzorgingsstaat. De passendheid van de beweging die op ‘mesoniveau’ is ingezet door politiek en bestuur is beperkt. Dat zal ik allereerst laten zien door te onderzoeken hoe de *civil society* ervoor staat (5.2). Vervolgens onderzoek ik hoe veerkrachtig de samenleving is (5.3). Ten slotte doordenk ik aan de hand van de inzichten uit de voorafgaande paragrafen en de geschetste kaders in hoofdstuk 3 en 4 wat de implicaties van de moderniteit zijn. In de conclusie (5.5) maak ik de balans op.

5.2 Maatschappelijk organiseren in de *civil society*?

Het eerste deel van de reflectie op de beweging ‘terug naar de samenleving’ richt zich op de *civil society*. Dit domein wordt weer aangemerkt als de meest natuurlijke plaats voor het maatschappelijk organiseren. In deze paragraaf wordt in kaart gebracht hoe die *civil society* ervoor staat. Om te kunnen beoordelen of het terugleggen van de verantwoordelijkheid voor publieke voorzieningen bij de samenleving passend is, gedragen kan worden door die samenleving, onderzoek ik in deze paragraaf hoe het domein van de samenleving dat hiervoor in aanmerking komt, ervoor staat. Eerst wordt de staat van de *civil society* beschouwd (5.2.1). Vervolgens worden twee belangrijke vraagstukken van maatschappelijke organisaties onder de loep genomen, die cruciaal zijn voor ‘vrijwillige associaties’: bezieling en binding (5.2.2 en 5.2.3). Deze aspecten zijn van groot belang bij herordening van het maatschappelijk organiseren.

5.2.1 De staat van de *civil society*

Eerst is een definitiebepaling belangrijk: wat is de *civil society*? Vanouds wordt de *civil society* gezien als het domein waarin het maatschappelijk verkeer plaatsvindt, waarin mensen ‘vrijwillig associëren’ en is het een aanduiding voor een sociale ruimte binnen de maatschappij (Buijs, Dekker en Hooghe, 2009): “Civil society heeft sinds de jaren 1980 grote opgang gemaakt als overkoepelende term voor de sfeer van vrijwillige associaties naast de markt en de staat: verenigingen, pressiegroepen, sociale bewegingen, kerken.” (2009: 10). Volgens Dekker (2002) is het een ideaaltypische benadering van een domein waar vrijwillige associaties dominant zijn. Het is een “manier van maatschappelijk ordenen en

coördineren die anders is dan de hiërarchie eigen aan de staat of de concurrentie kenmerkend voor de markt, en anders ook dan op basis van de solidariteit van de gemeenschap. De eigen ordening van de *civil society* kan worden gekarakteriseerd met vrijwillige associatieve relaties.” (2002: 15). Daarmee fungeert ze als een ‘intermediaire sector’ tussen staat, markt en gemeenschappen (Van de Donk, 2001).

Hoe is het gesteld met de *civil society* (of: maatschappelijk middenveld)? De teneur in de literatuur van de laatste jaren is dat er van het traditionele maatschappelijk middenveld weinig meer is overgebleven. In de loop van de twintigste eeuw is het maatschappelijk middenveld steeds sterker onder de vleugels van de overheid gekomen en is ze ‘verstatelijkt’ (Rob, 2012), wat zoveel wil zeggen als dat de overheid niet alleen garant is gaan staan voor publieke voorzieningen maar ze ook zelf is gaan organiseren (RMO, 2013a). Daarmee is het maatschappelijk organiseren ‘ontworteld’ uit de samenleving, zijn organisatieprincipes gaan lijken op die van de overheid (en later op die van de markt) (RMO, 2009). Het probleem met een verstatelijkt middenveld is dus dat het niet meer ‘van de samenleving’ is, geen binding meer heeft met een achterban. Volgens Van de Donk (2001) is het maatschappelijk bestuur ‘ontziend’ geraakt. In het proces van modernisering van deze organisaties door professionalisering, democratisering en instrumentalisering (ofwel: verstatelijking) is de ‘ziel’, de bezieling uit deze organisaties geraakt. Van de Donk:

De functionele rationaliteit die veel domeinen van zorg is gaan domineren verdringt waarden en idealen door meetbare beleidsdoelen. Dat gebeurt bovendien op een zodanige wijze dat problematisering en evaluatie van maatschappelijk handelen vanuit een meer waarden-gerelateerde oriëntatie steeds lastiger wordt. (2001: 33).

Niet alleen is sprake van verstatelijking en ontzieling van het maatschappelijk middenveld, ook is de *civil society* ‘verdampt’, aldus Paul Dekker (2002). Burgers lijken zelfredzamer en hebben minder een maatschappelijk middenveld nodig. Hiermee verdampt de eigen positie van de *civil society*. “Waar ooit een institutioneel domein kon worden begrensd, zien we nu organisaties uit de markt en de staatssfeer trekken van de *civil society* aannemen en omgekeerd organisaties uit de *civil society* ‘verwateren’.” (Dekker 2002: 35). Organisaties in de verschillende domeinen worden steeds meer hybride. De betrokkenheid van mensen vindt steeds meer aan de randen van de *civil society* plaats, tegen de domeinen van de staat, gemeenschap of markt aan (burgerschap, informeel vrijwilligerswerk, consumentenactivisme).

Vrijwillige associatieve relaties verspreiden zich in andere sferen, vrijwillige associaties met een breed verenigingsleven zijn op de terugtocht of zijn zo van karakter veranderd dat ze samen geen domein meer vormen en als non-profit of pressiegroep eerder op de markt of bij de overheid worden geplaatst. (Dekker 2002: 39).

De onderscheiden betekenis van participatie in de *civil society* lijkt minder groot dan gedacht en ook andere domeinen van de samenleving blijken bij te kunnen dragen aan sociaal vertrouwen.

Wat betekent dit? De *civil society* staat er niet goed bij. Nu hoeft dat niet per se problematisch te zijn, maar het betekent in elk geval dat heroriëntatie hierop weinig betekenisvol kan zijn. Het is dan oriënteren op een ideaal uit het verleden. Daarin kunnen uiteraard inspirerende bestuurlijke principes en idealen liggen. Nu is de *civil society* niet helemaal weg. Nog steeds is er veel particulier initiatief: Nederland scoort nog steeds ontzettend hoog op vrijwilligerswerk, maar liefst 45% van de Nederlanders doet jaarlijks aan vrijwilligerswerk. De reden dat terugkeer naar het maatschappelijk middenveld toch problematisch is, heeft te maken met twee zaken: bezieling en binding. Bestaande maatschappelijke organisaties, die *maatschappelijke* organisaties willen zijn, worstelen met deze thema’s. De vraag is of de samenleving van nu nog past bij de ‘oude organisaties’. Het probleem met binding en bezieling geldt niet alleen voor oude organisaties. Dit probleem komt in het hart van het maatschappelijk debat als we een dergelijke wending naar de samenleving inzetten.

5.2.2 Bezieling

Het eerste probleem gaat over bezieling. Bezieling is de grote drijfkracht achter maatschappelijk initiatief. Dan gaat het om *engagement*, om diepe motivaties om inzet te tonen voor iets. Bezieling is zagezegd de ‘motor’ van het organiseren in het maatschappelijk middenveld. Publieke voorzieningen ontstonden in de sfeer van het particulier initiatief vanuit een sterk motief van liefdadigheid en gevoel voor algemeen belang. Vanouds wordt een sterke verbinding gelegd met religieuze en ideologische inspiratie en motivatie en participatie in de *civil society* (vgl. Van Harskamp, 2009). *Agape*, een sterke vorm van liefde, was leidend voor solidariteit opgevat als barmhartigheid (vgl. Buijs, 2012). Gezien de grote rol van het christendom in de Nederlandse samenleving kan gemakkelijk gezegd worden dat daarmee het christelijke liefdadigheidsbegrip een zeer grote rol heeft gespeeld in de opbouw van de *civil society* en het particulier initiatief (hoewel niet uitsluitend!) (Burger & Veldheer, 2001). Ook in het denken over het maatschappelijk organiseren in de samenleving is dit terug te zien in termen als ‘soevereiniteit in eigen kring’ en ‘subsidiariteitsbeginsel’ (vgl. Klink, 1991; Buijs, 2009). Kenmerkend voor de manier waarop het bestel van de Nederlandse samenleving was opgebouwd is de verzuiling, waarbij de scheidslijnen gebaseerd waren op levensbeschouwelijke gronden (Hupe, 1993, Ter Borg, 2008). In deze context zijn veel maatschappelijke organisaties ontstaan.

Twee belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw hebben eraan bijgedragen dat de oorspronkelijke bezieling grotendeels verdwenen is: ontzuiling en secularisering. Met de ontzuiling verdween een belangrijke betekenisgevende sociale structuur, en daarmee een collectieve (levensbeschouwelijke) identiteit. Secularisering, verwant aan ontzuiling, betekent in elk geval de afname van betekenis van het christendom in de samenleving. Hiermee verdwijnt een belangrijke inspiratiebron voor particulier initiatief en vorming van de *civil society*. Hoewel in de literatuur een sterke band tussen religie, *civil society* en vrijwilligerswerk wordt verondersteld blijkt dit empirisch niet duidelijk aan te tonen (Bekkers, 2002; Buijs, 2009; Kinneging, 2009; Van Harskamp, 2009; Dekker & De Hart, 2012). Onduidelijk is of kerkelijke betrokkenheid of religieuze overtuigingen van belang zijn. Bovendien blijft het vrijwilligerswerk ondanks secularisatie op een hoog peil (De Hart & Dekker, 2012). Ook al hangen secularisatie, ontzuiling en vrijwillige associatie niet direct met elkaar samen, de vraag dringt zich wel op welke bezieling mensen hebben, welke motivatie en inspiratie om zich weer in te zetten voor publieke voorzieningen. Bij de opbouw van de moderne samenleving hebben de particuliere initiatieven van verschillende levensbeschouwelijke groeperingen een belangrijke rol gespeeld, gedreven door een sterke inhoudelijke motivatie. Bovendien was het een fase van maatschappelijke emancipatie (Ter Borg, 2008; Taylor 2010). Dat vormde een belangrijke bron van collectief handelen. De vraag is of we na de secularisatie en het verlies aan oude morele bronnen weer inspiratiebronnen vinden die sterk genoeg zijn om mensen aan het zorgen te krijgen, om lotsverbondenheid te tonen, solidair te zijn met elkaar, publieke voorzieningen te ‘dragen’. Is het reëel om een dergelijk commitment te vragen van een samenleving die drijft op wederkerigheid en welbegrepen eigenbelang (vgl. Taylor, 2004)? Volgens Buijs (2012) is een sterke inspiratiebron wel nodig in een samenleving die zichzelf hoge standaarden oplegt. De vraag is of de in hoofdstuk 4 gesignaleerde nieuwe moraliteit en normativiteit krachtig genoeg is. Daarover meer in paragraaf 5.4.

5.2.3 Binding

Het tweede probleem met de *civil society* gaat over binding. Dit appelleert aan de vraag hoe maatschappelijke organisaties langdurige verbondenheid kunnen vasthouden. Kenmerkend voor verbondenheid met de *civil society* was een sterk plichtsbesef, loyaliteit aan de gemeenschap, sociale controle en maatschappelijke afhankelijkheid (vgl. Adler & Heckscher, 2006). Identiteit was afhankelijk van het collectief en dat betrof de verzuilde sociale structuur. Het collectief stond voorop en niet de individualiteit. In termen van solidariteit was er sprake van ‘directe’ solidariteit,

mechanische lotsverbondenheid. Door verschillende maatschappelijke ‘krachten’, zoals toegenomen mobiliteit, globalisering en individualisering, is de manier waarop identiteit wordt beleefd en mensen zich verhouden tot de samenleving sterk veranderd (vgl. G. Dekker, 2009; Kuiper, 2009; Van der Loo en Van Reijen, 1990). Natuurlijke of mechanische lotsverbondenheid is er nauwelijks meer, mensen zijn niet meer onderdeel van natuurlijke gemeenschappen en zijn door toegenomen mobiliteit steeds minder vaak langdurig verbonden op een bepaalde plaats. Dit heeft, zoals Richard Sennett stelt, te maken met de cultuur van het huidige kapitalisme. Deze stimuleert dat mensen zich niet binden, maar flexibel blijven, steeds weer op zoek gaan naar nieuwe uitdagingen (Sennett, 2007). De betrokkenheid bij maatschappelijke activiteiten is steeds meer kortstondig, op korte termijn en op kleine en overzichtelijke projecten gericht. Individualisering heeft grote invloed op de manier waarop mensen zich geven als vrijwilliger. Volgens Hustinx (2009) verandert dit proces de voorwaarden voor engagement. Mensen denken vanuit hun individuele identiteit en niet meer vanuit een gemeenschapsidentiteit. Individuele levensloopontwikkeling staat voorop. Participatie hangt dan ook af of een project correspondeert met de eigen levensloop, of het aansluit bij het individuele levenskader. “Er vindt met andere woorden een meer intense en dynamische interactie plaats tussen individuele omstandigheden en vrijwillig engagement.” (Hustinx, 2009: 217). Wat zich daarmee ook voordoet is informalisering en de-institutionalisering van vrijwillige betrokkenheid (Van den Berg, 2012). Grote en ‘oude’ maatschappelijke organisaties en structuren worden daardoor gepasseerd. Dit probleem van binding is volgens socioloog Zygmunt Bauman onderdeel van de ‘vloeibare moderniteit’ waarin vaste structuren niet langer domineren, lange-termijndenken vervangen is voor korte projecten het individuele en maatschappelijke leven wordt gezien als verschillende korte-termijnprojecten (Bauman, 2012). Het is niet duidelijk of deze ‘dunne’ vorm van binding aan organisaties en instituties collectieve publieke voorzieningen kan dragen.

5.3 De grenzen van maatschappelijke veerkracht

De problematiek houdt niet op bij de *civil society*. De volgende vraag is hoe veerkrachtig de Nederlandse samenleving is, buiten die *civil society* om. Zijn we in staat om ‘meer verantwoordelijkheid’ op ons te nemen of zijn er tekenen dat ‘meer samenleving’ niet zo eenvoudig gaat? Zoals eerder benoemd is de teneur van veel studies een lofzang op de burger en de vitaliteit van de samenleving. Daardoor ontstaat een optimisme dat haast naïef overkomt. Waar liggen echter de grenzen van die veerkracht? We hebben reden om kritische te kijken naar ‘meer eigen verantwoordelijkheid.’ Uit onderzoek van het SCP (2012) blijkt dat burgers het principe van eigen verantwoordelijkheid steunen en positief waarderen, maar dat ‘meer’ eigen verantwoordelijkheid lang niet altijd in goede aarde valt. Soms moet de overheid zelf meer verantwoordelijkheid nemen, vinden burgers – ze nemen zelf immers al veel eigen verantwoordelijkheid. Om de veerkracht te onderzoeken bespreek ik eerst de literatuur over vermoeidheid van de samenleving (5.3.1) en vervolgens onderzoek ik hoe het gaat met actief burgerschap (5.3.2).

5.3.1 De vermoeide samenleving

De ontvankelijkheid van de samenleving voor *meer* eigen verantwoordelijkheid en participatie kan serieus betwist worden. Een aantal auteurs wijzen op ‘oververhitting’ van de samenleving. De Duits-Koreaanse filosoof Han spreekt over *De vermoeide samenleving* die leidt onder een depressief makende druk van het presteren. Nietsdoen als optie is uitgebannen uit de samenleving, altijd actief zijn en prestaties leveren is de norm.

De keerzijde is dat de bedrijvige prestatiesamenleving een excessieve moeheid en uitputting oplevert. Dat zijn psychische toestanden die kenmerkend zijn voor een wereld die arm is aan negativiteit en beheerst wordt door een overmaat aan positiviteit. (...) Ze

worden juist veroorzaakt door een *teveel* aan positiviteit. Excessieve prestatieverhoging leidt tot een infarct van de ziel. (Han, 2012: 50).

Iets dergelijks betoogt ook de psychoanalyticus Paul Verhaeghe in zijn boek *Identiteit* (2012). De samenleving is een prestatie maatschappij geworden, waarin het neoliberale denken zelfs onze identiteitsbeleving omvat. Het nieuwe verhaal luidt:

Mensen zijn competitieve wezens die vooral uit zijn op hun eigen profijt. Op maatschappelijk vlak is dat in het voordeel van ons allemaal, want iedereen zal in die competitie zijn uiterste best doen om aan de top te geraken. (...) Dit is ethisch correct, want het slagen of mislukken van een individu in die competitie hangt volledig af van diens eigen inspanningen. Iedereen is bijgevolg zelf verantwoordelijk voor het eigen succes of falen. (2012: 116).

De hele samenleving is ermee doordrenkt: de universiteit is een kennisbedrijf, het ziekenhuis een zorgbedrijf. In de arbeidsorganisatie is alles gericht op individuele prestaties, winst, effectiviteit, competitie.

Op politiek-filosofisch vlak geeft Gijs van Oenen in zijn boek *Nu even niet!* een vergelijkbare analyse. In hoofdstuk 4 is zijn werk al ter sprake gekomen in relatie tot de gezagscrisis, hier vervolg ik de bespreking van zijn werk omdat hij op dit punt van mijn betoog nog iets belangrijks te melden heeft. Onze samenleving lijdt aan een teveel aan interactiviteit, wat zich uit in interactieve metaalmoeheid en interpassiviteit, aldus Van Oenen (2011). Het emancipatieproces in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft geleid tot een nieuwe manier van samenleven, waarin gezag en besluitvorming in hoge mate interactief zijn geworden. Waar we volgens Van Oenen nu mee te maken hebben, is het onbedoelde gevolg van de emancipatie: de last ervan. We ervaren een teveel aan emancipatie, we staan onder de druk om ons aan het interactieve gezag te onderwerpen. We hebben geen excuus meer om ons niet aan de normen te houden – we hebben ze immers zelf (collectief) interactief vastgesteld. “Maar geëmancipeerd handelen is een zware opgave, waaraan we niet altijd kunnen voldoen. We worden er moe van. We snakken zo nu en dan naar een vrijstelling van die zelfopgelegde dwang, naar een *time-out*.” aldus Van Oenen (2011: 18). We lijden, kortom, aan een onvermogen om consequent naar onze eigen normen te handelen. Dit is de tragiek van een geslaagde emancipatie.

Deze last manifesteert zich in *interactieve metaalmoeheid*. Het gaat hier om moeheid van het verlichtingsproject van de mens om geëmancipeerd te leven. Dit is de psychologische belasting van de emancipatie en is daarmee de sociaalpsychologische dimensie van *interpassiviteit*. Interpassiviteit is, zo definieert Van Oenen, “(...) een poging om een last uit te besteden die wij vrijwillig op ons hebben genomen, maar die ons inmiddels zwaar begint te vallen.” (2011, 57). Uitbesteden (aan mensen, instituties en dingen) is de interpassieve strategie om te kunnen omgaan met het teveel aan interactiviteit die we uiteindelijk niet kwijt willen. We willen op dit moment even niet aangesproken worden door de instituties. Op politiek niveau is democratie de resultante van emancipatie en in lijn met zijn interpassiviteitsthese stelt Van Oenen dat er een teveel aan democratie is. Pleidooien voor meer democratisering en meer betrokkenheid bij beleid zijn dus niet kansrijk.

5.3.2 De kracht van actieve burgers

Hoe gaat het met het actief burgerschap? In hoofdstuk 2 heb ik laten zien dat actief burgerschap een nieuw paradigma is waarin verantwoordelijke burgers belangrijke spelers zijn geworden in het maatschappelijk organiseren. Over de vraag of actief burgerschap nu ook echt werkt is een maatschappelijk debat gaande tussen voorstanders en critici van actief burgerschap. Onderzoeken lijken verschillende richtingen uit te wijzen. Van der Zwaard en Specht (2013) geven in de recente studie *Betrokken burgers, betrouwbare overheid* een overzicht, maar concluderen vervolgens: “Veel van wat we denken te weten ligt echter genuanceerder en we weten nog een heleboel niet. Stelligheid

over de (on)mogelijkheden van verschillende groepen burgers is daarom misplaatst.” (2013: 33). In *Vertrouwen in burgers* (2012a) spreekt de WRR zich erg positief uit over het vermogen van de burger. Ook de Raad voor het Openbaar Bestuur is in het adviesrapport *Loslaten in vertrouwen* (2012) positief over de burger en de vitaliteit van de samenleving. Opvallend genoeg maken beide Raden duidelijk dat het probleem bij de overheid ligt en niet bij de samenleving. Beide raden stellen dat er veel vitaliteit in de samenleving is, maar dat dit door de overheid te weinig wordt gezien en dat die vitaliteit vaak buiten de activiteiten van de overheid en de verstatelijke maatschappelijke organisaties om plaatsvindt. Uit het WMO-trendrapport 2012 van Movisie blijkt echter dat het nog niet zo goed gaat met burgerbetrokkenheid bij de WMO. Burgergroeperingen blijken nog maar weinig echt verbonden met de WMO en professionals weten de burgers lang niet altijd goed te vinden. Het lukt nog niet om burgerverbanden bij de realisatie van beleidsdoelstellingen te betrekken (Movisie, 2012). Dat zes jaar na invoering van de WMO slechts mondjesmaat resultaat wordt geboekt, is betekenisvol.

Evelien Tonkens, die als hoogleraar Actief Burgerschap met een onderzoeksgroep veel publiceert over dit onderwerp, laat een gemengd beeld zien. Enerzijds laat ze zien dat het actief burgerschapsbeleid effect heeft:

Veel bewoners gaven in de afgelopen jaren gehoor aan die oproep [om mee te doen, RVP] en spanden zich in om de kwaliteit van het leven in hun buurt te verbeteren. Soms ging dat in goede samenwerking met de overheid en instanties, maar er ontstonden ook vaak wrijvingen die leidden tot gevoelens van miskennis of woede. (Tonkens & De Wilde, 2013: 18).

In de studie *Als meedoen pijn doet* schrijven Tonkens en De Wilde (2013) dat in de zojuist genoemde burgerparticipatie ‘pijnen’ zichtbaar zijn. Relatiepijn: pijn in het contact met medebewoners, overheden en andere organisaties. Meedoen moet je leren, en dan kan zich ‘groeipijn’ voordoen. Dat vindt plaats als overheden en organisaties burgers proberen te betrekken en hen uitdagen te ontwikkelen. Daarnaast doet ‘fantoompijn’ zich voor; pijn over dingen die verleden tijd zijn. Dan gaat het over teleurstellingen, verlangen naar wat voorbij is.

De meeste van de genoemde pijnen ontstaat tussen burgers en wijkinstaties: de gemeente, welzijnsinstellingen, woningcorporaties en zorginstellingen. Fantoompijn, groeipijn en relationele pijn hangen samen met de geëmotioniseerde verhoudingen tussen burgers en overheid. (2013: 23).

Teneur van deze studie is dat burgerparticipatie bepaald niet vanzelf gaat. Bovendien lijkt er vooral aandacht bij de overheid en organisaties voor positieve emoties en niet voor negatieve. Volgens Tonkens & De Wilde zal dat de democratische kant van burgerschap niet bevorderen. Uit een onderzoek van Kampen (2013) blijken paradoxale en niet direct gewenste effecten van ‘eigen verantwoordelijkheid’ en ‘eigen kracht’. Door deze begrippen centraal te stellen wordt gecommuniceerd dat meedoen gelukkig maakt. Wie niet bij (vrijwilligers)werk betrokken is, doet niet mee, zo luidt de boodschap. Die negatieve emoties die verbonden worden aan de oproepen van eigen verantwoordelijkheid doen vermoeden dat de overheid toch wel een ‘geluksmachine’ is. Geleid vrijwilligerswerk, vrijwilligerswerk als ‘tegenprestatie’, schept nieuwe verbanden tussen burger en overheid. Op deze manier ontstaat een nieuwe afhankelijkheidsrelatie van de overheid.

De trend lijkt dat de overheid de verwachtingen wil ‘managen’. Door geleid vrijwilligerswerk een ‘tegenprestatie’ te noemen, maakt de overheid heel duidelijk waar zij staat: vrijwilligerswerk is de laatste transactie in de wederkerige relatie tussen bijstandontvanger en overheid. (Kampen, 2013: 111).

Op basis van onderzoeken uit Tonkens en Duyvendak (2013b) kritiek op de beweging van actief burgerschap. De gedachte dat burgers de taken van de overheid duurzaam overnemen vinden zij

naïef. In een eerdere studie wees Tonkens ook al op het gevaar van overbelasting door overbevraging van burgers (Tonkens, 2006). Tonkens & Duyvendak (2013b) schrijven:

Een (...) risico is dat er grote gaten vallen in sociale voorzieningen doordat er veel te veel van vrijwilligers wordt verwacht. Zijn vrijwilligers duurzaam bereid en in staat om buurthuizen, bibliotheken en speeltuinen te runnen en burenhulp te organiseren? In eerste instantie kan dit veel enthousiasme genereren, maar onderzoek onder burgerinitiatieven laat zien dat veel complexe, veeleisende initiatieven na verloop van tijd weer verdwijnen door onderlinge conflicten die juist, doordat men vrijwillig deelneemt, hoog op kunnen lopen. Het hangt vaak op één trekker en als die ruzie krijgt of wegvalt, stort het kaartenhuis ineen.

Hoogleraar Samenlevingsopbouw Justus Uitermark toont zich ook kritisch. Zijn kritiek richt zich op zelforganisatie, die volgens hem vaak mislukt. We onderschatten hoeveel we aan de publieke voorzieningen te danken hebben – dingen die we met zelforganisatie nooit zullen bereiken. “Ook waar het wel lukt, is zelforganisatie kwetsbaar of problematisch.” (Ham, 2012) Het leidt tot segregatie, stelt hij, spanningen tussen groepen doen zich voor, het vereist veel van de sociale vermogens van mensen. Bovendien hebben mensen meer te doen. “Die mensen hebben ook allen werk en een gezin, dus er is een grote kans dat ze er op een gegeven moment mee stoppen, waardoor de continuïteit in het geding is. Dat is een probleem als het gaat om cruciale voorzieningen voor bijvoorbeeld ouderen en jongeren.” (Ham, 2012). Ook wijst hij erop dat mensen vooral het leuke werk willen doen, maar er zijn ook ‘rotklussen’ die er wel degelijk bij.

5.4 Implicaties van de moderniteit

Hoe verhoudt de beweging terug naar de samenleving in de gestalte van *civil society* of *big society*, met veel eigen verantwoordelijkheid voor de samenleving zich tot de late moderniteit, de worsteling met politiek-maatschappelijke vraagstukken, het nieuwe wereldbeeld en de nieuwe sociale dynamiek? Is *terug naar de civil society* of het sturen op een *big society* een passende beweging?

De problemen waar de *civil society* mee kampt, zoals hierboven beschreven, staan niet op zichzelf. Ontzieling, verstatelijking en verdamping hangen samen met modernisering, zoals ik aan de hand van Bauman zojuist al even liet zien. Processen van rationalisering, differentiëring en individualisering hebben traditionele verhoudingen onder druk gezet (Van der Loo & Van Reijen, 1990). De recente ‘grote transformaties’ van radicaliserende individualisering, de globalisering en de informatisering hebben binding en gemeenschapsvorming radicaal veranderd (Duyvendak & Hurenkamp, 2004; Kuiper, 2009). In zijn boek *Moderniteit als opgave* formuleert cultuursocioloog Gabriël van den Brink vier elementen die volgens hem kenmerkend zijn voor de ‘bestaanswijze’ in de laatmoderniteit. De late moderniteit heb ik in hoofdstuk 2 beschreven. Nu presenteer ik kort de vier kenmerken van de laatmoderne bestaanswijze omdat die goed duidelijk maken wat de late moderniteit voor invloed heeft op ons leven. In de eerste plaats vindt het leven in allerlei verschillende sectoren van de maatschappij plaats: onderwijs, gezin, zorg, sport, openbaar bestuur. Deze sectoren zijn niet spanningsvrij, maar hebben verschillende en regelmatig conflicterende belangen, doelen en waarden. Ze hebben elk hun eigen rationaliteit. Daarom concludeert Van den Brink:

Wij kunnen het moderne bestaan niet langer opvatten als een homogene totaliteit. Moderne mensen bewegen zich heen en weer tussen diverse werelden en dat heeft onvermijdelijk gevolgen voor de wijze waarop ze zichzelf zien. Ze hebben een samengestelde identiteit en moeten hun gedrag afstemmen op de wereld waar zij tijdelijk aanwezig zijn. (2007: 226).

Dit heeft als consequentie dat mensen een groot repertoire aan vaardigheden in huis moeten hebben om in al deze werelden te kunnen participeren. Een tweede kenmerk is dat in veel domeinen de

normatieve lat steeds hoger wordt gelegd. Normen van productiviteit, sociale eisen en morele normen worden steeds hoger. In de derde plaats zijn niet alle maatschappelijke domeinen even belangrijk. Op sommige domeinen heeft slecht presteren of falen grote invloed op de verdere levensloop. Vroeger was levensovertuiging de meest dominante, tegenwoordig is dat veel minder duidelijk en eenduidig. Tegenwoordig is onderwijs veel belangrijker als factor voor succes en ontwikkeling van de levensloop. Het vierde kenmerk is de hoge mate van mobiliteit. Zowel ruimtelijke, economische als sociale mobiliteit zijn enorm toegenomen. “Ze leiden namelijk tot een geweldige intensivering van het maatschappelijk verkeer en voeren de bewegingsvrijheid sterk op. We kunnen in korte tijd contact maken met uiteenlopende omgevingen om vervolgens te beslissen of die omgeving bij ons past. (2007: 228).”

Wat kan de betekenis zijn van wat Van den Brink hier schetst voor ‘terug naar de samenleving’? Mensen dienen in staat te zijn om een ‘complex’ leven te leiden, doordat ze leren participeren in allerlei contexten. Maar dat betekent op zichzelf al dat het eigen leven al veel van hen vraagt, qua tijd als ook qua capaciteiten. De hogere eisen maken participatie in de samenleving niet toegankelijker. Wie kan op alle terreinen professioneel handelen (we zien geen tekenen dat deze eis aan het vervallen is)? Door de grote rol van onderwijs staat ‘leren’ voorop en ook dat stelt het eigen leven centraal. Het impliceert ook specialisatie en daarmee arbeidsdifferentiatie. De grote mobiliteit maakt zorgt ervoor dat mensen steeds vaker niet lang op een bepaalde plaats blijven, of er wel wonen maar veel afwezig zijn. Dit overziende sluit het laatmoderne bestaan niet bepaald vloeiend aan op het idee om het maatschappelijk organiseren aan burgers over te laten: burgers die veel onderweg zijn, een complex en dynamisch bestaan leiden, hoge eisen aan elkaar en zichzelf stellen en druk zijn met hun eigen ontwikkeling.

Het is zeer de vraag of een heroriëntatie op en terugkeer naar de *civil society* of het sturen op een *big society* passend is bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving. Is het niet eerder een miskenning van de crisis van de moderniteit? Trommel (2009) laat zien dat de crisis van de moderniteit consequenties heeft voor politiek en bestuur. Die benoem ik hieronder, omdat daarmee duidelijk wordt dat terugkeer naar ‘de samenleving’ problematisch is. Er is volgens Trommel sprake van een ‘drievoudig moderniseringsverlies’. In de eerste plaats is sprake van verdamping van het ideaal van de verzorgingsstaat. Oude onzekerheden zijn overwonnen en geborgen in de verzorgingsstaat, nu kampen we met andere problemen: die van de risico’s van de moderniteit. Daarnaast is er sprake van verdamping van gezag en traditie. Mensen volgen steeds minder overleverde waarden en leren zelfstandig te handelen. Gezag is daarmee altijd onzeker. Ten slotte is er sprake van verdamping van het sociaal kapitaal. Sociaal vertrouwen en gemeenschapszin verminderen en een tegenovergestelde leefwereld komt ervoor in de plaats. Trommel trekt de consequenties door voor de wereld van politiek en bestuur:

Op beleidsniveau biedt het verzorgingsstaatethos geen houvast meer, op het niveau van de staatsinstituties is sprake van een gezagscrisis, en op samenlevingsniveau schrompelt het vermogen tot binding en dus ordening ineen. (Trommel, 2009: 13).

De huidige pogingen van de overheid om aan dit moderniseringsverlies wat te doen zijn volgens Trommel niet passend bij de laatmoderne samenleving. *New Public Management*, *New Social Governance* en *New Welfare* om gezag, maatschappelijkheid en sociale zekerheid weer vorm te geven zijn uitingen van ‘gulzig bestuur’. Met deze term bedoelt Trommel het uitdijen van overheidsinterventie vanuit het idee van een maakbare samenleving om betrokkenheid, trouw en toewijding aan de publieke zaak te vergroten. Deze ambities van politiek en bestuur botsen met een belangrijk kenmerk van de laatmoderne samenleving: ze is niet maakbaar. Het probleem is hier dat de vroegmoderne instituties niet passen bij de laatmoderne problemen en sturingsmogelijkheden (Trommel, 2009).

In de eerste plaats is het met betrekking tot een heroriëntatie op de samenleving de vraag of hier ook niet sprake is van gulzig bestuur en dus ongepast bestuur. De overheidsinitiatieven en de politiek-bestuurlijke oplossingen voor de maatschappelijke problemen (zie hoofdstuk 2) lijken veel op wat Trommel 'New Social Governance' noemt (2009: 18). Dit wordt "(...)veeleer van bovenaf geregisseerd, gaat aan de maatschappelijke diversiteit voorbij en beoogt vanuit een uniform waardenperspectief een nieuw maatschappelijk middenveld te construeren." (2009: 18). Bij New Social Governance kan sprake zijn van hypochondrie, wat inhoudt dat de samenleving in een verkrampde verhouding met zichzelf zit (Trommel, 2009: 25). De maatschappelijkheid moet vergroot worden en er wordt beleid ontwikkeld om dat te realiseren. Bevordering van actief burgerschap valt hieronder. De vraag is of vermaatschappelijking een vorm van hypochondrie is als expressie van gulzig bestuur. Er is sprake van gulzigheid wanneer "(...) een bestuursmentaliteit [wordt] uitgerold die actoren tot veelal utilitaire vormen van (zelf)sturing beoogt te bewegen." (Trommel, 2009: 28). Het lijkt er veel op dat we inderdaad met een onmatige en ongepaste beweging te maken hebben.

In de tweede plaats valt het gemakkelijk te betogen dat de *civil society* zelf ook te lijden heeft onder de moderniteitsverliezen. Verdamping van sociaal kapitaal is een van die verliezen. De kracht van de *civil society* was haar sociaal kapitaal – en dat fundament is verdwenen. Kenmerkend voor *civil society* is loyaliteit, stabiele gemeenschappen, onderling vertrouwen. Adler & Heckscher (2006) rekenen traditie, hiërarchisch gezag en strenge loyaliteit (gebondenheid) ook tot de kenmerken van de *civil society*. De crisis van de moderniteit zoals in het vorige hoofdstuk is beschreven, maakt dat 'terug naar de samenleving' een ambivalente stelling wordt. De door Trommel beschreven moderniteitsverliezen betreffen niet alleen de verzorgingsstaat en de bureaucratie, maar gaan over de samenleving van de eerste moderniteit als zodanig. Pleidooien voor wederopbouw van de *civil society* zullen ons eerder harder confronteren met de problemen van de moderniteit dan resulteren in een nieuwe ordening van het maatschappelijk organiseren.

Het tijdperk van individualiteit en authenticiteit staat niet haaks op gemeenschapsvorming, maar wel op 'dikke gemeenschappen', op het opgenomen zijn in grotere verbanden. Kenmerkend voor bezieling in de *civil society* is het principe van zorg en liefdadigheid (Van de Donk, 2001; Buijs, 2012). Dergelijke vormen van bezieling vallen niet direct op in de nieuwe patronen van moraliteit en normativiteit – daar blijft bezieling veel dicht bij het individu en manifesteert zich het principe van wederkerig nut sterk. Niet zozeer gaat het in die nieuwe patronen van samenwerken om 'non-profit' maar om 'for-benefit'. Het moet dus ook iets voor jezelf opleveren – een kenmerkend aspect voor de drijfveer synergie. Kortom, er bestaat spanning tussen het laatmoderne leven en haar sociale dynamiek enerzijds en de beweging van 'terug naar de *civil society*' anderzijds. Niet alleen doordat de *civil society* vanwege maatschappelijke krachten geheel veranderd is, maar het maatschappelijke leven speelt zich niet meer vanzelfsprekend af in een te lokaliseren *civil society*. De gemeenschap is niet meer een vaststaand en a priori gegeven, zoals vroeger toen mensen daarin hun plek vervulden en hun identiteit daaraan ontleenden. De *civil society* (en de zuil) zijn geen bron van identiteit meer. De manier waarop identiteit wordt vormgegeven en hoe mensen hun leven inrichten is geheel anders geworden. De manier waarop burgers zich in de samenleving begeven, participeren in verbanden en netwerken is daarmee ook behoorlijk verschoven. Maar het is ook niet nodig om terug te keren naar de *civil society*, omdat in de nieuwe sociale dynamiek een nieuw soort ordening aandient. In die dynamiek zagen we nieuwe patronen van samenleven en samenwerken, van normativiteit en van organiseren. De uitdaging is om daarin mee te gaan en er een vorm van bestuur bij te ontwikkelen.

5.5 Conclusie: er zijn grenzen

Het is tijd om de balans op te maken. In hoeverre is de 'wending naar de samenleving' passend of problematisch? De analyses die in dit hoofdstuk naar voren zijn gebracht resulteren in de stelling dat dit een zeer problematische beweging is. In dit hoofdstuk heb ik drie dingen laten zien. In de eerste

plaats dat het met *de civil society* zelf niet goed gaat. Binding en bezieling vormen een groot probleem met het oog op vermaatschappelijking. Terugkeer naar de *civil society* is daarmee terugkeer naar iets wat er niet meer is zoals het was. In de tweede plaats is de veerkracht van de samenleving niet oneindig. Er is sprake van ‘vermoeidheid’ van het moderne bestaan. Dat maakt pleidooien voor een participatiesamenleving en activeringsbeleid kwetsbaar. Bovendien blijkt dat het met actief burgerschap ook nog niet vanzelf gaat en burgers aangeven niet steeds meer eigen verantwoordelijkheid te willen – te verstaan als verantwoordelijkheid voor het overheidsbeleid. In de derde plaats is een grote kloof zichtbaar tussen het laatmoderne bestaan en het leven van de *civil society*. De beweging van *civil society* en *big society* lijken teveel op het herstellen van de samenleving van de vroegmoderne tijd: sterke en stabiele gemeenschappen waarin particulier initiatief royaal en loyaal gedragen werd door de plaatselijke bevolking die natuurlijkerwijs het grootste deel van hun leven bij elkaar hoorden, dan wel meer in verticale verbanden in de verschillende levensbeschouwelijke zuilen en via landelijke vertegenwoordigende organisaties. Deze taxatie van de samenleving maakt dat de beweging ‘terug naar de samenleving’ zeer problematisch is. De positie die het maatschappelijk middenveld in de twintigste eeuw had, lijkt niet meer dezelfde. De verankering van maatschappelijke organisaties in de samenleving laat veel te wensen over. De instituties van de samenleving lijken zich volledig rond de overheid en de markt te hebben geschaard en niet meer rond het maatschappelijk middenveld. Dat maakt het problematisch om instituties van de verzorgingsstaat zomaar over de schutting te gooien. De beleidsambities van de overheid met ‘meer eigen verantwoordelijkheid’ en een ‘grote samenleving’ geven daarom weinig rekenschap van de veranderde samenleving. De implicaties van de radicale en fundamentele verandering van de maatschappelijke orde, zoals in hoofdstuk 3 is besproken, worden niet of nauwelijks onderkend. Alleen de veranderde sociale infrastructuur, de netwerksamenleving, is een vernieuwd referentiepunt.

Een vraag die nauwelijks wordt gesteld is hoe het komt dat we een vitale samenleving hebben. Is dat misschien mede mogelijk doordat we een sterk vangnet aan collectieve voorzieningen hebben en we een economisch welvarend land zijn? Het is nog maar de vraag of het vruchtbaar is om de overheid en de markt af te serveren ten faveure van burgers en *civil society*. Een andere vraag die ook nauwelijks wordt gesteld is hoe we de nieuwe dynamiek van zelforganisatie moeten begrijpen. Haast automatisch wordt dit als steun voor en opleving van de *civil society* gezien. Maar moeten we de opkomst van zelforganisatie niet veel meer als een vorm van cultuurkritiek zien richting de ‘systeemwereld’? Gelet op de problematiek die in dit hoofdstuk naar voren is gekomen, valt niet te verwachten dat het landschap zich zal vullen met honderdduizenden zelforganiserende verbanden. Bovendien, als het aantal zelforganiserende groepen toeneemt, zal opnieuw schaalvergroting zich voor gaan doen. Zelforganisatie als model van de toekomst zien, miskent de blijvende rol die instituties spelen in de laatmoderne netwerksamenleving. Suggesties dat in zelforganisatie de toekomst van het organiseren ligt, miskennen niet alleen de problematiek rond organiseren ‘in de samenleving’, maar ook de kritiek op het bestuur dat erin besloten ligt.

Het probleem met heroriëntatie op de *civil society* is vooral op die punten die door politiek en bestuur worden geïnitieerd en die geen rekenschap geven van de veranderde samenleving. Kijkend naar het lijstje veranderingen in het maatschappelijk organiseren dat in hoofdstuk 1 is besproken, gaat mijn kritiek vooral uit naar het concept participatiesamenleving, actief burgerschap en het concept *big society* en *civil society* als domein waarin het maatschappelijk organiseren moet plaatsvinden. Ook geef ik tegenwicht aan het naïeve geloof in burgerkracht. Daarmee concludeer ik nog niet dat elke vorm van maatschappelijk organiseren in de samenleving uitgesloten is. De heroriëntatie op de organisatieprincipes van de *civil society* en het maatschappelijk middenveld en het zoeken van aansluiting bij burger en netwerksamenleving is kansrijk. In het volgende hoofdstuk zal ik een vorm van maatschappelijk organiseren schetsen die veel lijkt op de wending naar de samenleving, maar waarin rekenschap gegeven wordt van de laatmoderniteit en de nieuwe sociale dynamiek.

6. De vierde weg: nieuwe perspectieven op maatschappelijk organiseren

6.1 Introductie

In het vorige hoofdstuk is een start gemaakt met de zoektocht naar een passende vorm van maatschappelijk organiseren. Daar heb ik betoogd dat een ‘grote samenleving’ niet passend is bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving. In dit hoofdstuk zet ik de zoektocht voort naar een vorm die wel passend is. Aan de hand van de vraag wat een manier van maatschappelijk organiseren is die past bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving, breng ik in dit hoofdstuk een aantal nieuwe perspectieven op maatschappelijk organiseren naar voren. Dat doe ik aan de hand van inzichten uit de voorafgaande hoofdstukken. Die vormen de ‘bouwstenen’ voor een passender perspectief op en manier van maatschappelijk organiseren. In transitietermen gezegd theoretiseer ik in dit hoofdstuk over de passende ‘werkwijzen’ bij de nieuwe cultuur en structuur van het maatschappelijk systeem.

Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd. Eerst recapituleer ik inzichten uit voorgaande hoofdstukken en geef ik op basis daarvan aan wat de contouren van het nieuwe maatschappelijk organiseren zijn (6.2). Vervolgens analyseer ik sociale dynamiek van de laatmoderniteit in relatie tot de *civil society*. Ik laat zien dat die twee van elkaar verschillen en ik betoog dat de nieuwe sociale dynamiek de basis vormt voor het nieuwe maatschappelijk organiseren (6.3). Dit is een analytisch punt, en tegelijkertijd is het van grote betekenis voor een juist perspectief op de passende manier van maatschappelijk organiseren. Op de verschillende aspecten van mijn definitie van maatschappelijk organiseren volgt daarna een uitwerking. Eerst schets ik de contouren van een passend systeem van publieke voorzieningen (6.4). Dat betreft een eerste aspect van ‘maatschappelijk organiseren’. Vervolgens beargumenteer ik dat het maatschappelijk organiseren in *crafting communities* een passende balans in de verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving is (6.5). Daarop mondt de schets van een passende manier van maatschappelijk organiseren vanzelf uit in een bespreking van de passende *governance*-principes (6.6). Ten slotte komen de inzichten uit dit hoofdstuk bij elkaar in een conclusie (6.7). Daar betoog ik dat we een ‘vierde weg’ van maatschappelijk organiseren zien ontstaan.

6.2 Conditie, richting en grens

Wat zijn nu de implicaties van de ontwikkelingsrichting van de samenleving voor het maatschappelijk organiseren? De bouwstenen volgen uit de antwoorden op de vragen van de voorgaande hoofdstukken: Wat zijn de *condities* voor het maatschappelijk organiseren (H3), wat betekent de *richting* van de nieuwe sociale dynamiek voor het maatschappelijk organiseren (H4) en waar ligt de *grens* met het oog op maatschappelijk organiseren in de samenleving (H5)? Deze paragraaf vormt een kleine recapitulatie van de voorgaande hoofdstukken en een eerste verkenning van de contouren van het nieuwe ideaaltype, doordat ik de implicaties van de inzichten van de voorafgaande hoofdstukken in kaart breng.

Het systeem van maatschappelijk organiseren wordt *geconditioneerd* door de late moderniteit. Dat vormt de structurele en culturele basis van het maatschappelijke systeem. Door ‘mega-trends’ zoals globalisering, individualisering en informatisering verandert de sociale, politieke en economische structuur, waardoor regio’s en het lokale niveau belangrijker worden dan het nationale niveau. Op sociaal gebied vormt de late moderniteit het tijdperk van het individu. De cultuur van authenticiteit drukt dat scherp uit: het gaat in de late moderniteit primair om het eigen leven. De moderne sociale verbeelding brengt twee belangrijke kenmerken naar voren die belangrijke culturele en morele condities vormen: het principe van wederkerig nut en zelfbestuur. Tegelijkertijd ontstaat een nieuw bewustzijn van de wereld om ons heen; mensen leren meer holistisch te denken. Het

wereldbeeld dat zich manifesteert is gericht op duurzaamheid, heeft een lokale, immaterialistische en ik-bewuste focus. Wat is de invloed hiervan op het maatschappelijk organiseren? Deze condities hebben een *dwingende invloed* doordat ze nauwelijks te beïnvloeden ontwikkelingen zijn, ‘megatrends’ genoemd, die individueel en maatschappelijk handelen te boven gaan (vgl. Rosenthal 2009). De maatschappelijke en morele structuur is volgens deze principes geconditioneerd, bestuur en organisatie zal zich daarnaar moeten voegen wil het in ‘fit’ zijn. In plaats van nationale verzorgingsarrangementen zal er een meer regionaal maatschappelijk organiseren moeten komen, een systeem dat uitdrukking is van de moderne sociale verbeelding (zelfbestuur en wederkerigheid) en van de cultuur van individualiteit en authenticiteit. Begrippen als maatwerk, kleinschaligheid, lokaal, vrijheid en duurzaamheid zullen centraal staan.

Het maatschappelijk organiseren wordt gestuurd door de *richting* van de nieuwe sociale dynamiek. De sociale dynamiek gaat over de sociale ordening van de samenleving. Welke waarden, cultuur en structuur zich daar ontwikkelt, is inhoudelijk richtinggevend voor de manier van maatschappelijk organiseren. De bureaucratie en verzorgingsstaat komen voort uit een sociale dynamiek die door emancipatie, rechten en procedureel-rationeel en efficiënt denken. *New Public Management*, de afbouw van de verzorgingsstaat en de vermarkting ervan komen voort uit een neoliberaal economisch denken en een cultuur van (keuze)vrijheid en ruimte voor het individu. De nieuwe sociale dynamiek die zich nu voordoet toont nieuwe patronen van samenleven en samenwerken, van normativiteit en van organiseren. In de kern gaat het om een nieuw cluster van waarden rond samenwerking. Als reactie op het neoliberalisme ontstaat er een soort ‘coöperatisme’. Coöperatie en de ‘culture of sharing’ zijn kenmerkend voor het nieuwe ethos. Samenwerking komt tot stand rond principes van duurzaamheid, goed werk en wederkerigheid. Deze principes vormen de bron van motivatie (bezieling), de verbinding tussen mensen (binding) en de inhoudelijke richting die ingeslagen wordt (legitimiteit en normativiteit). Voor het maatschappelijk organiseren betekent dit dat deze waarden in de *governance* centraal staan, dat de basisprincipes en waarden van het maatschappelijk organiseren erdoor gevormd worden. Ook zal het de verdeling in verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving typeren.

Past ‘de wending naar de samenleving’ bij de condities van de laatmoderniteit en de richting van de sociale dynamiek? De beweging van ‘verzorgingsstaat naar participatiesamenleving’, actief burgerschap en meer eigen verantwoordelijkheid en pleidooien voor maatschappelijk organiseren in de ‘*civil society*’ of het realiseren van een ‘big society’ staan op gespannen voet met de condities en richting van de samenleving. De *civil society*, als het domein van sterke gemeenschap, binding en bezieling, staat sterk onder druk. De manier van ‘vrijwillig associëren’ van de *civil society* is anders dan de nieuwe sociale dynamiek. Aan de veerkracht van de samenleving is een grens, burgerschap blijkt in de praktijk tegen te vallen, meer eigen verantwoordelijkheid valt niet altijd goed bij burgers en er is sprake van een vermoeide samenleving. Het laatmoderne bestaan wordt als complex ervaren. Bovendien is de samenleving veel meer een kennissamenleving geworden waar ook steeds meer complexe problemen ontstaan, die dus niet zomaar door burgers opgelost kunnen worden. De samenleving heeft niet het vermogen om een systeem van maatschappelijk organiseren in de particuliere sector op te vangen. De verzorgingsstaat kan dus niet over de schutting van de *civil society* worden gegooid. De *grens* ligt bij de aansluiting van de laatmoderniteit en de nieuwe sociale dynamiek. De ‘wending naar de samenleving’ opgevat als terug naar de *civil society*, meer burgerschap en eigen verantwoordelijkheid voor de verzorgingsstaat-arrangementen geeft te weinig blijk van de problemen die op dat gebied spelen en geven geen rekenschap van de nieuwe sociale dynamiek en de condities van de laatmoderniteit.

Op welke manier is de ‘wending naar de samenleving’ wel passend? De kritiek op de overheid, in het bijzonder de bureaucratie en de verzorgingsstaat passen wel bij de laatmoderniteit en de nieuwe sociale dynamiek. De waarden van individualiteit, authenticiteit, maatwerk,

kleinschaligheid en de waarden van samenwerking in de nieuwe sociale dynamiek hebben weinig op met bureaucratie, efficiency-denken, procedures en standaardisering. De beweging van ‘meer samenleving’, ‘participatiesamenleving en actief burgerschap appelleert in elk geval deels wel aan de ideeën van wederkerigheid (niets komt voor niets, je mag wat terugvragen van mensen) en van zelfbestuur. Decentralisering en daarmee sociale arrangementen op lokaal niveau gestalte geven past bij de trend van regionalisering en lokale identiteiten. De beweging van een ‘andere overheid’ door het aansluiten op de netwerksamenleving en het zoeken naar een mogelijkheid om voorbij de bureaucratie te komen past bij de nieuwe sociale dynamiek. De wending naar de samenleving die in de wereld van politiek en bestuur plaatsvindt, is gedeeltelijk wel passend bij de ontwikkelingsrichting van de laatmoderne samenleving. In elk geval kunnen we concluderen dat de passende manier van maatschappelijk organiseren wél een ‘wending naar de samenleving’ inhoudt. De ontwikkelingsrichting van de samenleving gaat immers niet naar staat/bureaucratie en markt. De vraag is alleen, op welke manier het dan wel een ‘wending naar de samenleving’ is. Dat werk ik uit in de volgende paragraaf.

6.3 De nieuwe maatschappelijke identiteit als basis

Om scherper zicht te krijgen op het nieuwe maatschappelijk organiseren, waarom *civil society* niét passend is, maar maatschappelijk organiseren ‘in de samenleving’ wel, is het van belang om te betekenis van de nieuwe sociale dynamiek te onderzoeken. Waarin verschilt die van *civil society* en hoe kan er toch sprake zijn van maatschappelijk organiseren ‘in de samenleving’, als dat niet het domein van *civil society* is?

In de eerste plaats zien we in de nieuwe sociale dynamiek een laatmoderne versie van de *civil society* ontstaan. Die laatmoderne *civil society* kenmerkt zich door de horizontale sociale infrastructuur van de netwerksamenleving (in plaats van de verticale zuilensamenleving), door het principe van wederkerig nut en ‘for benefit’ (in plaats van liefdadigheid en zorg voor de ander zonder eigen oogmerk), door lichte gemeenschappen en gekozen sociale verbanden, waarin individualiteit voorop staat (in plaats van natuurlijke verbondenheid met een groep, onderdeel van een groter geheel). Bovendien is gemeenschap niet een doel op zichzelf, maar een manier om bepaalde waarden te realiseren. Bronnen van bezieling en legitimiteit liggen niet meer in ideologie en grote verhalen, maar in kleine verhalen, dicht bij het individu en in de ‘praktijken’ zelf. In de nieuwe organisatorische dynamiek gaat het om samenwerking, kleinschaligheid, lokaal initiatief en vrijwillige betrokkenheid. Specifiek in de transitienetwerken die Rotmans beschrijft zijn organisatieprincipes van deze laatmoderne *civil society* te herkennen.

Als we op deze manier naar de sociale dynamiek kijken, zien we echter maar de helft. Het lijkt een laatmoderne versie van de *civil society*, maar verschilt tegelijk wezenlijk van de ideaaltypische *civil society*, zoals in hoofdstuk 5 beschreven. In de transitienetwerken van Rotmans komt dat duidelijk naar voren. Het gaat daar om kleinschaligheid, menselijke maat, lokaal particulier initiatief, maar tegelijkertijd zijn het netwerken en geen loyale gemeenschappen, gaat het om efficiëntie en wederkerig nut, en leunen ze op de dynamiek van de netwerksamenleving en gaat het om duurzaamheid. En als we dit benaderen als de nieuwe gestalte van de *civil society*, dan komt die laatmoderne *civil society* nog minder in aanmerking voor het maatschappelijk organiseren dan de oude *civil society*. De laatmoderne *civil society* is namelijk ‘zwakker’, minder robuust, dan de traditionele *civil society* voorheen was. Wat we zien is dat de *cultuur* en *institutionele structuur* van de *civil society* is niet passend, dat wil zeggen het domein van particulier initiatief alleen, de vorm van binding, type gemeenschap en vorm van bezieling past niet bij de late moderniteit. Tegelijkertijd zien we in de nieuwe sociale dynamiek wel dat de *organisatorische logica* van kleinschaligheid, menselijke maat en substantiële rationaliteit wel passend is bij de laatmoderniteit. De idee dat hier een nieuwe *civil society* ontstaat, kan een aantal andere aspecten niet goed verklaren. Zo kenmerkt de nieuwe sociale dynamiek

zich bepaald niet alleen door ‘non-profit’ en door ‘vrijwillig associëren’. Ook is er sprake van commerciële initiatieven en betaalde participatie, zoals we in transitienetwerken van Rotmans zien (Rotmans 2012). De consumentencultuur en het bedrijfsleven ontwikkelt zich ook volgens de nieuwe sociale dynamiek, zoals onder andere Adler & Heckscher (2006) hebben laten zien (zie hoofdstuk 4).

Eerder dan een laatmoderne *civil society*, ontstaat hier een nieuw type *governance* en organiseren dat zich kenmerkt door zowel aspecten van de *civil society*, van de markt en van de staat. De nieuwe sociale dynamiek gaat voorbij aan de tegenstellingen tussen staat, markt en *civil society*. Deze dynamiek laat zich dan ook niet vangen in deze terminologie en kaders. Ideaaltypisch valt het nieuwe maatschappelijk organiseren te begrijpen als ‘The society as a collaborative community’. Adler en Heckscher (2006) typeren ‘The firm as a collaborative community’ om duidelijk te maken dat in commerciële organisaties een nieuw type verbinding ontstaat waarbij de gemeenschap op de voorgrond staat, in plaats van in de schaduw van hiërarchie of markt. In de dialectische ontwikkeling tussen *gemeinschaft* en *gesellschaft*, ontstaat uiteindelijk een nieuw type sociaal verband die deze tegenstelling overwonnen heeft: de ‘collaborative community’. Wat zij beschrijven voor het bedrijfsleven, gaat net zo goed op voor de samenleving en het maatschappelijk organiseren. De *society as a collaborative community* betekent dus – in termen van Adler en Heckscher – het principe van ‘community’ niet langer in de schaduw van de hiërarchische verhoudingen (de traditionele samenleving, de bureaucratie) of de markt staat en dus daardoor wordt gedomineerd, maar dat de rollen omgekeerd zijn. Volgens mij is dat ook kenmerkend voor het nieuwe maatschappelijk organiseren. De principes, waarden en manier van organiseren van de *civil society* keert in een gemoderniseerde vorm terug, waarbij bovendien de andere domeinen (staat en markt) ook gevormd worden naar die principes. Dat betekent vervolgens ook dat de ideaaltypisch onderscheiden domeinen markt, staat en *civil society* met elkaar versmelten. Waar eerst de ideaaltypische principes van staat en markt overheersten en de andere domeinen verder beïnvloedden (denk aan New Public Management), keert dat nu om: de principes van de ‘community’ worden dominant, voor het maatschappelijk organiseren, voor staat en markt. Volgens mij is dat iets wat we ook waarnemen in fenomenen als ‘sociaal ondernemerschap’ en in ‘de netwerkoverheid’. In het al genoemde artikel van Van der Steen, De Bruijn en Schillemans (2013) wordt deze beweging goed duidelijk gemaakt. Zowel vanuit de staat, de privégemeenschap en de markt ontstaan sociale vernieuwingen die op alle domeinen *maatschappelijkheid* centraal stellen.

Het op de voorgrond treden van deze ‘maatschappelijkheid’ in de verschillende domeinen kan in navolging van Adler & Heckscher begrepen worden als een volgende fase in de modernisering. Er ontstaat een vorm van organiseren die gedomineerd wordt door maatschappelijkheid. Waar eerst door verstatelijking de principes van de staat ook gaan gelden in het maatschappelijk middenveld en maatschappelijke organisaties, en daarna door de principes van de markt worden beïnvloed, worden nu alle domeinen ook beïnvloed door de principes van maatschappelijkheid, van het nieuwe maatschappelijk domein. De rationaliteit van het maatschappelijke domein gaat nu (instrumenteel) domineren bij de overheid en gedeeltelijk ook in de commerciële wereld. Waar eerder over de marktsamenleving werd gesproken, kan nu over de ‘maatschappelijke’ of ‘collaboratieve’ samenleving worden gesproken. Waar de *civil society* een van de domeinen was en een eigen rationaliteit had, versmelten de verschillende domeinen steeds meer, waarbij tegelijkertijd de rationaliteit van het maatschappelijke domein gaat domineren.

De nieuwe sociale dynamiek moeten we eerder begrijpen als het nieuwe maatschappelijke moment in de laatmoderniteit, dan als de herleving van de *civil society*. We zouden het ook een nieuw, laatmodern maatschappelijk domein kunnen noemen. Maatschappelijk organiseren ‘in de samenleving’ is passend in die zin dat de principes van ‘de samenleving’ leidend worden in de *governance*. De ‘wending naar de samenleving’ is passend als we deze wending opvatten als het

dominant worden van de nieuwe sociale dynamiek in het maatschappelijk organiseren in zowel gemeenschap, staat en markt.

6.4 De contouren van een passend systeem van publieke voorzieningen

Het eerste aspect van het maatschappelijk organiseren dat ik van een passender perspectief wil voorzien, is het systeem van publieke voorzieningen. Ofwel, nu de verzorgingsstaat niet meer passend is, maar ook de participatiesamenleving problematisch is bevonden, wat dan wel? Wat voor stelsel van voorzieningen past bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving?

In de eerste plaats analyseer ik wat voor *type solidariteit* zich ontwikkelt en wat dat betekent voor de vormgeving van publieke voorzieningen. Daarmee raken we aan de maatschappelijke kern van het stelsel. In het maatschappelijk debat gaan recente pleidooien over directe solidariteit in plaats van indirecte of abstracte solidariteit, zoals in hoofdstuk 2 is gezien. Enerzijds staat collectieve solidariteit onder druk. In een cultuur van individualiteit, afbrokkelende nationale structuren en overvragen van het solidariteitssysteem is animo voor collectieve voorzieningen beperkt. Waar solidariteit zich manifesteert, vinden mensen het belangrijk grip te hebben op de solidariteit. Op twee manieren. Door direct betrokken te zijn op degenen die solidariteit ontvangen en door te kiezen met wie solidariteit wordt betuigd. Daarbij komt nog dat die solidariteit niet vrijblijvend is: het principe van wederkerig nut manifesteert zich ook hier. Er moet iets tegenover staan. Kortom, de kenmerken van de laatmoderne tijd weerspiegelen het systeem van solidariteit. De vloeibaarheid en reflexiviteit beperken langdurig commitment aan anderen, het keuzeprincipe van de sociale identiteit, het principe van wederkerig nut en betrokkenheid dichtbij de eigen leefwereld weerspiegelen de aard van de solidariteit.

Een argument dat vaak terugkeert, is of we met de afbouw van de verzorgingsstaat terug willen of gaan naar het systeem van liefdadigheid als onderliggend principe van solidariteit. Dit nieuwe idee van gekozen solidariteit, gebaseerd op wederkerig nut en verleend aan de directe leefwereld laat zien dat andere varianten mogelijk zijn. Van liefdadigheid is maar beperkt sprake – wederkerigheid zet de toon. Het problematische van dit type solidariteit is enerzijds dat het weinig perspectief biedt voor grote collectieve zorgarrangementen en publieke voorzieningen – daar is het type solidariteit te zwak voor. Anderzijds biedt het vanwege diezelfde zwakke solidariteit weinig perspectief voor directe solidariteit. Datgene wat mensen aan elkaar verbindt, is dat ze kunnen ‘delen’ (vgl. de nieuwe sociale dynamiek) en wat ze samen kunnen organiseren: wederkerig nut dus. Sterke commitments zijn geen onderdeel van de laatmoderne sociale dynamiek. Dat maakt paradoxaal genoeg de instituties onmisbaar – ook al lijkt daarvoor op dit moment weinig animo in het publieke discours. De filosoof Paul Ricoeur formuleert treffend dat mensen en samenlevingen niet zonder instituties kunnen. In een essay over de verhouding van het begrip ‘naaste’ tot die van ‘medemens’, de verhouding tussen persoonlijke en abstracte relaties, zegt hij het volgende.

Het gebeuren van de ontmoeting is vluchtig en breekbaar; zodra het zich verstevigd heeft tot een duurzame en vaste relatie, is het reeds een institutie. Er zijn maar heel weinig zuivere gebeurtenissen, en men kan er niets van overhouden en ze zelfs niet voorzien nog organiseren zonder een minimum van institutionalisering. (...) Het abstracte beschermt het concrete, het sociale bevestigt de intimiteit. Welnu, men lijdt aan een illusie als men alle menselijke relaties zou willen omvormen tot evenzovele vormen van persoonlijke vereniging. (Ricoeur, 1968, 26-27).

Hoewel Ricoeur dit zegt in de context van een theologisch vraagstuk en in reactie op de personalistische filosofie, is hier treffend verwoord dat instituties er altijd zijn en dat ze een betekenisvolle rol hebben: zonder instituties geen sociaal leven. Dit is een essentieel punt voor de vraag wat een passend systeem van solidariteit is. Hoewel zoiets als directe, gekozen, vloeibare solidariteit past bij de sociale dynamiek, zal het de organische, abstracte lotsverbondenheid niet

helemaal doen verdwijnen. Iets vergelijkbaars zagen we in hoofdstuk 3 bij de bespreking van de netwerksamenleving. In de netwerksamenleving blijven instituties bestaan en een betekenisvolle rol spelen, alleen op een andere manier (vgl. Boutellier 2011). De grote aandacht voor zelforganisatie miskent dit punt. Het principe van differentiatie, dat ten grondslag ligt aan deze abstracte solidariteit, zal blijven. Mogelijk zal het ‘abstracte’ wat ‘concreter’ worden doordat schaalverkleining weer mogelijk is, maar meer dan ooit zijn we ver weg van ‘mechanische’ solidariteit. In een sociale dynamiek waarin keuze en vloeibaarheid fundamentele kenmerken zijn, is er geen sprake van voorgegeven lotsverbondenheid. Kortom, ook in een stelsel van gekozen en vloeibare solidariteit, waarin nabijheid meer centraal staat, blijven meer abstracte instituties nodig om het sociale leven in balans te houden en te organiseren. Het identiteitsbesef van ‘interdependentie’ drukt uit dat we instituties nodig hebben om solidariteit in te organiseren, de identiteitsbeleving van ‘lichte gemeenschappen’ drukt een grote mate van individualiteit uit, die niet teveel ‘nabijheid’ wenst.

In aansluiting hierop kan in de tweede plaats iets gezegd worden over de *schaal* van het maatschappelijk organiseren. De schaal waarop het stelsel van voorzieningen wordt georganiseerd, kan tegemoetkomen aan de veranderde ideeën over solidariteit. Die kan bottom-up georganiseerd worden en afgestemd worden op functionaliteit. Het is voor de hand liggend dat het maatschappelijk organiseren zoveel mogelijk lokaal of regionaal plaatsvindt. De tweede moderniteit wordt gekenmerkt door de afnemende betekenis van de natiestaat als samenbindend idee; in de geglobaliseerde wereld gaat het om regio's. Vanwege deze ontwikkelingen is het voor de hand liggend dat het maatschappelijk organiseren meer lokaal/regionaal plaatsvindt. Bovendien vindt al een decentralisatie in het sociale domein plaats. Meer passend dan het decentraliseren van de uitvoering van publieke taken is het radicaal lokaliseren ervan. De decentraliseringsoperaties in het sociale domein die door het openbaar bestuur worden voorbereid, kunnen het beste echt *local welfare landscapes* (de term is van Trommel, 2013b) kunnen worden, wat een manier is om tegemoet te komen aan het gewenste type solidariteit. Ruimte voor zelfbestuur, solidariteit gevoed door nabijheid en keuze zijn belangrijke aspecten van de basisprincipes en waarden, zoals zojuist is betoogd. Lokalisering doet daar meer recht aan dan decentralisering. Aan de andere kant is het niet zo dat nu dogmatisch gekozen moet worden voor lokaal maatschappelijk organiseren. Het subsidiariteitsbeginsel, een door het katholiek-sociale denken geïnspireerde ordeningsprincipe (Klink, 1992), kan behulpzaam zijn in het bepalen van het juiste niveau van organiseren. Dit ordeningsprincipe stelt dat het niveau van organiseren zo laag mogelijk gehouden wordt, en dat opschaling pas plaatsvindt als de complexiteit te groot wordt voor het laagste niveau (Buijs, 2009). Ook geeft het inzicht in de rol van de overheid bij dit maatschappelijk organiseren, die op eenzelfde wijze betrokken raakt: als de samenleving dat onvoldoende zelf kan. Daar kom ik in de volgende paragraaf op terug. Uitgaande van dit principe staat de schaal van organiseren niet bij voorbaat vast op lokaal niveau, maar wordt die functioneel bepaald. Hierbij is sprake van een zeker pragmatisme – wat werkt is goed. Deze houding past bij de drijfveer synergie, waar functioneel gedacht wordt, waarin voorgaande drijfveren instrumenteel ingezet kunnen worden: is meer overheid nodig, dan is dat acceptabel, dient de gemeenschap meer te doen, dan kan dat ook. Hierin komt de in paragraaf 3 ontwikkelde gedachte tot uitdrukking dat géén van de afzonderlijke domeinen het maatschappelijk organiseren kan dragen, maar dat dit contextueel ingevuld moet worden. In de volgende paragraaf werk ik dat verder uit.

Een derde kenmerk van een passend stelsel van voorzieningen gaat over de morele maatschappelijke betekenis ervan. Met wat voor doel worden publieke voorzieningen gefaciliteerd? De verzorgingsstaat was sterk gericht op het verwezenlijken van emancipatie, materiele vooruitgang, materiele gelijkheid en de realisatie van de waarden van vrijheid en gelijkheid. Hoewel deze idealen niet helemaal weg zijn, signaleren we wel een (sterke) erosie van deze idealen, althans in hun huidige vorm. Het ziet ernaar uit dat deze waarden een andere invulling krijgen of dat nieuwe waarden zich aandienen. Ik signaleer dat in plaats van deze ‘oude’ idealen een *duurzame toekomst* en een kwalitatief

en niet-economisch begrip van *het goede leven* de morele maatschappelijke horizon vormen. Zoals ik heb laten zien in hoofdstuk 2 komt duurzaamheid prominenter op de voorgrond te staan. Besef van verbondenheid met de hele wereld (de holistische drijfveer) kenmerkt de focus van het menselijk denken. We worden geconfronteerd met toenemende schaarste aan grondstoffen en een steeds meer bedreigde ecologie. Dat beperkt ons in materiele ‘capabilities’ en dwingt ons te zoeken naar een aangepast idee van ‘capabilities’ zoals Van Egmond (2011) de filosofe Martha Nussbaum nazegt. Daarmee worden we steeds nadrukkelijker met de vraag naar duurzaamheid geconfronteerd. Bovendien laat Rotmans (2012) zien dat in de nieuwe organisatorische dynamiek duurzaamheid de centrale waarde is: bij voedsel, wijkontwikkeling en energie. De kanteling van het maatschappelijk systeem is een kanteling richting een duurzame samenleving. In de kritiek op de neoliberale consumptie-economie zien we een vergelijkbare verandering: we stellen ons de vraag of alsmaar consumeren en materiele welvaart het goede leven is (vgl. Skidelski & Skidelski, 2013). De nieuwe vormen van consumptie waarbij ‘delen’ voorop staat, past ook in deze ontwikkeling. Een besef van ‘genoeg’ komt hier tot uitdrukking, maar ook het idee dat goed leven meer is dan materiele welvaart. Vriendschap, *sharing* en een gezonde ecologie dragen daar minstens zoveel aan bij. Waar eerst collectieve en individuele emancipatie en economische welvaart maatschappelijke idealen waren, worden die nu afgelost. Duurzaamheid en de vraag naar het goede leven karakteriseren nu de morele maatschappelijke horizon. Hoewel we vanuit het oogpunt van sociale ordening ‘zonder richting’ lijken (Boutellier, 2011), zien we hier de contouren van nieuwe morele idealen. Niet alleen burgerschap (en veiligheid) vormen ordeningsprogramma’s in het publieke domein (vgl. Boutellier, 2011), de duurzame inrichting van de maatschappij zal ook zo’n ordeningsprogramma worden. Vermoedelijk gaat het niet om verheven morele idealen of ‘grote verhalen’, maar om kleine of grotere ‘praktijken’. Zoals Van den Brink overtuigend heeft betoogd (zie hoofdstuk 4.3) hebben moderne mensen minder uitgesproken hoge morele idealen, maar werken ze wel concreet aan de realisatie ervan.

6.5 Een passende verhouding in verantwoordelijkheden

Welke verdeling in verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving is passend? Een verdeling in verantwoordelijkheden moet passen bij de ontwikkeling van de laatmoderniteit op ‘macroniveau’, sluit aan op de richting van de sociale dynamiek en weet dat er een grens is aan de inzet van de samenleving. Een grote overheid, een bureaucratische verzorgingsstaat enerzijds zijn niet meer passend (zie H2) en een *big society*, eigen verantwoordelijkheid en actief burgerschap anderzijds ook niet (zie H5). In elk geval niet als dat betekent dat gemeenschappen en burgers verantwoordelijk worden voor het systeem van publieke voorzieningen. Een systeem dat is gebaseerd op óf samenleving/burger óf overheid is dus niet aan de orde. Dat geldt ook als we in termen van domeinen denken: niet staat óf markt óf gemeenschap. In deze paragraaf schets ik wat voor taakverdeling wel passend is en in welk domein van de samenleving dat dan dient plaats te vinden.

Een passende verdeling in verantwoordelijkheden is gebaseerd op de kracht van elk van de partijen. Burgers zijn mensen die een professionele achtergrond hebben, hooggeschoold zijn en dus een vakman kunnen zijn op een specifiek terrein. Een andere eigenschap van de burger is het hebben van bepaalde idealen en interesses. Dat vormt een belangrijke krachtbron die de burger kan meebrengen in het nieuwe maatschappelijk middenveld. De overheid heeft wettelijke verantwoordelijkheid voor het waarborgen van voorzieningen en vormt als legitiem bestuur een stabiele en centrale kracht in een lokale samenleving. Bovendien hebben overheid en andere organisaties faciliteiten die ter beschikking kunnen worden gesteld. Bij de verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving is het van belang om rekening te houden met de maatschappelijke eisen van professionaliteit en aansluiting op de leefwereld, en met de professionele identiteit en rol van burgers. Niet burgerschap inzetten als legitimerende bron voor

vrijwilliger participatie, maar het vakmanschap of de expertise van mensen zijn de basis van participatie.

De opkomst van *crafting communities* die Trommel beschrijft, vormen een passende verhouding in verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving. Deze *crafting communities* zijn – zoals eerder kort genoemd – nieuwe samenwerkingsverbanden, die vanuit een gedeelde identiteit aan lokale problemen en vraagstukken werken. Deze *communities* ontstaan niet alleen op lokaal niveau, maar ook op globaal niveau. Die gedeelde identiteit is grotendeels kennisgedreven, gericht op samenwerking vanuit gedeelde waarden (Trommel, 2013b). Professionals, politici, ambtenaren, het bedrijfsleven en de *civil society* werken samen aan problemen en aan de vormgeving van ‘local welfare’.

Crafting communities zijn de bestuurlijke voertuigen die ontstaan vanuit samenwerking (...). Daarbij gaat het soms om kortstondige netwerken, uitgelokt door een concreet probleem of incident, maar steeds vaker ook om duurzame sociale verbanden, werkend aan de ontwikkeling van nieuwe maatschappelijke initiatieven, de innovatie van dienstverleningspraktijken, en de beïnvloeding van beleid en instituties. (Trommel 2013c: 123).

Maatschappelijk organiseren via *crafting communities* presenteert een passende verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving. Deze vorm van samenwerking vindt plaats op lokaal of regionaal niveau. Daarmee sluit het aan bij de lokalisering van ‘new welfare’ en anticipeert het op de denationalisering- en glocaliseringsbewegingen. Bovendien boort het een vorm van bezieling aan die voortkomt uit de laatmoderne sociale dynamiek, bezieling die dichtbij de individualiteit en het eigen leven staat, die uitgaat van vakmanschap en gewoon ‘goed werk doen’. In de verantwoordelijkheidsverdeling gaat het uit van inzet van mensen vanuit hun expertise, wat aansluit bij de kennissamenleving. Daarmee wordt recht gedaan aan de professionaliteit die veel mensen hebben. De samenwerking in *crafting communities* is bij uitstek een vorm van maatschappelijk organiseren die uitgaat van overheid én burger én *civil society* én markt. Bovendien doet dit concept recht aan de benadering van staat én markt én *civil society*.

De concrete verdeling in verantwoordelijkheden is een proces dat zich in het nieuwe maatschappelijke domein voltrekt, als een ‘collaborative’ en ‘crafting’ proces. Het gaat om vraagstukken die gezamenlijk opgelost moeten worden en voorzieningen gezamenlijk geregeld moeten worden door ‘de samenleving’, waar overheid, burgers en bedrijven een rol in hebben. Immers, de organisatieprincipes van al deze domeinen van belang zijn. Het gaat om het publieke en rechtmatige (staat), om efficiëntie en effectiviteit (markt) en om menselijke maat (*civil society*). In de nieuwe situatie doen al deze principes mee. We zien immers geen tekenen dat rechtmatigheid (staat) en doelmatigheid (markt) er niet meer toe doen. Wel zien we dat de logica van het maatschappelijke domein gaat domineren in alle sectoren. Dat betekent dat steeds sprake is van wat Boutellier (2011) ‘de organisatie van afstemming’ noemt. De verdeling van verantwoordelijkheden is een kwestie van improviseren. Het is aan de *crafting community* om af te spreken hoe een publieke voorziening wordt geregeld of hoe taken worden verdeeld. De probleemanalyse en de beschikbare partners om mee te werken vormen daarin een belangrijke factor. Wie het ook doet, de *governance*-principes van de *crafting community*, van de vierde maatschappelijke sfeer, zijn leidend. In deze nieuwe *communities*, die het nieuwe maatschappelijke domein vormen, wordt voor die afstemming gezorgd. Daarin wordt bepaald welke rol overheid, markt *civil society* en burgers op zich nemen.

We gaan dus uit van een verantwoordelijkheidsverdeling die een variant is van wat in het christendemocratische gedachtegoed *gespreide verantwoordelijkheid* heet. Dit begrip kan dienstbaar zijn in het denken over de verhouding tussen overheid en samenleving. Beiden hebben hun eigen verantwoordelijkheden. Gespreide verantwoordelijkheid wordt door Buijs (2011) gepositioneerd tegenover ‘samengekleefde verantwoordelijkheid’ en vormen van afschuiven ervan. Van gespreide

verantwoordelijkheid “(...) is sprake wanneer burgers in de samenleving (...) hun eigen belang verbinden met en aan bredere belangen, aan een gedeeld goed én wanneer ze daartoe ook door de organisatorische structuren en de gedeelde cultuur door uitgenodigd worden.” (Buijs 2011, 18).

De rol van de overheid blijft betekenisvol. Elke samenleving heeft een drager van de instituties nodig. Een samenleving die zich kenmerkt door reflexiviteit, mobiliteit, flexibele solidariteit en lichte gemeenschappen, heeft niet het vermogen die instituties te dragen. Althans, er is geen enkele reden om aan te nemen dat dit wel zo is. De regionale overheid en het lokale bestuur blijven daarom van groot belang. De initiatieven van zelforganisatie sporen overheidsorganisaties aan om volgens andere waarden te werken, de *governance* aan te passen. Ze vormen eerder een vorm van kritiek, dan dat de hele samenleving naar het model van zelforganisatie wordt ingericht. Bovendien gaat het om *publieke* waarden. Om de publieke voorzieningen ook publiek te houden blijft de overheid een rol spelen. De rol van de overheid zou goed getypeerd kunnen worden met wat de WRR in het rapport *Publieke waarden in de marktsamenleving* (2012b) ‘overkoepelende verantwoordelijkheid’ noemt. Samenvattend verwoordt de WRR dit als volgt:

Zij is in deze visie echter niet meer primair de ‘regisseur’ van het maatschappelijk orderingsproces. (...) De *overkoepelende verantwoordelijkheid* van de overheid richt zich op het scheppen van voorwaarden voor het goed verloop van het proces (...) Daarnaast kan zij ook tal van andere rollen vervullen. Soms zal zij de regie voeren, in andere gevallen zal zij een van de spelers zijn. Ook kan haar rol zich beperken tot het leveren van kleine maar belangrijke bijdragen waar op de juiste momenten een beslissende invloed van uit kan gaan (...) (WRR, 2012b: 13).

In plaats van een verantwoordelijkheidsverdeling waarbij de overheid de bestuurlijke leiding heeft en burgers en maatschappelijke instellingen steeds meer aangesproken worden op eigen verantwoordelijkheid en ingeschakeld worden voor de uitvoering van taken is een omgekeerd systeem passender. Het bestuur van publieke voorzieningen ligt in handen van *crafting communities* die verantwoordelijk zijn voor de *governance*, die logischerwijs in het nieuwe maatschappelijk domein plaatsvindt. In deze *crafting communities* bevindt zich het ‘eigenaarschap’, de publieke verantwoordelijkheid. Burgers participeren als *craftsmen* in deze gemeenschappen. De concrete organisaties bevinden zich in het nieuwe maatschappelijke domein, wat het beste waarborgt dat het publiek blijft maar tegelijk ook ontsnapt aan de logica van de bureaucratie. De uitvoerende organisaties zijn dan ook *maatschappelijke organisaties*. Waar de overheid voorheen zorg droeg voor de uitvoering, gaan maatschappelijke organisaties dat nu weer doen, waarbij niet nationale overheden, maar lokale besturen en *crafting communities* de politiek-bestuurlijke verantwoordelijkheid dragen. Emancipatie, gelijkheid en procedurele ethiek waren een belangrijke reden om de overheid verantwoordelijk te maken voor het maatschappelijk organiseren. Die redenen zijn grotendeels weggefallen. Het gaat nu om duurzaamheid, ruimte voor individualiteit, authenticiteit, betrokkenheid en kleinschaligheid. Dat betekent dat maatschappelijke organisaties veel beter zorg kunnen dragen voor de publieke voorzieningen dan de overheid. Natuurlijk kunnen overheden de organisatiestructuur- en cultuur aanpassen en leren een netwerk- en ‘*crafting*’-organisatie te zijn, maar de samenleving zal haar steeds een slag voor zijn. Het leervermogen van overheden lijkt nu eenmaal trager dan die van de samenleving.

6.6 Een passend *governance*-concept

Wat voor organisatievorm en type *governance* is nu passend voor het maatschappelijk organiseren? De passende *governance* van het maatschappelijk organiseren is uitdrukking van de nieuwe sociale dynamiek, binnen de condities van de laatmoderniteit. De bureaucratie als organisatievorm en *New Public Management* als sturingsstrategie staan onder kritiek. Bovendien passen deze benaderingen niet bij het maatschappelijk organiseren ‘in de samenleving’. Meer adequate benaderingen gaan voorbij

aan bureaucratie en neoliberal management-denken. In deze paragraaf schets ik hoe de *governance* van het maatschappelijk organiseren eruit kan zien. Ik start bij recente bestuurskundige debatten om vervolgens vanuit de nieuwe sociale dynamiek de kenmerken van een passende *governance* te formuleren.

In de bestuurskundige literatuur worden pogingen gedaan om een nieuw type *governance*, een nieuw type van sturing, te verwoorden. In het artikel *The New Public Governance* doet Stephen Osborne (2006) een suggestie voor een nieuwe visie op 'public governance'. Vanuit sociologische netwerktheorieën contrasteert hij 'New Public Governance' tegenover oudere *governance*-principes: 'public administration' en 'New public management'. Kenmerkend voor NPG is dat het 'inter-organisational' is, uitgaat van 'interdependentie' met private partijen en in de *governance*-mechanismen vertrouwen en relaties centraal heeft staan (Osborne, 2006). In *Loslaten in vertrouwen* komt de Raad voor het openbaar bestuur met het concept 'networked community governance' van Bennington (Rob, 2012). Volgens Bennington ontwikkelt de verzorgingsstaat via NPM naar 'Networked community governance.' Vanuit die benadering denkt de overheid niet vanuit het belang van de staat, maar stelt het de samenleving centraal. Met dit concept wordt een nieuwe rolopvatting voor de overheid doordacht. De overheid is voortaan nog maar één van de spelers, die in co-creatie met andere partners publieke waarden realiseert. Overeem en Tholen (2011) onderzoeken vanuit MacIntyre een nieuwe weg voor het openbaar bestuur. Van der Steen, Van Twist, Chin-a-Fat & Kwakkelstein (2013) laten in *Pop-up publieke waarde* zien dat met de organisatorische dynamiek van zelforganisatie, burgerinitiatieven en sociaal ondernemerschap de overheidssturing in een nieuw vaarwater komt, die alweer voorbij de grenzen van 'New Public Governance' gaat. De overheid dient zich te verhouden tot initiatieven uit de samenleving; niet door controleren, soms door mee te werken, soms door te reageren. De overheid moet steeds zoeken naar de gepaste verhoudingswijze. Van der Steen et al. (2013) noemen dit 'sturen in meervoud'. Volgens mij zijn de *crafting communities* hier een treffend voorbeeld van.

De kern van dit veld is dat er niet één vorm van sturing is, en misschien ook wel geen gemeenschappelijk noemer, maar dat het een traditie is van variëteit, verschil en meervoud; allerlei vormen, praktijken en experimenten spelen naast elkaar. De kunst voor het bestuur is om arrangementen te ontwikkelen die passen bij verschillende praktijken 'buiten'. (Van der Steen et al., 2013: 31).

Deze benaderingen vinden aansluiting bij de netwerksamenleving en bij de nieuwe sociale- en normatieve dynamiek. Deze visies op *governance* benadrukken echter vooral de sturingsconcepties van de overheid en de opvatting van wat 'public administration' moet zijn. Bij de vraag naar de organisatie van het maatschappelijk systeem hoeft dit niet direct het uitgangspunt te zijn. Onder *governance* versta ik nu niet de veranderde sturingsconcepten en verhouding tussen overheden en andere organisaties, maar bedoel ik het bestuur, of zoals Balkenende (2011) het formuleert: "(...)de inhoud, wijze en aard van besturen door overheden, ondernemingen, maatschappelijke instellingen en andere organisaties." (2011, 8). De *governance* moet, zoals gezegd, passen bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving. Ook Van der Steen et al. (2013) stellen dat in de nieuwe sturingsconstellatie de overheid zich in haar werkwijze dient aan te passen aan de samenleving. "De overheid kan steeds minder zijn eigen vorm opleggen aan de omgeving en moet zichzelf meer vormen naar de contouren van de samenleving." (2013: 23). Hoe ziet de *governance* er dan uit?

Kenmerkend voor het type *organisaties* is dat ze *for-benefit* zijn. Ze zijn gericht op een bepaald nut, de realisatie van een bepaald product of dienst. Het gaat uiteindelijk om de realisatie van een publieke waarde. Of het non-profit of non-overheid is, is van minder belang. In de opbouw van de organisaties wordt uitdrukking gegeven aan *de menselijke maat*, waarbij kleinschalig organiseren voor de hand liggend is. In de organisaties is veel ruimte voor *zelfbestuur*, zodat inbreng van mensen gegarandeerd kan worden. In een dergelijke organisatie kunnen *persoonlijke keuzes* en voorkeuren tot

hun recht komen, waarmee individualiteit en authenticiteit tot uitdrukking komen. In het bijzonder staan in de *werkwijzen* de structuur en cultuur van *crafting communities* zoals Trommel die duidt en de *collaborative communities* van Adler & Heckscher centraal. Ofwel: goed werk en goed samenwerken. De logica en ethiek van de netwerksamenleving staat centraal. Samenwerking, onderling vertrouwen, intrinsieke motivatie en de bereidheid om te 'delen' zijn kernwaarden van het nieuwe maatschappelijke domein. Dit zijn de kernwaarden van de organisatorische dynamiek in het nieuwe maatschappelijke domein en die zijn ook leidend voor het maatschappelijk organiseren. Dat vertaalt zich ook in het minder dominant worden van sturingsinstrumenten die 'extrinsiek' zijn en niet uit de logica van de netwerkgemeenschap voortkomen: bureaucratische procedures, externe controle en efficiency-instrumenten van NPM. De koers van de organisatie, de standaarden en procedures worden veel minder procedureel, door een bureaucratische legitimiteit of door een economische legitimiteit, maar steeds meer inhoudelijk door een waardenrationaliteit gelegitimeerd. In het nieuwe maatschappelijk organiseren staat een *substantiële rationaliteit* centraal. De functionele of instrumentele rationaliteit wordt opnieuw ingebed in een substantiële of waardenrationaliteit. Of om het met het Instituut voor Publieke Waarden te zeggen: de publieke waarde gaat voorop (IPW, 2010). Op basis daarvan wordt gezocht naar een bijpassende instrumentele rationaliteit. De substantiële en instrumentele rationaliteit worden niet tegen elkaar uitgespeeld. De functionele logica's van staat en markt verdwijnen niet helemaal. Efficiëntie en doelmatigheid (markt) en rechtmatigheid en orde (staat) blijven belangrijk. Want professionaliteit, financieel-economische druk en hoge eisen blijven aan de orde van de dag. Maar het raakt opnieuw ingebed in de substantiële rationaliteit. Passend bij een complexe kennissamenleving vol professionals enerzijds en een samenleving die vermoeid is van procedurele rationaliteit anderzijds, is een systeem van inhoudelijk gelegitimeerd gezag en verantwoording. Passend bij enerzijds een netwerksamenleving die zoekt naar duurzame oplossingen en de menselijke maat, die zoekt naar een uitweg uit neoliberalisme en corporatisme en anderzijds een bureaucratie, is een manier van maatschappelijk organiseren dat de ethos van de netwerkorganisatie heeft: samenwerken.

De *crafting communities* zijn één gestalte waarin deze *governance* tot uitdrukking kan komen. Naast deze gemeenschap zijn meer vormen van *governance* te bedenken die passen binnen deze 'profielschets'. De *crafting communities* lossen ook niet alles op. Deze term staat voor een nieuw type gemeenschap in de publieke sfeer, als een soort nieuw middenveld (Trommel 2013c). In het geval dat deze gemeenschap of het lokale bestuur besluit om een bepaalde publieke voorziening in een organisatievorm te gieten, dan is het de vraag welke organisatievorm daarvoor het meest geschikt is en hoe de maatschappelijke identiteit en de cultuur van *crafting communities* gewaarborgd blijft. Daarover de volgende opmerkingen.

De organisatievorm die het beste past bij de 'profielschets' van de *governance* van maatschappelijk organiseren is de *coöperatie*. Wat maakt de coöperatie geschikt voor het maatschappelijk organiseren? In de coöperatie staat wederzijds voordeel, het delen van faciliteiten en de samenwerking centraal met het oog op een voor persoonlijk belang te realiseren waarde. De coöperatie geeft in tegenstelling tot een bureaucratische organisatie ruimte aan zelfbestuur, gaat in tegenstelling tot corporaties of ondernemingen uit van gedeeld eigenaarschap, de leden van de corporaties zijn de baas. Bovendien heeft het een democratische bestuursstructuur. De coöperatie is een oude, maar stabiele en groeiende ondernemingsvorm (vgl. Galle (red.), 2010). De coöperatie is een vorm van samenwerken, niet van samenleven, en past daarmee bij een laatmodern begrip van gemeenschap en individualiteit. De coöperatie is dus bij uitstek uitdrukking van organiseren in het maatschappelijk domein, passend bij de nieuwe sociale dynamiek van *collaborative communities*, die rekenschap geeft van samenwerking, maar ook van effectiviteit. Belangrijker dan de juridische bedrijfsvorm is het *coöperatief* werken, en dus *coöperatief* maatschappelijk organiseren.

Om het maatschappelijke karakter van publieke voorzieningen beter te waarborgen is het voorstel van Rien Fraanje (Fraanje 2013) namens de Rob ook heel passend. In een essay over maatschappelijk verantwoord bestuur en toezicht voor de publieke sector pleit Fraanje ervoor om maatschappelijke organisaties als ‘waarden- en belangengemeenschap’ te zien. Burgers en gebruikers van publieke voorzieningen zijn de ‘publieke eigenaren’ van deze organisaties. Zij dienen daarom een plek te hebben in het bestuur ervan. Dat kan het beste als deze organisaties anders naar zichzelf gaan kijken. Deze organisaties kunnen zichzelf beter als belangengemeenschap en waardengemeenschap gaan zien. Daarin hebben alle partijen goeddeels gelijke belangen, terwijl ze tegelijkertijd verschillende posities bezetten. De maatschappelijke organisatie als belangenorganisatie gaan zien, geeft ruimte om met meerdere belangen rekening te houden en voorkomt de keuze voor een sturingsmodel gebaseerd op één belang. Een organisatie kan zich ook als een waardengemeenschap gaan zien. Dat schept ook een commitment voor de aard en inhoud van het bestuur ervan. “In een waardengemeenschap is het delen van invloed én afleggen van verantwoording een logische stap die voortvloeit uit de ervaren gemeenschapszin.” (Fraanje, 2013:5). Met dit pleidooi van Fraanje, dat natuurlijk aansluit bij rapporten van de RMO zoals *Stem geven aan verankering* (2009), worden maatschappelijke ondernemingen weer maatschappelijke organisaties, zonder dat een beroep gedaan wordt op *civil society*. Zijn pleidooi sluit goed aan bij de *crafting communities*, de gewenste kleinschaligheid en betrokkenheid in de *governance*, en gaat uit van een maatschappelijke identiteit.

6.7 Conclusie

De voorstelling die in dit hoofdstuk is gemaakt van een passende manier van maatschappelijk organiseren is wezenlijk anders dan die in het voorgaande hoofdstuk is afgewezen. Een passende manier van organiseren is geconditioneerd door de laatmoderniteit, vindt zijn richting in de nieuwe sociale dynamiek en weet zich begrensd in haar aanspraak op ‘de samenleving’. De ontwikkeling die zich in de nieuwe sociale dynamiek voordoet is de manifestatie van een nieuwe maatschappelijke identiteit die toonaangevend wordt voor zowel *civil society*, staat als markt: *the collaborative community*. Uit de voorgaande modernisering van de samenleving komen opnieuw de *governance*-principes die voorheen in de *civil society* belangrijk waren naar voren en worden, samen met andere principes, dominant in het maatschappelijk organiseren. Een nieuw maatschappelijk domein dient zich daarmee aan. Dat nieuwe domein kan naast *collaborative* ook getypeerd worden als *crafting community*.

Het *systeem van voorzieningen* kenmerkt zich door nieuwe en getransformeerde publieke waarden, zoals goed leven en duurzaamheid, en heeft een meer ‘flexibele solidariteit’ als basis. Voor de hand liggend is een solidariteit die op lokaal niveau institutioneel tot stand komt. De *balans in verantwoordelijkheden* tussen overheid en samenleving ligt in de samenwerking in de *crafting communities*, waarin gezamenlijk verantwoordelijkheid wordt genomen voor publieke voorzieningen. De concrete verdeling in verantwoordelijkheden valt niet in *big society* of *big government* uit te drukken, maar komt in samenspel tussen de verschillende groepen tot stand. Daarbij is het voor de hand liggend dat overheden een belangrijke taak houden en burgers, bedrijven en organisaties vanuit het principe van vakmanschap een bescheiden bijdrage leveren. Gelet op de ‘wending naar de samenleving’ en het dominant worden van de principes van *collaborative community* is het meest passend dat de *governance* van het maatschappelijk organiseren volgens deze principes plaatsvindt. Maatschappelijke organisaties en coöperaties zijn type organisaties die de waarden van *collaborative community* het beste tot uitdrukking brengen. Om deze waarden te borgen kunnen publieke voorzieningen het beste als waarden- en belangengemeenschappen worden gezien.

In de jaren negentig werd gesproken over *De Derde Weg*, als een route van maatschappelijk organiseren die ontstond tussen de sociaaldemocratie enerzijds en het liberalisme anderzijds (vgl. Giddens, 1998). Vandaag de dag wordt opnieuw van een *derde weg* gesproken. Maatschappelijk

organiseren ‘in de samenleving’, de route van *civil society* en zelforganisatie, wordt gezien als een derde wegtussen staat/bureaucratie enerzijds en markt anderzijds. In het verlengde van deze denklijn kunnen we het maatschappelijk organiseren zoals in dit hoofdstuk is voorgesteld zien als een *vierde weg* langs staat, markt en *civil society*. Deze route van maatschappelijk organiseren gaat voorbij aan staat óf markt óf *civil society*, maar vindt plaats vanuit een nieuw maatschappelijk domein. Ze neemt de principes van de drie voorafgaande typen maatschappelijk organiseren in zich op. Die nieuwe maatschappelijke sfeer bestaat uit het samenspel van de drie andere sferen rondom publieke waarden, vanuit vakmanschap en samenwerking.

7. Epiloog: verbouwingsplannen bijstellen

7.1 Verbouwing, renovatie of innovatie

Het maatschappelijke systeem is in verbouwing. De grote financieel-economische problematiek heeft de Nederlandse samenleving in een crisis geleid, waardoor economie, staatshuishouding en het stelsel van publieke voorzieningen onder grote druk staan. Het bestaande maatschappelijke systeem wordt als gevolg daarvan gezien als onhoudbaar, onwenselijke en ongeschikt. In het politieke en maatschappelijke debat wordt een grote overheid, een bureaucratische organisatie en een verzorgingsstaat kritisch onder de loep genomen. De financieel-economische situatie vormt de directe aanleiding daarvoor, maar op de achtergrond spelen veranderende sociaal-politieke omstandigheden een grote rol. Een maatschappelijk systeem van een grote, bureaucratisch georganiseerde overheid met verzorgingsstaat past niet meer bij de huidige samenleving. Andere waarden en ideeën over maatschappelijke organiseren, dat is, over de governance, het stelsel van publieke voorzieningen en de verhouding overheid en samenleving manifesteren zich. Politiek en bestuur zijn op zoek naar een nieuwe manier van maatschappelijk organiseren; een nieuwe ordening van verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving als vervanging voor een 'grote overheid', een nieuwe *governance* als alternatief voor de bureaucratie en een nieuwe manier om publieke voorzieningen vorm te geven als opvolger van de verzorgingsstaat.

Welke ideeën over de verbouwing van het maatschappelijk systeem leven bij politiek en bestuur? De ideale kandidaten die politiek en bestuur daarbij voor ogen hebben zijn respectievelijk: de burger, de *civil society* en zelfredzaamheid. Het openbaar bestuur spreekt daarom van *vermaatschappelijking*, het overdragen van publieke taken van de overheid naar de samenleving. De verzorgingsstaat moet zich ontwikkelen naar een participatiesamenleving. De burger wordt in toenemende mate een belangrijk figuur in het maatschappelijk organiseren. In de afgelopen jaren is een nieuw paradigma van actief burgerschap ontstaan. Inmiddels vinden we het niet meer dan normaal dat mensen hun 'eigen verantwoordelijkheid' nemen. Daarnaast vindt een heroriëntatie op het maatschappelijke domein plaats; *civil society* en *big society* vormen de maatschappelijk-bestuurlijke idealen. Het particuliere domein staat daarmee opnieuw in de belangstelling van politiek en bestuur. Tegelijkertijd is de overheid aan het veranderen; ze zoekt naar een nieuwe rolopvatting die past bij een 'grote samenleving'. Ook probeert de overheid los te komen van bureaucratische reflexen en leert om te 'swingen' op het ritme van de netwerksamenleving.

Is dit een passende verandering van het maatschappelijk organiseren? Sluiten deze verbouwingsplannen aan bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving? Volgens mij is dat niet het geval. Eerder dan innovatie is hier sprake van *renovatie*, een poging tot herstel en reparatie van een ouder maatschappelijk systeem, van een manier van maatschappelijk organiseren uit het verleden. De poging tot *herstel* zien we terug in de pleidooien voor ruimte voor de samenleving als antwoord op doorgeschoten verstatelijking. Die verstatelijking wordt als oneigenlijk ervaren en moet teniet gedaan worden. De focus op burgerschap, particulier initiatief en samenredzaamheid kan begrepen worden in het licht van de politiek-maatschappelijke problemen die uit de crisis van de moderniteit voortkomen. De recente moderniseringsprocessen van globalisering, individualisering en secularisering hebben gemeenschappen onthecht. De 'staat van de *civil society*' is dat ze verstatelijkt, verdampt en ontzield is. Daardoor is er sprake van sociale instabiliteit, individualisme, gebrek aan sociale cohesie en solidariteit. De participatiesamenleving en actief burgerschap zijn daar een recept voor. Maar het probleem is dat deze crisis van de moderniteit nu juist impliceert dat er geen weg terug is.

In de crisis van de moderniteit zien we een nieuwe maatschappelijke werkelijkheid ontstaan: die van de laatmoderniteit. Dat is de wereld van authenticiteit en individualiteit, van globaal-lokale verbindingen, van netwerk- en informatiesamenleving. Tegelijkertijd zien we dat dit niet een

individualistische wereld pur sang is. In de ontwikkelingsrichting van de sociale ordening zien we een nieuwe sociale dynamiek en een nieuwe maatschappelijke identiteit ontstaan. Een woord dat continu terugkeert in allerlei literatuur is *samen*. In deze literatuur, maar ook in de samenleving, ontwaakt een nieuw besef van samenleven en samenwerken. We zien *nieuwe patronen* van samenleven en samenwerken. Met de netwerksamenleving als infrastructuur ontstaat een nieuwe sociale identiteit die als ‘*connected*’ kan worden getypeerd: individu, maar verbonden met anderen. In het bedrijfsleven en in de consumptiepatronen ontstaat een nieuw besef van ‘samen’ en ‘delen’. Nieuwe patronen zijn ook zichtbaar op het gebied van moraliteit en normativiteit. In plaats van cynisme zien we allerlei vormen van bezieling, naast (of na) de crisis van het gezag zien we nieuwe vormen van legitimiteit ontstaan; beter gezegd, oudere vormen herrijzen: intrinsieke normativiteit en vakmanschap. Een derde patroon is zichtbaar rond organiseren en besturen. Nieuwe zelforganisatie en coöperatieve samenwerking ontstaan in de publieke sfeer, geïnspireerd op de nieuwe principes van samenwerken en van normativiteit. Hiermee lijkt zich een nieuwe maatschappelijke identiteit aan te dienen, die nog klein en ontluikend is, maar wel groeit. Die nieuwe maatschappelijke identiteit is het meest treffend te verwoorden met het begrip *coöperatief*.

Een passende verbouwing van het maatschappelijk systeem wordt *geconditioneerd* door de laatmoderniteit. Dat betekent dat herstelprogramma’s maar zeer beperkte betekenis hebben. In plaats van renovatie is *innovatie* passender. Naast de condities van de laatmoderniteit moet de innovatie ook aansluiten bij de ontwikkelingsrichting van de sociale ordening. De nieuwe sociale en organisatorische dynamiek moet geïnterpreteerd worden als het ontstaan van een nieuwe maatschappelijke sfeer. Daarin vindt het maatschappelijk organiseren plaats. Dat is wat Trommel *crafting communities* noemt en Adler & Heckscher *collaborative communities* noemen. Voor het maatschappelijk organiseren vertaalt zich dat als volgt: gemeenschappen van samenwerkingsverbanden tussen overheid, markt en *civil society* ontstaan waarin vanuit vakmanschap en samenwerking wordt geprobeerd om maatschappelijke problemen op te lossen en publieke voorzieningen te onderhouden. Een passende verhouding in verantwoordelijkheden tussen overheid en samenleving ligt dus niet in *big society* of *big government*, maar in *crafting communities*, waar burgers, bedrijven en overheden samen zoeken naar oplossingen. Een passend systeem van voorzieningen geeft uitdrukking van ‘flexibele solidariteit’, die dichterbij de mensen staat, meer lokaal is en uitdrukking geeft aan het principe van wederkerigheid. Een passende *governance* geeft uitdrukking aan de principes van ‘crafting’ en ‘collaborative’, van goed werk en goed samenwerken. Een bestuursmodel dat aansluit bij deze waarden is de coöperatie. Een geschikte zelfopvatting van publieke organisaties is die van waarden- en belangengemeenschap. Dat biedt een denkraam om deze organisaties daadwerkelijk *maatschappelijke* organisaties te houden. Dit alles bij elkaar zou *de vierde weg*, voorbij staat of markt of *civil society* genoemd kunnen worden. In plaats daarvan ontstaat een nieuw level van maatschappelijk organiseren, waar de nieuwe sociale dynamiek leidend is, waarbij staat én markt én *civil society* meedoen. De vierde weg geeft een nieuw concept en een nieuwe taal aan het maatschappelijk organiseren en is ingebed in laatmoderniteit en de bijbehorende sociale dynamiek.

Deze vierde weg van maatschappelijk organiseren is dus een alternatief dat fundamenteel verschilt van de beweging *terug*. De perspectieven op maatschappelijk organiseren die ik hiermee presenteer zijn beter afgestemd op de laatmoderniteit en de ontwikkelingsrichting van de samenleving. Een cruciaal verschil met de beweging in het openbaar bestuur ligt in de interpretatie van de nieuwe sociale dynamiek. Daarin ligt ook volgens mij de kern van het probleem met de door politiek en bestuur gewenste en voorgestelde veranderingen in het maatschappelijk organiseren. In het openbaar bestuur wordt verwachtingsvol gekeken naar zelforganisatie en de dynamiek van de netwerksamenleving. Politiek-bestuurlijke publicaties die in deze richting wijzen, kijken echter maar naar een gedeelte van de nieuwe sociale dynamiek en nemen niet de condities van de laatmoderniteit in acht. Op basis daarvan komen ze met verbouwingsplannen voor ‘terug naar de samenleving’.

Hoewel er nieuwe sociale betrokkenheid en zelforganisatie is, wordt het maatschappelijk systeem wel geconditioneerd door individualiteit en authenticiteit. Dat betekent dat van langdurige commitment en diepgaande bezieling onvoldoende sprake is. Bovendien toont zich in de nieuwe sociale dynamiek niet opnieuw de *civil society*. Het ligt een slag anders, zoals ik heb laten zien. Doordat politiek en bestuur een beperkt beeld hebben van de fundamentele veranderingen in het maatschappelijk organiseren, ontstaat een verkeerd perspectief op de betekenis van de sociale dynamiek. De schets van de laatmoderniteit, de implicaties van de moderniteitscrisis én de veranderingen op het niveau van wereldbeelden en drijfveren biedt een adequater interpretatiekader van de nieuwe sociale dynamiek.

7.2 Onduidelijkheden in het bouwtraject: reflectie en vervolgonderzoek

In deze thesis heb ik onderzoek gedaan naar het maatschappelijk organiseren aan de hand van de vraag: welke veranderingen in het maatschappelijk organiseren doen zich voor en wat is een manier van maatschappelijk organiseren die passend is bij de ontwikkelingsrichting van de samenleving? Ik heb laten zien dat de veranderingen in het maatschappelijk organiseren meervoudig zijn en ook samenhangen met fundamentele veranderingen in het maatschappelijke systeem. Vervolgens heb ik laten zien wat problematisch is aan de door politiek en bestuur gewenste manier van maatschappelijk organiseren en wat een meer passende route is. De door mij gepresenteerde route berust op een andere interpretatie van de sociale dynamiek. Deze nieuwe sociale dynamiek en maatschappelijke identiteit bevindt zich nog op microniveau en is kwetsbaar. Ze past echter bij ontwikkelingen in drijfveren en wereldbeelden en dat geeft reden om deze dynamiek serieus te nemen. Met dit onderzoek wilde ik *overzicht* krijgen over het maatschappelijke en academische debat over de veranderingen in het maatschappelijke organiseren, wilde ik *begrijpen* welke veranderingen zich precies voordoen en wat die veranderingen te betekenen hebben. Daarnaast wilde ik ook een *concept* van maatschappelijk organiseren presenteren dat mogelijk passender is. Met *de vierde weg* is dat concept gegeven. Tegelijk is hier een relativering wel op zijn plaats. De samenleving is in ontwikkeling en nieuwe vormen van maatschappelijk organiseren ook. Dat betekent dat het zoeken is naar nieuwe perspectieven, concepten en wegen. Of mijn schets van de vierde weg uiteindelijk adequaat is, zal de tijd moeten leren.

Op dit moment blijven vooral een aantal vragen open en dienen zich nieuwe vragen aan. Het bouwtraject is immers nog lang niet voorbij, en bij de voorgestelde verbouwingsplannen bestaan allerlei vragen. Wat betekenen de veranderingen in het maatschappelijk organiseren en een vierde weg voor de democratische verantwoording en legitimiteit? Hoe wordt de uitvoering van publieke taken verantwoord als de overheid zich daar minder actief mee bemoeit? Dit vraagt om een doordenking van het begrip democratie en het begrip legitimiteit. Zijn *crafting communities* aanspreekbaar op verantwoording? Hoe legitimeren zij hun handelen? Of hebben deze nieuwe publieke samenwerkingsverbanden nieuwe vormen van legitimiteit en verantwoording in zich? Kortom, de politiek-democratische implicaties vragen de aandacht. Maar er is meer. Al enkele keren heb ik benoemd dat instituties een belangrijke rol blijven spelen in het maatschappelijk organiseren. De vraag is: op welke manier? Een doordenking van de rol van instituties en oude organisaties en de verbinding met de sociale dynamiek en nieuwe organisatievormen is van belang. Daarbij is het van belang om niet alleen de netwerksamenleving als referentiepunt te nemen, maar de hele nieuwe sociale dynamiek. Deze nieuwe sociale dynamiek verdient zelf ook meer onderzoek. Hoe kunnen we deze dynamiek beter begrijpen? Bieden concepten als metamodernisme houvast om taal te geven aan deze dynamiek? De *governance* in *crafting communities*, in het samenspel tussen staat, markt en *civil society* roept ook nieuwe vragen op. Welke aspecten uit deze domeinen blijven meedoen en welke vallen af? Er bestaan immers tegenstrijdigheden tussen de principes van deze domeinen. Hoe werken deze nieuwe gemeenschappen in de praktijk en wat kunnen we daarvan leren voor verdere conceptualisering van deze manier van maatschappelijk organiseren? Dit zijn vragen voor vervolgonderzoeken.

7.3 Ten slotte

Het maatschappelijke systeem is in verbouwing en het maatschappelijk organiseren moet veranderen. Dat zijn de maatschappelijke feiten. Is de *vierde weg* nu een oplossing voor de financiële problematiek van de ‘staatshuishouding’? Dat lijkt me niet. In deze route blijft de overheidsinzet van grote betekenis. Politiek en bestuur mogen dan *vermaatschappelijking* ingezet hebben als antwoord op een te grote overheid en een uit de hand gelopen verzorgingsstaat, het door hen gewenste alternatief, een grote samenleving, ligt niet in het verschiet. De in deze thesis aangedragen oplossing zit daar tussenin, en zal ongetwijfeld op de lange termijn enige financiële voordelen hebben omdat burgers, organisaties en bedrijven meer betrokken zijn bij de publieke zaak.

Welke route voor de verbouwing zal gekozen worden, renoveren of innoveren? Vooral nog ziet het er niet naar uit dat de vierde weg een leidend concept wordt. Doe-democratie, zelforganisatie en participatiesamenleving zijn de centrale begrippen geworden, ook in politiek Den Haag. We zien in het openbaar bestuur een omarming van de participatiesamenleving. In de troonrede van Koning Willem-Alexander kwam het woord zelfs voor, evenals in de Algemene Politieke Beschouwingen, hoewel daar ook weer kritiek oplevert. Mogelijk ontplooit zich vanzelf zo’n vierde weg, ondanks de inzet van politiek en bestuur op ‘terug naar de samenleving’. Als de gesignaleerde grenzen er daadwerkelijk zijn, dan lopen we daar ongetwijfeld tegenaan. De condities van de laatmoderniteit zullen de door het openbaar bestuur ingezette beweging dan wellicht corrigeren. Of, we schieten opnieuw in de reflex van gulzig bestuur. De tijd zal het leren.

Op een belangrijke constructiefout in de verbouwingsplannen wil ik hier nog wijzen. Het huidige kabinet-Rutte wil twee tegenovergestelde dingen. Enerzijds wil ze een participatiesamenleving, waarin burgers als vrijwilligers zich actief inzetten voor elkaar en voor de publieke zaak. Anderzijds wil ze dat alle burgers een betaalde baan hebben. Die twee wensen kunnen niet tegelijkertijd gehonoreerd worden. Dan wordt het maatschappelijk systeem een bouwval. Anders gezegd: de emancipatieagenda van meer arbeidsparticipatie van vrouwen staat op gespannen voet met de agenda van doe-democratie en participatiesamenleving. De financiële en fiscale plannen om tweeverdieners te stimuleren staat haaks op de mogelijkheid om een participatiesamenleving tot ontplooiing te laten komen.

Tot slot. In deze thesis is regelmatig het begrip ‘transitie’ gevallen. Ook is een transitietheorie gebruikt om conceptuele helderheid te scheppen. Transitie wordt sterk geassocieerd met revolutie, het is adequater om het te associëren met evolutie. Door de euforie van het moment wordt over de dynamiek van zelforganisatie en de netwerksamenleving gesproken alsof de revolutie voor de deur staat. Naast dat we revolutie niet moeten willen, omdat we om ons heen en in onze eigen geschiedenis het potentieel ontwrichtende karakter ervan kunnen zien, is het ook onwaarschijnlijk dat een revolutie gaat plaatsvinden. Veranderingsprocessen, zo leren bestuurskundigen, zijn pad-afhankelijk, verlopen incrementeel, geleidelijk. We hebben daarom geen reden om te denken, dat over enkele jaren het maatschappelijk organiseren volledig horizontaal is geworden en volledig op zelforganisatie berust. Bovendien, de geschetste vierde weg, bouwt voort op de bestaande structuren en de nieuwe sociale dynamiek ontstaat bovenop de laatmoderniteit. Dat impliceert al geleidelijke ontwikkeling. Minister-president Mark Rutte citeerde in zijn H.J. Schoo-lezing 2013 uit het boek *De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen*. Daarin wordt de uit de hand gelopen verzorgingsstaat besproken en gezocht naar nieuwe wegen. Dat boek verscheen echter al in 1983. Dat betekent dat we al dertig jaar doen over de transitie, en dat we op dit moment in een volgende fase van de hervorming van het maatschappelijk organiseren zitten.

Literatuurlijst

- Abma, R. & P. Selten (2004). 'Jongeren doen het samen.' in J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, pp.104-115. Amsterdam: Van Gennep.
- Achterhuis, H. (2010). *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Adler, P.S. & C. Heckscher (2006). 'Towards Collaborative Community.' in C. Heckscher & P.S. Adler (eds.) *The Firm as a Collaborative Community*, pp.11-105. Oxford: Oxford University Press.
- Adriaansens, H.P.M. & A.C. Zijdeveld (1982). *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Balkenende, J.P. (2011). *Over governance en maatschappelijke verantwoordelijkheid*. Erasmus Universiteit Rotterdam (oratie).
- Bauman, Z. (2012). *Vloeibare tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid*. Zoetermeer: Klement.
- Beck, U. (2006). 'Living in the world risk society'. *Economy and Society*, 35 (3), pp. 329-345
- Beck, D.E. & C. C. Cowan (2004). *Spiral Dynamics. Waarden, leiderschap en veranderingen in een dynamisch model*. Haarlem: Altamira.
- Bekkers, R. (2002). 'Secularisering en veranderende motieven voor vrijwilligerswerk.' in: G.J. Buijs & T.J. van der Ploeg (Eds). *Pro Deo: Geïnspireerd blijven in vrijwilligerswerk*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Benkler, Y. (2006). 'The Wealth of Networks. How Social Production Transforms Markets and Freedom'. New Haven/London: Yale University Press.
- Berg, E. van den (2012). 'Informeel groeien in de civil society' in E. Brugmans (red.) *Instituten in beweging*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Berlo, D. van (2013). 'Humberto's paradox' in *Bestuurskunde*, 22 (1), pp.44-54
- Best, E. de (2012). 'Minder overheid, meer zelf doen.' geraadpleegd 9 oktober 2012
<http://www.socialelevraagstukken.nl/site/2012/09/13/minder-overheid-meer-zelf-doen/>
- Boer, N. de & J. van der Lans (2011). *Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Blond, P. (2010). *Red Tory. How Left and Rights have Broken Britain and how We can Fix It*. London: Faber & Faber.
- Bollier, D. (2008). *Viral Spiral. How the Commons Built a Digital Republic of Their Own*. London/New York: The New Press.
- Boomen, M. van den (2004). 'Virtuele banden en netwerkeffecten.' in J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, pp.137-151. Amsterdam: Van Gennep.
- Boomkens, R. (2011). *Erfenissen van de verlichting. Basisboek cultuurfilosofie*. Amsterdam: Boom.

- Boomsma, D. & M. Neuteboom (2013). 'In gesprek met Philip Blond. Big Society: minder staat, meer samenleving' in Dijkman, P.J., W. van de Donk & R. Fraanje (red.) (2013). *Het appel op de vitale samenleving. Christendemocratische Verkenningen*, lente 2013. pp. 117-123. Amsterdam: Boom.
- Borg, M. ter (2008). 'Religie na 1945: een cultuursociologische schets van de achtergronden' in: *Handboek religie in Nederland*. pp. 49-66. Uitgeverij Meinema, Zoetermeer.
- Botsman, R. & R. Rogers (2010). *What's Mine Is Yours. How Collaborative Consumption is Changing the Way we Live*. New York: HarperCollins.
- Boutellier, J.C.J. (2007). *Nodale orde: veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*. Amsterdam: Vrije Universiteit (oratie).
- Boutellier, J.C.J. (2011). *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Amsterdam: Boom Lemma Uitgevers.
- Bovens, M. (2012). *Opleiding als scheidslijn. Van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken*. Oratie/Van Doornlezing 2012. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Bregman, R. (2013). *De geschiedenis van de vooruitgang*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Brink, G.J.M. van den (2007). *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: SUN.
- Brink, G.J.M. van den (red.) (2012). *De Lage Landen en het hogere: Op zoek naar geestelijke beginselen in de hedendaagse maatschappij*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brinkgreve, C. (2012). *Het verlangen naar gezag. Over vrijheid, gelijkheid en verlies van houvast*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Buijs, G. (2011). 'Gespreide verantwoordelijkheid: ruim baan voor bevlogenheid en kleinschaligheid' in WI CDA, *Waardevast. Over de uitgangspunten van het CDA*. Uitgave WI CDA.
- Buijs, G. (2012). *Publieke liefde. Agapè als bron voor maatschappelijke vernieuwing in tijden van crisis*. Amsterdam: Vrije Universiteit (oratie).
- Buijs, G. (2009) 'Civil Society: De herontdekking van vrije associaties', in G. Buijs, P. Dekker & M. Hooghe (red.) *Civil Society, tussen Oud en Nieuw*. pp. 57-69. Amsterdam: Aksant.
- Buijs, G., P. Dekker & M. Hooghe (red.) (2009) *Civil Society, tussen Oud en Nieuw*. Amsterdam: Aksant.
- Burger, A. & V. Veldheer (2001). 'The growth of the nonprofit sector in the Netherlands'. *Nonprofit and Voluntary sector Quarterly*, 30 (2), pp. 221-246.
- Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Dekker, G. (2009). 'Leven tussen keuzedwang en keuzevrijheid' in *Wapenveld*, 59 (1), pp. 30-36.
- Dekker, P. (2002). *De oplossing van de civil society: over vrijwillige organisaties in tijden van vervagende grenzen* (oratie). Den Haag: SCP.
- Dekker, P. (2009) 'De civil society vergeleken', In Buijs, G., P. Dekker & M. Hooghe (Eds.) *Civil Society, tussen Oud en Nieuw*. pp. 73-93. Amsterdam: Aksant.

- Dekker, P. & J. de Hart (2004). 'Vrijwillig associëren' in J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (red.) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. pp. 167-184. Amsterdam: Van Gennep.
- Dekker, P. en J. de Hart (2012). 'Religie: hoeksteen of steen des aanstoets?' in *Religie en samenleving*. 7 (1), pp. 8-21.
- Dijkman, P.J., W. van de Donk & R. Fraanje (red.) (2013). *Het appel op de vitale samenleving. Christendemocratische Verkenningen*, lente 2013. Amsterdam: Boom.
- Dijstelbloem, H. (2008). *Politiek vernieuwen. Op zoek naar publiek in de technologische samenleving*. Amsterdam: Van Gennep.
- Donk, W.J.H.B. van de (2001). *De gedragen gemeenschap. Over katholiek maatschappelijk organiseren de ontzuiling voorbij*. Den Haag: Sdu.
- Doorn, J.A.A. van & C.J.M. Schuyt (1982). *De stagnerende verzorgingsstaat*. Amsterdam: Boom.
- Duyvendak, J.W. & M. Hurenkamp (2004). 'Kiezen voor de kudde' in J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (red.) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, pp.213-222. Amsterdam: Van Gennep.
- Egmond, K. van (2010). *Een vorm van beschaving*. Zeist: Christofoor.
- Etzioni, A. (2005). *De nieuwe gulden regel. Gemeenschap en moraal in een democratische samenleving*. Kampen: Ten Have.
- Forum (2013). *Onbevoegd gezag. Hoe burgers zelf de gezagscrisis aanpakken*. Amsterdam: Boom.
- Fraanje, R. (2013). *Van maatschappelijke onderneming naar belangen- en waardengemeenschap*. Uitgave Rob.
- Frederickson, H.G., K.B. Smith, C.W. Larimer & M.J. Licari (2012). *The public administration Theory Primer*, Colorado: Westview Press.
- Frissen, V. (2008). 'Digitaal knutselen. De doorbraak van het wilde denken' in V. Frissen & J. de Mul (2008) *De draagbare lichtheid van het bestaan. Het alledaagse gezicht van de informatiesamenleving*. pp. 15-27. Kampen: Klement/Pelckmans.
- Galle, R.C.J. (red.) (2010). *Handboek cooperatie*. Dordrecht: Convoy Uitgevers.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1998). *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Goudzwaard, B., M. Vander Vennen, D. van Heemst & J. Weigand-Timmer (2009). *Wegen van hoop in tijden van crisis*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Haan, I. de (2012). 'De democratie als werk in uitvoering. Pierre Rosanvallon over democratie, representatie en gelijkheid' in P. Rosanvallon, *Democratie en tegendemocratie*. pp. 9-46. Amsterdam: Boom.
- Han, B.C. (2012). *De vermoeide samenleving*. Amsterdam: Van Gennep.

- Ham, M. (2012). 'Interview. Hoogleraar Justus Uitermark: 'Zelforganisatie is inspirerend, maar mislukt ook vaak.''' Geraadpleegd op 13 mei 2013
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/interview/hoogleraar-justus-uitermark-zelforganisatie-is-inspirerend-maar-mislukt-ook-vaak/>
- Harskamp, A. van (2009). 'Religie en civil society: vijf keer anders' in G.J. Buijs, P. Dekker & M. Hooghe (red.) *Civil society tussen oud en nieuw*. pp. 153-172. Amsterdam: Aksant.
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.
- Herold, M. (2006). *De spiraal van waarden en denken*. Amstelveen: Symbolon.
- Hooghe, M. (2009). 'De socialiserende invloed van verenigingen' in G.J. Buijs, P. Dekker & M. Hooghe (red.) *Civil society tussen oud en nieuw*. pp. 94-112. Amsterdam: Aksant.
- Huys, P.L. (1993). 'Beyond pillarization: the (post-)welfare state in the Netherlands' in: *European Journal of Political Research*, pp. 359-386.
- Hustinx, L. (2009). 'De individualisering van het vrijwillig engagement' in G.J. Buijs, P. Dekker & M. Hooghe (red.) *Civil society tussen oud en nieuw*. pp. 211-224. Amsterdam: Aksant.
- Instituut Publieke Waarden (2010). *De IPW doctrine. Pleidooi voor een waardegedreven publieke zaak*. (Working paper).
- Jager-Vreugdenhil, M. (2012). *Nederland participatieland? De ambitie van de wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken*, Universiteit van Amsterdam (proefschrift).
- Kampen, Th. (2013). 'De geluksmachine loopt vast op eigen kracht' in Th. Kampen, I. Verhoeven & L. Verplanke (red.) *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. pp. 93-111. Amsterdam: Van Gennep.
- Kinneging, A. (2005). *Geografie van goed en kwaad*. Utrecht: Spectrum.
- Kinneging, A. (2009). 'Alexis de Tocqueville. Amerika als het land van vrije associaties.' in G.J. Buijs, P. Dekker & M. Hooghe (red.) *Civil society tussen oud en nieuw*. pp. 57-69. Amsterdam: Aksant.
- Kleinpaste, Th. (2013). *Nederland als vervlogen droom*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Koppenjan, J. en E.H. Klijn (2004). *Managing uncertainties in networks*, London/New York: Routledge.
- Klink, A. (1991). *Christen-democratie en overheid. De christen-democratische politieke filosofie en enige staats- en bestuursrechtelijke implicaties*. Delft: Meinema.
- Koenders, E. & P. Nientied (2011). *De menskant van veranderen. Spiral dynamics in de praktijk*. Amsterdam: Business Contact.
- Kuiper, R. (2009). *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Kunneman, H. (red.) (2013). *Good Work. The Ethics of Craftsmanship*. Amsterdam: SWP Publishers.
- Kwakkelstein, T., A. Van Dam & A. Ravenzwaaij (red.) (2012). *Van verzorgingsstaat naar*

- waarborgstaat. *Nieuwe kansen voor overheid en samenleving*. Den Haag: Boom Lemma.
- Lans, J. van der (2012) 'Burgerkracht vraagt om andere instituties.' Geraadpleegd 9 oktober 2012 <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2012/09/19/burgerkracht-vraagt-om-andere-instituties/>
- Loo, H. van der & W. van Reijen (1990). *Paradoxen van modernisering*. Muiderberg: Coutinho.
- MacIntyre, A. (1981). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. London: Duckworth.
- Meer, F. van der (2012). 'De waarborgstaat en de consequenties voor het openbaar bestuur en de publieke dienst' in T. Kwakkelstein, A. Van Dam & A. Ravenzwaaij (red.) (2012). *Van verzorgingsstaat naar waarborgstaat. Nieuwe kansen voor overheid en samenleving*. pp. 11-22. Den Haag: Boom Lemma.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (MinBZK) (2009). Brief Handvest Verantwoordelijk Burgerschap aan de Tweede Kamer (26 mei 2009).
- MinBZK (2011a). *Compacte rijksdienst: uitvoeringsprogramma*. Ministerie BZK.
- MinBZK (2011b). *Integratie, binding en burgerschap* (Nota).
- MinBZK (2011c). Brief adviesaanvraag raad voor het openbaar bestuur, (22 december 2011).
- MinBZK (2013). *De doe-democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*.
- Mosse, G.L. (1988). *The Culture of Western Europe. The nineteenth and Twentieth Centuries*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Movisie (2012). *Van samen zoeken naar samen werken. WMO-trendrapport 2012*. Uitgave Movisie.
- Naugle, D. K. (2002). *Worldview. The History of a Concept*. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans.
- Oenen, G. van (2011). *Nu even niet! Over de interpassieve samenleving*. Amsterdam: Van Genneep.
- Osborne, S.P. (2006). 'The New Public Governance?' in *Public Management Review*, 8(3), pp. 377-387.
- Overeem, P. & B. Tholen (2011). 'After Managerialism: MacIntyre's Lessons for the Study of Public Administration' in *Administration & Society*, 43(7), pp. 722-748.
- Overmans, T. en M. Noordegraaf (2012) 'Een kleinere of een creatievere overheid?' Geraadpleegd 9 oktober 2012 <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2012/09/14/een-kleinere-of-creatievere-overheid/>
- Peeters, R., M. Schultz, M. van Twist & M. van der Steen (2011). *Beweging bestendigen. Over de dynamica van overheidssturing in het rizoom*. Uitgave NSOB.
- Rhodes, R.A.W. (1997). 'The new governance', *Political Studies*, Vol. 44 (4), pp. 652-667.
- Rhodes, R.A.W. (2007). 'Understanding governance', *Organization Studies*, Vol. 28 (8), pp. 1243-1264.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (2013a). *Rondje voor de publieke zaak. Pleidooi voor de solidaire ervaring*. Uitgave RMO.

- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (2013b). *Terugtrekken is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein*. Uitgave RMO.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (2009). *Stem geven aan verankering*. Uitgave RMO.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (Rob) (2012). *Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*. Uitgave Rob.
- Ricoeur, P. (1968). *Politiek en geloof*. Utrecht: Ambo.
- Rittel, W.J. & M.M. Webber (1973). 'Dilemma's in a General Theory of Planning' in *Policy Science*, 4(2). pp. 155-169.
- Ritzer, G. (2003). 'Rethinking Globalization: Glocalization/Groblization and Something/Nothing' in *Sociological Theory*, 21(3). pp. 193-209.
- Rosanvallon, P. (2012). *Democratie en tegendemocratie*. Amsterdam: Boom.
- Rosenthal, U. (2009). 'Megatrends en de samenhang der dingen' in *De publieke zaak. Inspiratie voor een nieuwe dynamiek in de samenleving*. pp. 51-56. Amsterdam: Business Contact.
- Rotmans, J. (2012). *In het oog van de orkaan. Nederland in transitie*. Boxtel: Aeneas.
- Sassen, S. (2008). 'Neither Global nor national: novel assemblages of territory, authority and rights.' *Ethics & Global Politics* 1 (1-2): pp. 1-19.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2013). *Samen! – en met de overheid: de publieke opinie over solidariteit*. Uitgave RMO.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2012). *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Uitgave SCP.
- Segers, G.J. (2012). 'Tussen Rutte en Roemer. De derde weg die Phillip Blond wijst.' in *Denkwijzer*, wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie, jaargang 12 nr. 2.
- Schinkel, W. (2007). 'Tegen 'actief burgerschap'', *Justitiele Verkenningen*, 33 (8), pp. 70-90.
- Schinkel, W. (2012). *De nieuwe democratie. Naar andere vormen van politiek*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schinkel, W. en F. van Houdt (2010). 'Besturen door vrijheid. Neoliberaal communitarisme en de verantwoordelijke burger' in *Bestuurskunde* (2010-2), pp.12-21.
- Schuyt, C.J.M. (2013). *Noden en wensen. De verzorgingsstaat gezien als historisch fenomeen*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam (oratie).
- Sennett, R. (2007). *De cultuur van het nieuwe kapitalisme*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Sennett, R. (2008). *De ambachtsman. De mens als maker*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Sennett, R. (2012). *Together. The Rituals, Pleasures & Politics of Cooperation*. London: Penguin Books.
- Skidelski, R. & E. Skidelski (2013). *Hoeveel is genoeg? Geld en het verlangen naar goed leven*.

Amsterdam: De Bezige Bij.

Steen, M. van der, H. de Bruijn en Th. Schillemans (2013). 'De grote samenleving. Over vitaliteit en nieuwe verhoudingen tussen overheid en burgers.' in *Bestuurskunde*, 22 (01), pp. 5-12.

Steen, M. van der, M. van Twist, N. Chin-a-Fat & T. Kwakkelstein (2013). *Pop-up publieke waarde. Overheidssturing in de context van maatschappelijke zelforganisatie*. Uitgave NSOB.

Snel & Oevermans (2012). 'Moderniteit als één grote overweldiging van de aarde. Interview met Ad Verbrugge over onze 'staat van verwarring'.' in *Wapenveld*, 62(6), pp. 2-10.

Taylor, C. (2010). *Een seculiere tijd*. Rotterdam: Lemniscaat.

Taylor, C. (2004). *Moderniteit in meervoud. Cultuur, samenleving en sociale verbeelding*. Kampen: Klement.

Taylor, C. (1994). *De malaise van de moderniteit*. Kampen: Kok Agora.

Tonkens, E. (2006). *De bal bij de burger. Burgerschap en publieke moraal in een pluriforme, dynamische samenleving*. Amsterdam: Vossiuspers UVA (oratie).

Tonkens, E. & J.W. Duyvendak (2013a). 'Een hardhandige affectieve revolutie' in Th. Kampen, I. Verhoeven & L. Verplanke (red.) *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. pp. 233-248. Amsterdam: Van Genneep.

Tonkens, E. & M. de Wilde (2013). 'Inleiding. Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk.' in E. Tonkens & M. de Wilde (red.) *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*. pp. 11-23. Amsterdam: Van Genneep.

Tonkens, E. en J.W. Duyvendak (2013b). 'Wie wil zich nu laten douchen door de buurman?' geraadpleegd op 13 mei 2013. <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2013/05/12/wie-wil-zich-nu-laten-douchen-door-de-buurman/>

Trappenburg, M. (2009). *Actieve solidariteit*. Amsterdam: Vossiuspers UVA (oratie).

Trommel, W. & M. Arentsen (2005). 'Hardnekkige beleidsproblemen?' in M. Arentsen & W. Trommel (red.) *Moderniteit en overheidsbeleid. Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken*. pp.11-34. Bussum: Coutinho.

Trommel, W. (2009). *Gulzig bestuur*. Den Haag: Lemma.

Trommel, W. (2013a). 'Local Welfare and the Rise of the Crafting Community' in H. Kunneman (ed.) *Good Work. The Ethics of Craftsmanship*. pp. 77-92. Amsterdam: SWP Publishers.

Trommel, W. (2013b). 'A study into Welfare localization' en 'The birth of the Crafting Community' in D. Bannink, H. Bosselaar en W. Trommel (eds.) *Crafting Local Welfare Landscapes*. pp. 9-24, 157-171. Den Haag: Eleven International Publishing.

Trommel, W. (2013c). 'De louterende werking van bestuurlijke bescheidenheid.' in H. Bosselaar & G. Vonk (red.) *Bouwplaats lokale verzorgingsstaat. Wetenschappelijke reflecties op de decentralisaties in de sociale zekerheid en zorg*. pp. 115-125. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.

Turkle, S. (2011) *Alone together. Why we expect more from technology and less from each other*. New York: Basic Books.

- Verbrugge, A. (2004). *Tijd van onbehagen. Filosofische essays over een cultuur op drift*. Amsterdam: SUN.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Veld, R. in 't, (2012). *Kennisdemocratie Opkomend stormtij*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Verhoeven I., L. Verplanke & Th. Kampen (2013). 'Affectief burgerschap in de verzorgingsstaat. Over de nieuwe publieke moraal.' in Th. Kampen, I. Verhoeven & L. Verplanke (red.) *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. pp. 11-24. Amsterdam: Van Gennep.
- Vermeulen, T. & R. van den Akker (2013). 'Een verlangen naar oprechtheid. Het nieuwe tijdperk: metamodernisme' in *De Groene Amsterdammer*, 137(36), pp. 36-39.
- Verwey-Jonker Instituut (2012). *Contouren van sociale stabiliteit. Een verkenning van een potentieel beleidsconcept*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Webster, F. (2006). *Theories of the Information Society*. London: Routledge.
- Wellman, B. (2002) 'Little boxes, glocalization, and networked individualism', in *Digital cities II: Computational and sociological approaches*. Berlijn: Springer, pp. 10-25
- Wijdeveen, T. van de (2010). *Burgerschap in de doe-democratie*. Uitgave Nicis.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2011a). *De ontregelde samenleving*. Uitgave WI CDA.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2011b). *Op zoek naar de kracht van de samenleving*. Uitgave WI CDA.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005). *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006). *De verzorgingsstaat herwogen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2012a). *Vertrouwen in burgers*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2012b). *Publieke zaken in de marktsamenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zijderveld, A.C. (1983). 'Transformatie van de verzorgingsstaat' in Ph. A. Idenburg, *De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen*. pp.195-223. Amsterdam: Meulenhoff.
- Zuydam, S. van (2012) 'Vermaatschappelijking – we missen een wervende term.' Geraadpleegd 9 oktober 2012 <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2012/10/02/vermaatschappelijking-we-missen-een-wervende-term/>
- Zwaard, J. van der & M. Specht (2013). *Betrokken bewoners, betrouwbare overheid*. Uitgave: Kenniswerkplaats leefbare wijken.

Bijlage

Model van Spiral Dynamics, bij hoofdstuk 3 paragraaf 4.

